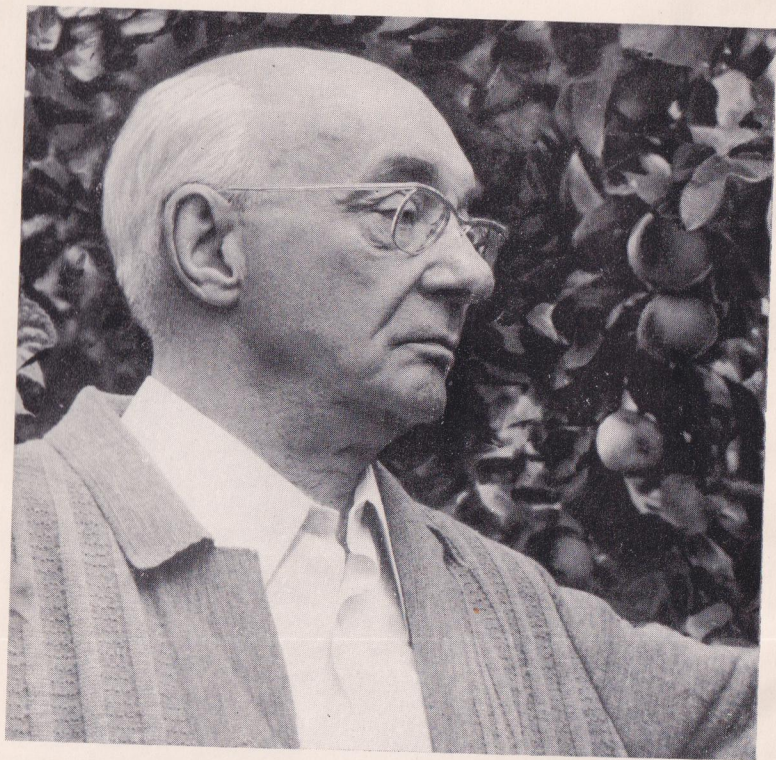

83.3 ІК
Б18

МИКОЛА
БАЖАН

ДУМИ
І
СПОГАДИ

85,3(0)
616

к

оу

р

29595

ЕМ

87

1985

8

КИЇВ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
1982

83.3(0)

ББК 83.3Ук+83.3(0)

8У2+809

Б16

Книга мемуарных и историко-литературных эссе выдающегося украинского советского писателя и общественного деятеля, Героя Социалистического Труда Миколы Бажана состоит из двух разделов. В первом — яркие воспоминания о Ю. Яновском, А. Довженко, Ванде Василевской, Н. Тихонове, С. Чиковани, А. Твардовском и других. Во втором — проникновенные раздумья о выдающихся явлениях отечественной и мировой художественной классики.

Рецензент Л. М. Новиченко

Б $\frac{70303-023}{M223(04)-82}$ БЗ.33.3.81. 4702590200

© Издавництво «Радянський письменник», 1982

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Спогади. Думи і спогади. Спогади і книги. Не знаю, до яких рубежів, але що довше триває життєва путь, то густіше обступає її ліс спогадів, то вище підносяться обабіч неї стоси прочитаних книг, наче узгір'я якісь заповітні. Хай же ані цей ліс, ані ці узгір'я не заслонять од мене далечі грядущого. В неї жадібно вдивляюсь, радію з її осяяності, тривожусь з її тіней, кожною думкою лину до неї. Вдивлятимусь в неї, скільки сяйва лишиться в очах, бо в ній скупчено і світ, і зміст, і мета. Коли ж озираюсь назад, у перейдене, знаю, що пережитого значно більше, ніж того, що може бути ще прожито. Десятки років епохи бурхливої, незрівняної з будь-яким іншим часом. Десятки раїв відчувані всім серцем, всім духом, всім тілом пориви бур і суворих, і благовісних. Сотні і сотні подій, які вдиралися в моє єство, сповнюючи його і хвилюючи, скеровуючи і напоумляючи. Сотні і сотні постатей, з якими зустрічаюсь тепер лише в снах, в спогадах, на сторінках книг, чи ними написаних, чи складених про них. Спасибі тобі, доле моя нелегка, але й не нещадна! Ти так проклала мою путь по перехрестях і кручах часу, що я зазнав щастя зустріти, побачити і навіть подружити з людьми прекрасними і благородними — і кожен з них прекрасний і благородний був по-своєму, неповторно, непреложно, дивовижно прекрасний. Я був свідком, а то й скромним учасником подій, що їхньої величі не зміг тоді впевненою мірою зміряти, і лише через дистанцію літ, з-за просторів пережитого побачив справжнє їх значення і височінь. Спогади оточують щільніш і щільніш. Видертися з них — отушити, збайдужіти, зубожіти душею. Віддатися їм

до останку — теж ступіти, заслонити очі від сяєва дня, зануритися в наркоз, може, й заспокійливий, але ближчий до запаморочення, ніж до цілющого сну. Стережусь цього і борюсь зі самим собою, зі своїми роками, з пам'яттю своєю. Болісне збурення пам'яті часто не віщує добра, захирашуючи стежки, примушуючи блукати в низькорослих чагарях дрібниць, відвертаючи погляд од обріїв. Не хочу стати підданцем лише спогадів. Щоб обмежити їхню владу, їх треба вилити—виписати, перекласти в мову, в слово, в образ. Так рятую себе, а нишком ще й думаю — чи не придасться іншим? Менше й менше стає однолітків, які бачили те, що бачив і я, пережили те, що я пережив, і які можуть розповісти нерозповіджене про людей, нині живих лише в снах, мареннях і згадках. Годинами блукаю по вулицях та парках міста і, отямившись, несамохіть, з гіркою насмішкуватістю розумію, що ти був найстаріший серед тисяч, тобою здибаних. Може, захочуть у спогади твої зазирнути вони, молодші. В потоці життя між нами нема перепон. Покоління від покоління приймає естафету пам'яті. Ті, що відійшли, життєво потрібні тим, що йдуть. Інакше неможливий гармонійний духовний розвиток людей — глибокий всепроникаючий зміст і священна мета нашого суснільства.

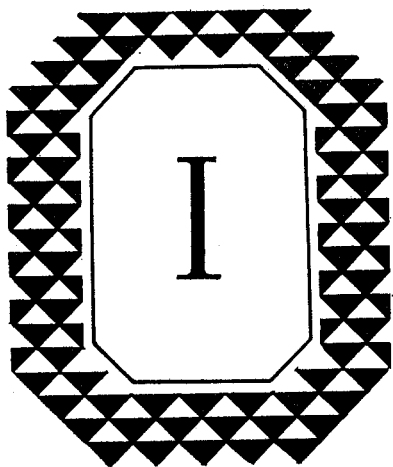
Молодь. Я, як весні, радію розцвітанню молоді. Пробудженню весни. Пробудженню юного серця. Пробудженню слова. Пробудженню вірша. Нема, либонь, у нашій країні куточка, де б десятками мов не складали перші рядки оповідань, віршів, п'єс молоді, свіжо і вдумливо чутливі на трепет своїх думок та емоцій люди. Вони виходять у життя, прагнуть високої мети. Вони виходять у життя, відразу ж починаючи його пізнавати. Життя. Перш за все життя. Молоді люди повинні розуміти, як нелегко його пізнавати, осмислювати, продовжувати в своїх словах дихання його радощів і болящів. Тоді виникає прагнення не дати безслідно зникнути юним, доки що не надто розмаїтим, але палким і світлим проявам свого людського досягання. І молоді люди шепочуть слова, спершу повторюючи «кров» та «любов», потім «літ до ста рости нам без старості», а нарешті викохуючи слова і рими не вчитані, не повторені зі шкільних підручників, а свої, опромінені хай недовгим, але важливим особистим досвідом, світлом своїх внутрішніх відчужань і, що іще важливіше, величезним сяєвом комуністичної спрямованості свого народу, своєї Вітчизни, такої багатой і на небувалих людей, і на гігантські звер-

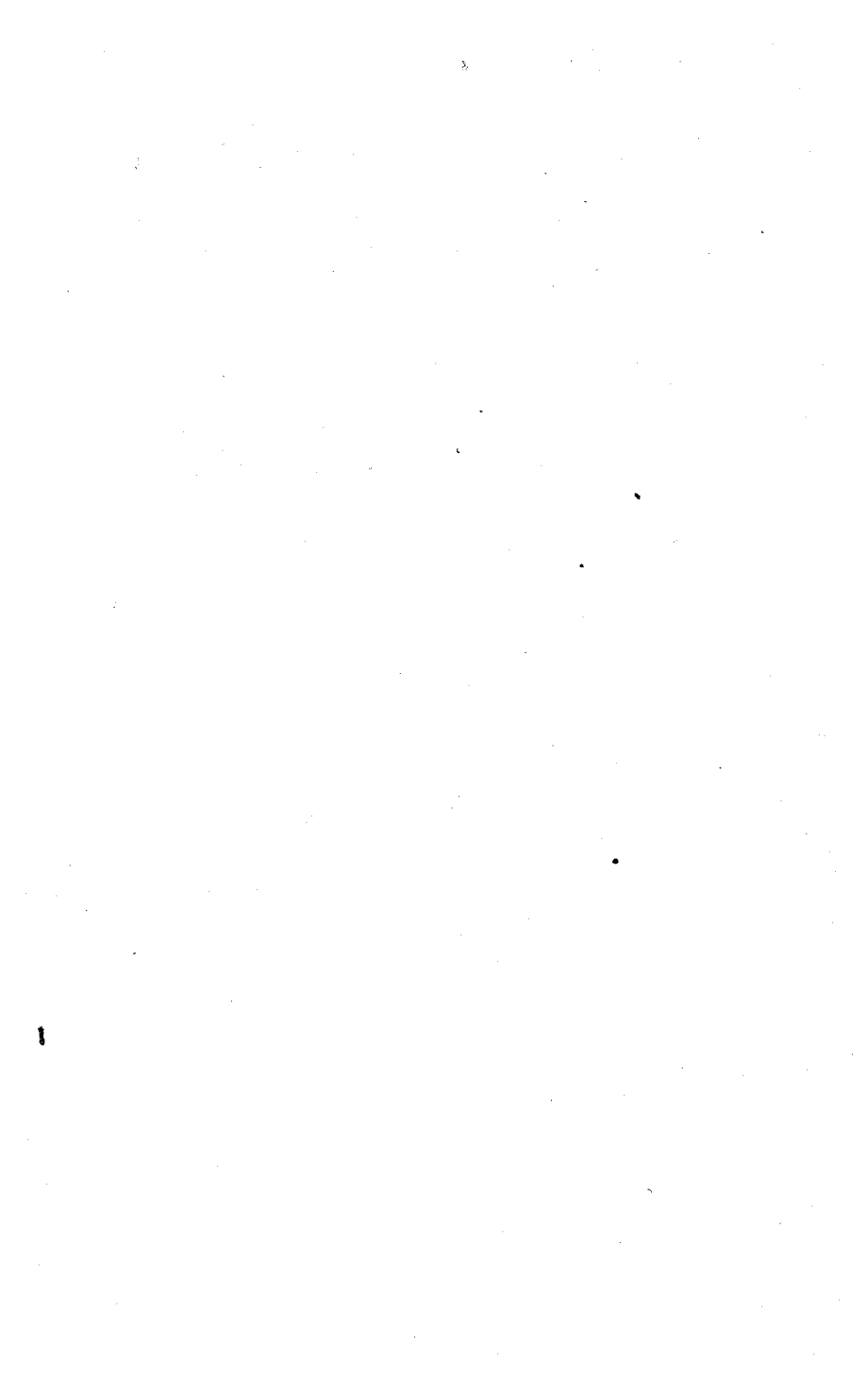
ння, і на незрівнянні подвиги та труди. Незмірно багата
на і на своє славне минуле, на духовні цінності, створю-
мі віками, — на ті скарби, які ти, молодий поете, повинен
ати і цінувати і по мірі сил своїх примножувати. Ти пи-
ш оповідання чи вірші. Тобі не завше і не відразу ща-
ть їх надрукувати, а тим паче — видати книжкою. Од-
к, якщо ти не безглуздо самозакоханий, повна творча
ність після сприймання твого вірша першим читачем або
слухачем часто й не приходять, бо ти відчуваєш, що такої
радості від твоїх творів не дістав і твій читач або слухач.
Тобі стає гірко, але ця гіркота потрібна і живлюща, бо во-
на зміцнює надію і вчить зростання. Завітавши до книгар-
ні, не дивись засмучено на понурі, залежані на полиці куп-
ки твоєї книжки. Значить, замалий життєвий заряд ти зміг в
неї вкласти. Значить, бракує в твоїх творах ще чогось необ-
хідного, не відразу набуваного — чогось, що оживило б і по-
новило твою поетичну річ. Його важко визначити, але воно
відчуване в художньому слові. Це — талант, це творчий по-
рив, солодке і навіть болюче напруження внутрішніх сил,
завжди старомодним, проте, я думаю, вічним і глибокозначи-
вим словом — натхнення. Це — хист, який може поволі
вжирівати й нагло спалахнути. Хист пізнавати світ і себе
в не повторюваних, а тобою знайдених і тобі належних від-
тінках, словах, образах, формах, ритмах. Часто буває, що
хист блисне, мов яскравий бенгальський вогонь, але швид-
ко гасне. Його може закріпити тільки праця над самим со-
бою, ненастанна учба, ненаситне прагнення пізнавати
життя в його розмаїтих виявах, виховання в собі естетич-
ного відчуття. Поет має дружити не тільки зі всіма дев'я-
тьма старими музами, але ще й з молодшою з-поміж них,
десятою — музою кіно. В її творчих можливостях багато
того, що збагачує виражальні засоби сучасної поезії. Та
й навпаки: глибокими впливами поезії позначено багато
прекрасних творів сучасного кіномистецтва. Поезія не мо-
же рости окремо. Треба жадібно, вимогливо, всебічно праг-
нути діяльного і дійового пізнавання сучасності в усій її
цілісності, у величі її діянь, у красі, потворності і складно-
сті її виявів. Треба завжди нести в собі усвідомлення того,
які життєво важливі для твоєї творчості духовні зв'язки
твої зі всіма народами нашої Вітчизни, з їхніми культура-
ми, не відгороджуючись, зрозуміло, китайським муром від
інших країн та їхніх культур.

У нашій країні письменник з самого початку своєї діяль-
ності мусить творчим прагненням своїм зробити охорону

і примноження духовних багатств соціалістичного суспільства. Це високе покликання особливо відповідальне в наш час, коли знанісілі сили старого світу загрожують загибеллю сотням і сотням мільйонів. Так не буде. Людство не дасть себе загубити, не дасть ввергнути себе в ядерне полум'я глобальної катастрофи. Ні ракетні батареї, ні смертоносні лазери, ні лютисть людиноненавистництва, ні шал неофашизму, ні отрута «масової культури» порнографії, садизму, наркотиків і містики — жодні заходи безумного імперіалізму не зможуть розхитати в людях віри в майбутнє, пригасити животворне сяйво історичного оптимізму, стверджуване во ім'я всього людства насамперед нашим народом. Ти, поете, — син свого народу, учасник його подвигів і трудів, часом дуже тяжких, але завше животворних і життєлюбних, активно гуманних і добровісних. Це є суттю і метою твоєї творчості, твоєї поезії.

Прагни досконалості, бодай до краю і недосягненої. Мало писати вірші, будь вони і винахідливі, і вправно заримовані. Треба до кінця свого життя вчитися, щоб, підбиваючи підсумки, нарешті збагнути, що так і не довчився. Але прагни. Але жадай. Завше неси в собі захланну потребу якнайповніше знати життя, світ і народ, пильно стояти на сторожі культури справді гуманістичної, мови справді народної, літератури справді партійної. Хай прониже кожен нейрон твого мозку розуміння того, що тільки вчення комунізму дає людині і людству запоруку життя, світлість мабутнього, могуття надії, негасну животворність духу. І радість творчості. Творчості високої і вільної.

МАЙСТЕР
ЗАЛІЗНОЇ ТРОЯНДИ

Пам'яті Юрія Яновського

І от я знову чую твоє дихання, твій нешвидкий, приглушений голос, твої стримані, але внутрішньо гарячі слова; чую широку музику твоїх мрій і сподівань, узорну гру твоєї уяви і звучне відлуння пережитих, дбайливо збережених у твоїй пам'яті спогадів, радощів і болів, твоїх нечастих днів світлих і нерідких печальних днів. І от я знову бачу тебе таким, яким уперше побачив п'ятдесят чотири роки тому в Будинку селянина, вестибюль якого був розмашисто й щедро розмальований Федором Кричевським. На його стінних розписах похмурі, зеленкувато-сірі і брухатно-чорні барви картин минувшини змінювалися багряцем, променистою глибиною і тріумфуючим сяянням картин революції і розкритих нею обривів. Ти стояв і вглядався в шерехи козаків, опришків, кріпаків, бунтарів, революціонерів, червоних бійців, більшовиків-переможців, що потоком текли по стінах над сходами триповерхового будинку, де тоді містилася редакція газети «Більшовик». Ти прийшов сюди на запрошення, яке я, нештатний літпрацівник газети, написав тобі за дорученням мого шефа, навідувача літературного відділу газети — поета Михайла Семенка, невисокого, чорнявого, моторного, тривожного чоловіка, проводиря київських панфутуристів, непримиреного супротивника всього застарілого, віджилого, куркульського, міщанського, який у своїй непримиренності часто доходив до крайностей, до зухвальства, до прикрого прагнення під'юджувати й епатувати. Хто сприймав його по-верхово, ошелешений бравурністю квазірадикальних фраз і поз, той міг і не зауважити, як віддано і пильно дбав Семенко, щоб підтримати молоде поповнення радянської, теж

такої ще молодій літературі, як глибоко, всім внутрішнім життям своїм Семенко служив поезії, і сам її творив, і цінував, стежачи за всіма її виявами, в котрих він проникливо відчував уже перший проблиск, перший порух, першу іскринку обдарованості. Цю іскринку він помітив, прочитавши в газеті «Пролетарская правда» кілька російських віршів, підписаних якимось Юрієм Яновським.

— Ти не знаєш такого? — допитував Семенко і в свого найближчого, трохи молодшого друга Гео Шкурушія, і в мене. Ми знизували плечима. — Ну, тоді мотай до «Пролетарской правды», довідайся, хто він такий, де живе, і приведи сюди, до мене.

Я пішов. На Тургенєвській вулиці, в нужденному, перенябленому будиночку, у вогкому напівпідвалі, де жив Яновський, було дуже непривітно цього зимового надвечір'я. Яновського я не застав. Він ще не повернувся в політехнічного інституту. «Пізно приходить, — казала господиня квартири, в якій одну кімнатку наймав Юрій. — А то, бува, як піде десь заробляти, то аж вночі». Студент підробляв, як міг: то електрику біжить полагодити, то виходить сніг розчистити, то дрова рубає. Були й дні голоднічі, особливо гризучі в місті двадцять четвертого року, за нещасливих часів, коли вітрини приватних крамниць дуже драгували і своїми натюрмортами, і табличкою з позначенням цін, не таких вже астрономічних, які були до щойно оголошеної грошової реформи, але однаково недоступних для бідного студента. Рідко коли Яновський міг собі дозволити з'їсти порцію вареників у сусідній з його домом «Вареничній». Він ставився до цього приватнокапіталістичного закладу з шанобою, не надто доречною, і коли хотів почастивати когось із друзів, то запрошував саме сюди на лапаті, як поліські постолі, вареники з сиром чи волокнистою печінкою. Був і я вшанований таким запрошенням через кілька днів після нашої першої зустрічі. Не заставши тебе вдома, я передав через господиню листа з проханням прийти до редакції.

Ось ти і прийшов, і стояв у вестибюлі, і, зніяковілий, стривожений, чекав на розмову зі «справжнім письменником», з Михайлом Семенком, про якого чув, але дотіль ніколи не здібав, бо ходити на вечори панфутуристів не мав ані часу, ані охоти.

Заплющую очі і пригадую тодішнього тебе: високого, цибатого, незграбного, з довгою, витягнутою шиєю, з обкутанними зеленими обмотками худими ногами, встромле-

ними в зашкарублі й тяжкі австрійські солдатські буци. Ти всміхався. Стримано і журливо всміхався по-хлопчакому припūхлими губами, та й весь був просто хлопчаком, у якого тільки очі виказували, що смутки і тривоги, злидні й переживання не обминули юнака ані в елісаветградських степах, де проминуло отроцтво, ані по убогих при-тулках київського студентського існування.

Семенко витратив не багато аргументів, щоб переконати тебе приєднатися до його футуристичної кумпанії, почати працю в редакції, друкуватися в газеті. Літературної праці навчався ти вже й сам. Писав вірші, оповідання, нариси російською і українською мовами. Часом друкував їх у київських газетах. Цикл таких віршів у газеті «Пролетарская правда» і привернув до себе увагу Семенка. Побачивши, поговоривши, почастивавши тебе редакційним жовтеньким чаєм, Михайль ще більше упевнився в тому, що перше його враження від твоїх поезій не було помилкове. Ти вже писав, хай недосвідчено, невправно, недосконало, але по-юному свіжо, щиро, іскристо. Десь у глибині душі ти, боячись сам у це повірити, відчув себе письменником. У скриньці під тапчаном, на якому спав, чи в глибоких кишнях залатаного галіфе ти ховав уже аркушики своїх творів. «От і давайте, давайте їх мені»,— Семенко навіть руку простягнув, щоб взяти в автора рукопис, але автор нічого не приніс, бо й не гадав, що так зразу може змінитися доля його.

А доля змінилася. Мало не кожного дня, гуркаючи буцями, ти зводився по сходах Будинку селянина. Рідше й рідше бачили тебе в аудиторії політехнічного інституту, а певдовзі підручники з електротехнічної справи потрапили до крамнички базарного букініста; на дощатому столі в твоєму підвальчику перо й далі рипіло, проте виводило воно не дрібно й ретельно писані формули опору матеріалів, а так само акуратно виведені рядки віршів або оповідань. Невеличкі аркушики перших твоїх рукописів не рясніли закресленнями чи поправками. Ти записував тільки те, що вже було виношене в думках, що вже встоялося й прояснилося в кожному своєму звороті, епітеті, римі. Твій почерк я відразу розпізнаю, його і роки не змінили. Від першого до останнього тобою написаного рядка всі вони були рівно й дбайливо накреслені, стримані і ясно прочитувані, випробувані глибокою внутрішньою перевіркою. Вони були такі, як ти сам,— виструнчений, коректний, джентльменськи стриманий, але водночас внутрішньо

напружений і мужньо стійкий. Згодом тобі не раз випадали суворі випробування. Вони ніколи не похитнули в тебе того органічного, непоказного почуття власної гідності, скромної, небучної гордості, що були підпорою твого вразливого, чулого, ніжного ества. І завше щось юнацьке, хлопчаче, пустотливе, навіть наївне таїлося в тобі, виблискуючи і виграваючи в щасливі хвилини твого життя. Нечасті були вони, оці грайливі хвилини, але ти вмів насолоджуватись і жититися ними. Ти вимріявав собі своє майбутнє, той час, коли десь після сімдесяти підуть дальші роки роздумів і спогадів. Ти писав: «Багате досвідом життя лежить переді мною, як рельєфна мапа моєї республіки. Скільки-то води втекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені — за сімдесят, мене термосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза». Ти помилився. Востаннє сльоза набігла на твої затьмарені стражданням і смертю очі, коли тобі ще не було п'ятдесяти двох років. Ти писав: «Мені починає боліти серце. В цьому немає нічого дивного: повертаючи до молодих років, і сам стаєш ніби молодший, серце мусить більше працювати... Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце?»

Так, Юрію, болить. Повертаючись думкою до наших молодих років, сиджу мовчки, а тоді і серце працює більше, і неправди не виносить серце, і з болем пишу я тобі про те, що ти сам знаєш, і що вже записав назавше, і чого ти ніколи не повториш, не відповіси. І все-таки я пишу тобі про це, бо любив, люблю і любитиму тебе, бо рана, що її завдав тобі, стала моєю раною.

Я звертаюсь до тебе. Так, ти мені не відповіси. Мені дають відповідь спогади про тебе. Мов жарини того вогнища, до якого простягав свої старечі руки сімдесятилітній Ти, названий тобою в твоєму ж романі химерним псевдонімом То-Ма-Кі, спогади ці і зогрівають, і печуть мене. Я не зватиму тебе в спогадах То-Ма-Кі, ані Юрієм Івановичем. Я казатиму про тебе — Юрій, Юра, бо так звав тебе за життя і так зву тебе й по смерті.

З ранньої весни 1924 року ми почали товаришувати. Працювали в газеті, бігали по місту репортерами, з перших більших гонорарів справили собі костюми, пальта. Юрій скинув нарешті гуркітливі буци і дженджиковав у гостроносих, ультрамодних «шіммі». Гарний, стрункий, високолобий, приємний у бідній своїй елегантності юнак, на якого заглядалися всі друкарки редакції, він охоче

виступав на літературних вечорах панфутуристів, хоч ні в його ставленні до мистецтва, ні в його поезіях та оповіданнях футуристичного не було ні краплини. В них буяли пахощі і гомони того тривожного, сповитого курявою походів і боїв, застеленого димами вояцьких бівуаків і чорно-багряних пожеж Єлисаветградського степу, яким Юрійдесь з року двадцятого по рік двадцять другий ходив і їздив то з текою повітового статистика, то з портфелем прод-агента, то з каламарем писаря ревтрибуналу, ставши свід-ком і запеклих кавалерійських атак червоної кінноти на рештки контрреволюційних банд, і страшних картин по-громів, учинюваних петлюрівськими чи махновськими горлорізами, і спопелілих сільських майданів, обставлених шибеницями, на яких денікінські кати давили повсталих українських робітників і селян. Не раз куди з куркульсь-ких одрізанів свистіли над головою Юри, не раз смерть з-за рогу хати визирала на нього, і тільки щаслива доля ряту-вала хлопця, начебто зберігаючи його в ім'я тих відкриттів нового людського духовного життя, які має зробити і зро-бив цей ласкавоокий і задумливий юний мандрівник по бо-йових дорогах Єлисаветградщини. Він бережно приніс у своїй душі і з перших же написаних ним рядків новел від-дав читачеві враження, думи і образи, здобуті у звихрені роки громадянської війни та чужоземної інтервенції: «За-ривалися паровози в землю, вагонам хотілося стулитися гармошкою. Лопались кістки, стукали вибухи, лилася кров: різали людей... А потім німці — тікали». Так писав Яновський у першому своєму оповіданні, видрукованому в лютому місяці 1924 року в газеті «Більшовик». Я, радію-чи і хвилюючись, читав його вірші та оповідання, які він приносив до редакції і які свідчили про ненастанне твор-че зростання молодого автора. Він одразу спромігся бу-ти самим собою, неповторним, своєрідним і щодо стилю, і щодо мови, підносячись своїм романтичним високим зле-то-но-претензійними, чи натуралістично-повзучими творами, яких було пребагато за перших років становлення україн-ської радянської літератури. І саме в мужній революцій-ній романтиці полягала новаторська роль писань Яновсь-кого, які, не маючи в собі нічого з футуристичних вихиля-сів, все-таки здобули йому і визнання, і пошану «панф-уристичного вождя», що ненав'язливо, але уважно піклу-вався подальшою долею Юри. Він давав йому першому слово на найбільш відповідальних вечорах панфутуристів

не тому, що з Юрія був найзапальніший босць за категоричну деструкцію мистецтва, оголошену Михайлем, а тому, що в Юриних ще не дуже досконалих, але чулих і щирих словах слухачі вчували закоханість поета в революцію, в світле майбутнє, в боротьбу народу, натхненого кличем Леніна. В зимові місяці двадцять четвертого року, в дні всенародної скорботи, в часи, коли «на землі ридали чорні бюлетені», Яновський зводився на трибуни зборів, виходив на естради літературних вечорів, читаючи свої вірші про Леніна, про чорні траурні бюлетені, про те, як «телеграфами по землі вигукували дротом — Леніні!». Він читав негучно, не намагаючись бути патетичним. Він був просто щирий і скромний і до аудиторії звертався не як трибун, а як співрозмовник, і цим пригортав до себе симпатії слухачів. Коли ж завзятіші учасники вечорів, такі, як насамперед сам Семенко та Гео Шкурупій, розпочинали атаки на мистецтво, на літературні традиції, на класичну літературу, — Яновський відходив убік, бо все глибше й глибше відчував, які чужі і неприйнятні для нього такі вигуки й вихватки. Вже з Єлисаветграда приніс він у собі непохитну любов до Гоголя, до Шевченка, до народної пісні і легенди, до невтомного шукання краси й виразності слова, барви, музики. Він жадібно читав, і за учнівських років його літературного життя часто можна було відчувати, чиїми книгами він захоплювався, чиї вірші знав напам'ять, чиї строфи перекладав українською мовою. Маяковський і Багрицький, Бабель і Всеволод Іванов, Ганна Барвінок (яку високо цінував за багатство мови) і Джозеф Конрад (який своєю романтикою моря був співзвучний романтичним поривам хлопця-степовика, що згодом став захопленим співцем морської стихії: «Вітаю море! Корабельна путь лежить по всій землі!»). Ще зі студентських років почав він збирати і пильно зберігати улюблені, не раз перечитувані ним книжки. Він їх возив з собою і тільки пізнього літа сорок першого року був змушений покинути більшість їх на полиці своєї київської квартири, вибравши з них кілька щонайулюбленіших — Гоголя, Шевченка, українські думи, словник Грінченка. Я не бачив його у момент прощання, але уявляю собі, як бережно й ласкаво перегортав він у цю тужну годину сторінки новел Меріме й Ореста Левицького, томики Сервантеса й Де Костера, «Козаків» Толстого і «Олмейрову примху» Конрада, «Кола Брюньйона» Роллана і «Подорож майстра Леонарда» свого друга Майка Йогансена. Коли Янов-

ський сорок третього року повернувся до визволеного Києва і ввійшов у порожній і пограбований фашистами будинок по вулиці Леніна, то в своїй квартирі він побачив купи сміття, побиті пляшки, лахмани зеленаво-сизих мундирів. На полицях, де зберігалися дібрані на Юрин смак і вподобу книги, лежав тільки порох і подертий папір. Книг не було, їх вкрали чи спалили. Довелося наново вишукувати, купувати, збирати. Трохи пізніше частину з них, позначену автографом Юри, виявили бібліотекарі в стосах книжок, звезених з пограбованих німцями домів до Публічної бібліотеки. Радісно показував Юра мені ці багатостраждальні, обпалені і забруднені томики.

Як душа його мужніла, як вона зростала — видно було в кожного нового Юриного оповідання, кожного нового вірша. Михайль Семенко не тільки вітійствував на літературних вечорах і диспутах, кидаючи свої не дуже небезпечні блискавиці то в один бік — на академістів, традиціоналістів, неокласиків, то в другий — на гартовців, плужан, загрозливих його суперників. Виступи панфутуристів часто кінчалися посвістами, обуреним галасом і навіть образливими вигуками слухачів — чи було то десь у клубі, чи в аудиторії університету, чи в читальному залі книгозбірні. Михайль запевняв, що задоволений з такого реагування — оце, мовляв, класова боротьба, хоча насправді було це ексцесами групівщини, гуртківщини, зарозумілого дрібнобуржуазного «лівацтва». В Юрія і в мене поступово накопичувалося невдоволення. Ми не могли прокритися, ми не хотіли зрікатись, і ми не зреклися тих ливець літератури і минулих часів, і сучасності, які нас хвилювали, збагачували. Ми хоч і по-дружньому, але сварилися з Семенком, коли він нападав на укоханого нами Тичину, на наш захват прочитаними тоді баладами Тихонова, міцно написаними новелами Косинки чи оповіданнями Бабеля. В чому ми були єдині — у визнанні могутньої поезії Маяковського.

Нас, напівголодних репортерчиків, Семенко водив до кав'ярні. В ресторанах ми бували рідко, а от мало не щовечора ходили на чолі з нашим головним панфутуристом до грецької кав'ярні по Костьольній вулиці. Там у маленьких чашечках давали духмяну чорну каву і склянки холодної води. Можна було купити і до нудоти солодкі східні ласощі, але в мецената не завше вистачало на цю розкіш коштів. Кава пилася повільно. Часу вистачало, щоб і посваритись, і помиритись, і потішитись читанням

уголос своїх віршів, а частіше віршів Маяковського. Я знав напам'ять мало не всю поему про 150 мільйонів і читав її захоплено й невміло, аж викликав протест з боку сусідніх столиків, заважаючи зібраним там крамарям, непманам, іншим усяким «пережиткам» тихо й обережно говорити про свої справи, що, либонь, дуже вимагали прихованості й притишеності. Ми на цих діляг не зважали. Біля нашого столика купчилось більше й більше людей — неофітів панфутуризму. Приходив скромний, небалакучий, але видатний у своїй професії лікар Йосип Стрільчук, молоденький режисер Ларя Френкель, який привів з собою свого друга — Люсю Каплера, ласкавого, дотепного, веселого юнака, що вирішив покінчити з естрадними танцюристськими виступами і взятися за вирішальне в світових масштабах діло розвитку панфутуристичного театру. Семенко намір Люсі радо схвалив, і от через кілька місяців ми всі зібралися на прем'єру театру «Аспанфут». Каплер поставив п'єсу — не пам'ятаю чию, певне, якогось американського автора — про загибель підводного човна. На сцені була суцільна тьма, і тільки червоними жаринками цигарок (у підводному човні?) позначалися мізансцени дійових осіб, що вимовляли штучними, приглушеними голосами уривчасті й логічно не пов'язані репліки. Здається, вистави Люсиного театру так і закінчилися цією прем'єрою. Панфутуристичний рух, розпочатий бучними сигналами «Семафора в майбутнє», худенькою газетою «Катафалк мистецтва», кричущими афішами з розсипаними увсебіч знаками оклику, — галасливий панфутуристичний рух, анітрохи не налякавши мистецтва своїми катафалками, никнув і розпадався.

— В цій міщанській провінції нас не зрозуміли, — скаржився Семенко на київську публіку і з надією позирав на тодішню столицю республіки, на Харків. — От пождіть трохи. І сам переїду, і вас перевезу, — обіцяв він. Юра і я чекали на це. Шкурупій же категорично відмовився покидати рідний, улюблений Київ, як не умовляв його Семенко.

Минуло з півтора року од часу, коли Яновський уперше ступив на сходи, що вели до літератури чи принаймні до її передпокою. Він тримався на шумних літературних вечорах осторонь, внутрішньо не поділяючи їхньої марної задерикуватості, зберігаючи себе, свій час, свою енергію для тих годин раннього ранку, коли слова оповіді, виношені за день, викристалізовані вночі, лягали енергійними,

динамічними реченнями на аркушки паперу, пишучись майже без правок і переробок. Вимогливо і запопадливо були продумані двадцятидвохлітнім юнаком враження, спогади, переживання, накопичені в пам'яті за його життя, іще недовгого, але сповненого не чуваними дотіль подіями, образами дивовижних людей, небувалими грозами революції. Дещо додумувалось, вигадувалось, а то й позичалось — і тоді пахло штучністю й оголеністю наміру, але це були лише окремі сюжетні ходи, поодинокі деталі. Основне, справді важливе, пережите, обмислене, ставало з кожним новим твором виразнішим, переконливішим, неповторним. Формувався стиль, манера викладу, творче обличчя людини, що стає письменником мужнім, бездоганно чесним і високодумним. Цей процес творчого зростання Яновського особливо доказово втілювався в його рвучкій своїми ритмами оповіді «Рейд», в його напруженій повісті про робітниче повстання проти анархістської банди, що захопила маленьке степове місто Байгород, як назвав письменник свій рідний Єлисаветград, описуючи — не обійшовшись без вигадки — події, подвиги і трагедії повсталих степовиків у боротьбі за перемогу Рад.

«Байгород» Юра опублікував у Харкові, куди його і мене перетяг Михайль Семенко, коли дістав там цікаву і клопітливу посаду завідувача сценарного відділу Республіканського фотокіноуправління. Не відразу почався і для Яновського, і для Бажана важливий кінематографічний період їхнього життя. Не просто було Семенкові притягти до щойно ввімкнутої тоді в процесі розвитку української радянської культури таємничої і незвичайної галузі кіномистецтва нових, зовсім не обізнаних з секретами «великого німого», не перевірених на ділі та й мало кому відомих молодиків. Партія за ленінською вказівкою про «найважливіше з мистецтв» послала на роботу в кіно і таких старіших, загартованих у класовій боротьбі людей, як от моряк-більшовик, учасник Жовтня, миргородський чекіст Павло Нечес, що скоро виявив себе як талаповитий, наділений дивовижною інтуїцією і розумінням людей кінематографічний діяч, майбутній директор Одеської кіностудії, де він на все життя здружився зі своїм головним редактором, працюючим і уважним, наполегливим і делікатним. Ним став, переїхавши двадцять шостого року з Харкова до Одеси, Юрій Яновський. Але перед цим був важливий для формування Яновського як митця, літератора і майбутнього кінематографіста етап харківського життя.

29595

Не відразу, переїхавши до Харкова, зміг Семенко залучити нас до роботи в кіно. Юра пішов працювати до редакції «Вістей ВУЦВКУ», я — до журналу профспілки сільськогосподарських робітників «Нова громада». Ледве-ледве знайшли собі житло. Аж на околицях, та й не те щоб робітничих, а базарних, занедбаних, без електрики, без водогону, без міліції, яка дуже придалась би, щоб уночі рідше лунали лайки, гвалти, верески і лементи. Годі було тут спокійно заснути після праці, після літературних дискусій, після довгих балачок та вечорів у недавно відкритому Будинку літераторів імені В. Блакитного. Цей клуб став уже справжнім осередком забуялого літературного життя столиці. Воно захопило і нас обох. Розходження з групою Михайля Семенка поглиблювались. Хоч панфутуристи, прагнучи позбавитись деяких малоприємних сторін своєї репутації, і перейменовували себе на комунальців, але те мало допомогло. І Юра, і я бачили, що нам з ними не по дорозі. Семенко лаявся, взивав нас зрадниками, перекидьками. Ми й справді перекинулись, хоча й опинились на ще більш непевній дорозі, вступивши до так званої Вільної академії пролетарської літератури — літературної організації далеко не одноставної, але, за задумом фундаторів, протиставленої ідеям інтернаціоналістської соціалістичної культури. Згодом, коли керівництво «Вапліте» одвертіше й одвертіше почало викладати свої націоналістичні позиції, серед ваплітян виник розлам. Більшість письменників стала відходити від цієї організації. Серед них був і Яновський, і я, що з 1927 року друкували свої твори в журналі «Вапліте». Там з'явився «Байгород» Яновського, прихильно і навіть захоплено зустрінутий читачами. Не було сумніву, що література поповнилася митцем, на якого можна сміливо покласти великі надії. Тим часом цей митець ходив майже безпритульний, міняючи у кварталах узбіч пустирів, що відділяли місто від лісопарку, одну жалюгідну кімнатку на іншу, ще жалюгіднішу. Таке життя в мене і в нього тривало, аж доки ми обидва не почали працювати під егідою Михайля Семенка у Всеукраїнському фотокіноуправлінні — ВУФКУ. Семенко, як уже мовилося, завідував сценарною редакцією, Юра був у нього редактором, а я орудував у новозаснованому журналі «Кіно». Партія доручила керівництву ВУФКУ притягати в нову для української культури галузь мистецтва (де досі працювали здебільше старі, ще за дореволюційних часів навчені кінема-

тографісти — режисери, оператори, художники) нові сили, що зростали в процесі становлення радянського українського мистецтва. Вирішальну роль тут мали відіграти творці першої, початкової ланки кінематографічної справи — автори сценаріїв, письменники й журналісти. Радянські письменники — і українські, і російські — ставали щораз більшою і більшою мірою адептами незвичайного, нового, та ще й не цілком позбавленого старої малошановної репутації, мистецтва кінематографії. До відділеної перегородками від великого залу колишнього банківського будинку на площі Тевелева кімнати Михайля часто заходив, наїжджаючи з Москви, гучноголосий Маяковський. Там і познайомилися ми з ним. Семенко, як завідувач сценарного відділу, часто не надто церемонно сперечався зі славетним гостем, і гість мусив іти на згоду, хоч лаявся і гримів. Юра обережно прислухався і дивувався, а я загалом не був допущений до цих справ, бо не журналу личило ж про них писати. До сценарної справи були залучені письменники С. Лазурін, М. Борисов, О. Грін. За сценарії засіли Майк Йогансен, О. Досвітній, Д. Бузько, К. Полонник. Почали випробовувати себе в цьому ділі й такі новоспечені кінематографісти, як Яновський та Бажан. Уперше почули ми шелестіння кіноапарата та тріщання юпітерів, запрошені режисером А. Кордюмом до Люботина, де Кордюм проводив натурні зйомки своєї першої картини на тему про класову боротьбу на селі. Нехитрий і навіть просто примітивний сценарій не змогли виправити ані мало тоді досвідчений режисер, ба ще й менш досвідчені редактори, що терпляче сиділи, засліплені підсвіткою та виблискуванням світловідбивачів, облиті потом від полуденного сонця і свого юнацького старання, заздро задивлені на прохолодні плеса люботинських ставків, де безтурботно хлюпалися люди, не зайняті такими серйозними справами, як ми, учасники — хай і не найактивніші — дивовижного процесу фільмування. Ми були дуже гордовиті й тільки після настирних умовлянь погодились, щоб оператор зняв нас на фото, яке і досі збереглося. Щасливо усміхнені, худі і довгі, стоїмо ми на пагорбі над ставком і ласкаво дивимось на своїх кінематографічних колег, бо, хоча й були ми начальниками, вдвох не набрали ще й сорока п'яти років і тому мусили поводитись і гідно, і скромно. Ах, люботинські ставки! Вони нам полюбилися з отих днів перших кінозйомок, і ми — Юра, я і наш спільний друг Степан — на вихідні дні часто до них приїздили,

блукали по пагорбах і тінявих стежках гайків, купалися і мріяли, вилежуючись на галявах. Певне, ми втрюх задрімали, бо нас сполохав раптовий шурхіт чагарів, хлюпотіння води. Зі ставка вийшла, сяючи своїм золотистим, гармонійним, нічим не прикритим тілом, дівчина. Вона нас не помітила і стояла, виструнчившись і поправляючи руками розкуйовджену косу, таку ж золотисту, як і її тіло. Ми задихнулися. Ми боялися. Ми боялися й поворухнутись, щоб не зникла ця прекрасна поява. Дівчина кинулася у воду і сильними, наввимашки, рухами попливла. Ми подивились один на одного. Нас наче вразила блискавка. Юра почав лихомацково говорити: «Ходім за нею. Ходім, куди вона піде. Ходім, щоб дізнатися, де вона живе». Юра був у запалі. Він, такий стриманий, такий неохочий на визнання своїх молодечих клопотів закоханості, тут раптом спалахнув. Ми подалися в той бік, куди попливла дівчина, і побачили її. Вона спокійно наряджала на себе свою легеньку, простеньку сукню, забрала торбинку і пішла неквапливо стежкою до станції. Ми рушили за нею, вдаючи, що зайняті бесідою, щоб, озирнувшись, вона нас не запідозрила в переслідуванні. Степан узявся, приїхавши до Харкова, піти за нею і дізнатися, де вона живе. Вдавшись до хитрощів, може, навіть зухвалих, ми дізналися її адресу, її ім'я, де вона працює. І Юра за допомогою Степана таки познайомився з нею. Я був одсторонений. Юра в своєму нещасливому романі признався мені тільки тоді, коли все було з'ясовано. Дівчина готувалася до шлюбу з молодим робітником з Холодної гори, який, за оцінкою Юри, був цілком недостойний її прихильності. Юрин спалах любові й гіркоти недовго пломенів. В ньому задьориста, а разом з тим недратівлива і тепла нотка іронії та самоіронії звучала сильніше і сильніше. Він її тонів не ховав і в своєму ставленні до жінок, які так часто і так виразно, проте здебільшого марно являли йому знаки своєї симпатії, якщо й не закоханості. Ці знаки спостерігали ми, бо сам Юра чи не вбачав, чи волів їх не вбачати. Він був дуже стриманий, чистий і нехитливий у справах любові, гостро ворожий усякому цинізмові і в побуті небалакучий щодо своїх інтимних почувань. В поезіях, в оповіданнях він припускався аж надмірної романтизації, як от, скажімо, в «Історії пошльбиці», в «Романі Ма» або в приписаній японцям ліриці «Романтики моря», але, говорячи про реалії свого життя, він щодо переживань закоханості не лишив майбутньому біографові надто

багато матеріалу. Згодом в Одесі він більше вигадає, ніж відобразить дійсну історію трикутника взаємин То-Ма-Кі, Сева й дивовижної танцівниці Тайах. Він промовчав про оте справжнє глибоке почуття, яке прийшло до нього після зустрічі з молодою актрисою Тамарою, що стала його дружиною, на всі двадцять шість років подальшого життя...

В оточенні письменників і журналістів, скупчених тоді навколо редакції «Вістей» на чолі з В. Блакитним, точилося наше холостяцьке безпритульне, але цікаво й плідно заповнене літературними й газетярськими турботами життя. Юрою і мною піклувалися старші товариші. Спершу це був Семенко, але, люблячи його, цінуючи його піклування, і Юра, і я відчували, що вже не можемо поділяти його поглядів на долю українського радянського мистецтва, його пророкувань, його напучувань. Однак нелегко було нам розібратися в гармидері групових чвар, диспутів, маніфестів, декларацій, що панував тоді в літературному житті. Нелегко було нам розпізнати дорогу, яка найпевніше вела в комуністичне майбутнє, якому ми прагнули — хай плутано й непослідовно, але пристрасно — служити своїм трудом, своїм словом, своїм писанням.

Прийшли нові друзі. Вони умовляли нас далі й далі відходити від тих нігілістичних позицій, які обстоював Комункульт, і тягли до позицій інших, що, як виявилось, були не менш хибні. Вступивши до Вільної академії пролетарської літератури, друкуючись у журналі «Вапліте», ми горнулися до її, так би мовити, «лівого крила», до якого належали найближчі нам письменники Юрій Смолич, Петро Папч, Майк Йогансен, Олекса Слісаренко, художник Сашко Довженко. Семенко хоч і гнівався, але не кинув дбати про нас. Одержавши кращу квартиру, він свою кімнатку, точніше куток у домі, де мешкали співробітники «Вістей», передав мені. Я зі своїм ще уманським другом, чудесним і добрим Стьопою Мельником, принесли туди придбані на благовіщенській товкучці два табурети, дві ровкладушки, кухонний стіл і відчули себе повновладними господарями не найманої, а власної житлоплощі, та ще й з паркетною підлогою і теплою вбиральнею та ванною, до якої, правда, доводилось бігати через темні коридори, де люто сичали і палахкотіли сусідські примуси. В коридорі мені назустріч ішов стрункий, кучерявий чоловік, накинувши на плече строкатий — відразу видать, що закордонний! — рушник. «Новосельцям привіт!» — гукнув він, і я впізнав Сашка Довженка. Двері його кімнати виходили

в той зал, у відгородженому кутку якого оселилися ми зі Стьопою. Ми раділи, що в нас таке чудесне товариство — Сашко зі своєю сіроокою Варварою, милий вістянський журналіст Михайло Білач, дружина якого часом дозволяла нам колисати щойно народжену Гориславу, діловий, поважний, овіяний димком люлькового тютюну і запахом різкого одеколону Василь Радиш та інші приємні й цікаві люди. Юра прийшов, придивився і похитав од заздності головою. Він і досі тинявся по найманих кутках. Бредучи Пушкінецькою вулицею, він регулярно заходив до нас. До залу, відірвавшись од мольберта, входив Сашко; вчотирьох сідали на поміст, вкритий килимом. Там оголена натурниця тричі на тиждень зранку позувала гурткові художників, вганяючи Стьопу й мене, коли ми йшли вмиватися, у превелике зніяковіння. Надвечір у залі хазяйнували ми, влаштовували на помості симпозіум, вели бесіду. Довгу, розмаїту, запальну. Яновський і я на той час вже працювали в кіно і не без хизування говорили на кінотеми як знавці, чим викликали в Довженка цілком справедливий спротив, бо він, ще не відсуваючи набік палітри й мольберта, вже марив про кіно і думав про нього глибше й запальніше за нас. Митцеві не вистачало в малярстві, в цій одномоментній фіксації руху, продовженого тільки в уяві художника й чулого глядача, руху видимого, тривалого в часі,— в тій категорії буття, яка давала непосильні для скульптури, живопису, графіки можливості розкриття людини і природи. Довженко, пристрасний митецьшукач, стояв на роздоріжжі. Ходив на кінодискусії, виступав, малював кіноплакати, робив перші спроби написання сценаріїв. Він читав нам уривки, і ми, знаючи попервах Довженка як обдарованого живописця й графіка, не могли не чудуватися з його винахідливого, вигадливого, дотепного і неповторного хисту літератора-сценариста.

На життєвому переломі, коли ще мучили вагання, хоч плекана роками любов до малярства вже поволі відступала перед захватом кінематографією, Олександра Довженка спіткало велике лихо. Варвара, яка не вмiла себе доглянути, самовіддано дбаючи про Сашка, занехала зловісно причаєну в цій тяжку хворобу. Лікарі категорично наказали Сашкові на довгий час — а може, і на роки — відправити дружину до туберкульозного санаторію. Туберкульоз роз'їдав їй кістку ноги. Варвара вже не в змозі була ходити. Тяжко було обом... Сашко не скаржився —

він з незвичною для нього похмурістю змовк. Повернувшись із Криму, куди він одвіз Варвару, самотно ніс свою журбу. Самота ще більш обтяжувала. І одного вечора він звернувся до Юри з пропозицією перебраться сюди, в його кімнату. Юра подумав, подумав і згодився. Почали жити одною комунією. Спільно снідали, спільно вечеряли, спільно ходили до Будинку літераторів чи до театрів, лише на працю ходили нарізно. Правда, Сашко нікуди й не ходив — чи то сідав перед мольбертом, чи нахилявся над письмовим столом, пишучи сценарії, а ввечері охоче втягався в балачки, які обізвав словами Беранже: «На лужку дитячий крик». Настала осінь. Перечитайте Юркову, присвячену Довженкові, новелу: «Я виглянув у сутінь вулиці. Мені журно стало чогось. Я не розумів мого друга ранише. Я розумію його тепер... Я завжди любитиму його замріяну мудрість і сивину на скронях». Сивою стала вся голова Довженка, але не постаріла їхня взаємна дружба, пронесена крізь всі труднощі й випробви життя. Дружба, розпочата на отому помості, вкритому квітчастим українським килимом, на отому «лужкові», де розлягалися і голосні промови, і суперечки, і навіть по-дитячому безпосередні й нестримані крики. Невдовзі їм судилося змовкнути. Першим виїхав до Одеси Юра. За ним туди ж вирушив Сашко. Я подався до Києва. Тільки Стьопа довго-довго мешкав, точніше ночував, у диктовій шухляді незатишного, занежаяного, притихлого житла. Починався новий етап життя. Для Юри і Сашка це був етап одеський.

Прекрасне, сонячне, темпераментне місто над Чорним морем ще дихало не дуже чистою атмосферою останніх часів непу. В наново визолоченому ресторанному залі готелю «Лондонський» грав добірний оркестр з відомими на всю Одесу скрипалями Митником та Саксонським. Оркестр славився тим, що був єдиним коректним оркестром на всю країну, бо, граючи стримано, не заважав розмова біля столиків, але був чутний для танцюристів, що витупцювали поміж столиками фокстроти й чарльстони. Відвідувачі траплялися всілякі: непмани з пишнотілими подругами, наші й чужоземні моряки, шикарні джентльмени тих професій, про які не писалося в анкетах, але визнавалося в протоколах, письменники, які невдовзі стануть славетними, артисти, про яких скоро забудуть, а найбільше було тут кінематографістів. Одеса захворіла на кіноманію і величала себе «Голлівудом на березі Чорного моря». В нарисах про Одесу Юра іронічно повторив цю назву. Рідко можна було

здибати одесита, що не хвалився б своїм Чорним морем і своєю кінофабрикою, вперто називаною ним за прізвисьцем дореволюційного власника ханжонковською. На підприємстві Ханжонкова працювало багато тих режисерів, операторів, гримерів, навіть освітлювачів і монтажерів, що нині широко й жваво розгортали свою діяльність на новій, радянській кінофабриці. Однак в її навільйон увійшли і нові люди. У кабінетах і гримерних кімнатах зазвучала українська мова. Густий баритон Садовського, насмішкуваті репліки Замичковського, співучий голос Борисоглібської. Ці корифеї українського театру успішно виступили в перших радянських фільмах Одеської кінофабрики, а слідом за ними прийшли і такі митці, як Лесь Курбас, Амвросій Бучма, Марко Терещенко, Фауст Лопатинський. Деякі з них спробували і невдовзі, розчаровані, зреклися своїх спроб. Інші, як от Бучма, роки життя віддали новому мистецтву, створивши для тисяч і тисяч екранів не тільки вітчизняних, а й чужоземних кінотеатрів образи, незабутні й досі. «Тарас Шевченко», «Джیمмі Хіггінс», «Нічний візник» — гра Бучми в цих та й ще в багатьох фільмах стала високим зразком кіноакторського мистецтва. Бучма був у розквіті свого могутнього таланту. Темперамент аж клетотів у ньому, спонукаючи його і на екстравагантні жарти, і на ескапади. Ранком, виходячи з «Лондонського», щоб їхати на зйомки до кінофабрики, він махав цятком, оздобленим срібною карбівкою, і до під'їзду готелю підкочувались візники, що вже чекали на свого постійного улюбленого пасажира. «Бронек Буцман! Ето да!» — говорили вони про нього захоплено і шанобливо. До першого фіакра, як тоді в Одесі звали екіпажі візників, Амвросій клав чемодан з гримом, до другого — свого улюбленого ціпка, до третього сідав сам і такою кумедною валкою їхав вранішніми, пропахлими свіжим морським бризом бульварами до колись пишного, ренесансового, обтиканого бюстами стародавніх римлян і греків особняка Сандonato-Демидових. Там були кімнати адміністрації, і акторські вбиральні, і просто комори, захаращені всяким мотлохом. Панував гамір, безладдя, грюкали двері, лаялися адміністратори й режисери, валилося зі стін розмальоване тишкування, кришилися, а то й гепали з ніш безносі погруддя. А навколо ще був парк. Старі платани й липи стояли понад кручею. Внизу блищало й грало майвами море. На тій кручі, звисивши довгі худючі ноги, часто сидів у тривожній, але не безсилій і безнадійній задумі Юра Янов-

ський, коли приїхав до Одеси і відразу трохи був розгубився під навалою нових людей, явищ, турбот, обов'язків, що обступили двадцятичотириохрічного головного редактора кінофабрики. Звички дореволюційного богем'ярства, пиха старих авторитетів, недосвідченість новоприбульців, що не завше вміли гідно й витримано вести в галузі кіномистецтва лінію, вказану партією,— ох, було з чого турбуватися молодому кінематографістові, якому до того ж хотілося ще й писати, ретельно нанизувати продуманий рядок за рядком на прямокутнички паперу, бо тільки-но почалася його письменницька доля, яка мусила плідно сплестися з творчою працею в кіно.

Юра спершу оселився в «Лондонському». Тиші і спокою там не було. Безцеремонні кінодіячі не вагалися і пізньої ночі постукати у двері Юриної кімнати, щоб викласти йому чи то свої сильно напахчені кисленьким херсонським вином творчі ідеї, чи поскаржитись, чи освідчуватися в неймовірній любові до сценарного начальства. Шумів ресторан, і як тихо не грали Саксонський і Митник, але фокстротні ритми заважали ритмові Юриних думок. «Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в мил на дорозі. Білі квітки березки тягнуться за ногою. Привітно махають руками вітряки. Го-гой! — як весело йти уперед. Молодість летить наша, перед нею лежать обрії... Го-гой! Як весело йти вперед!» — дописував Юрій останні речення повісті про свій степовий Байгород, а до вікна готельної кімнати регулярно жбурляв жмут сяйва портовий маяк, і білоперими плюмажами похитувалися чорні морські хвилі. Степ і море. Вони гармонійно єдналися в одкритій для далечі й краси душі письменника-початківця, народженого у степах, натхненого морем.

Як він знаходив час і для праці на кінофабриці, і для писання новел, і для складання пісень та балад? Де в нього бралася енергія, тим паче що молодий організм уже почала точити недуга, яка й потім, незважаючи на тяжку операцію, не полишала його?

Юра знайшов кімнату поблизу готелю, в квартирі люб'язного і доброзичливого адвоката. З кімнати було видно невелику площу, де стримів постамент, з якого скинуто було постать товстозадої імператриці. А в готелі з'явився новий пожилець. До номера, де жив Юра, поривисто увійшов і пристрасно заговорив бентежний, збуджений, до краю сповнений намірів, планів, задумів та ідей Сашко Довженко. Він приїхав, щоб самому поставити свій

сценарій «Ягідка кохання», бо попередній режисер не спромігся творчо засвоїти своєрідні комедійні вигадки Сашка. Юра був щасливий з приїзду друга. Він, досвідчений — принаймні так йому вважалося — кінематографіст і одесит, запроваджував Довженка «в курс діла». Жили спільним життям: вранці — на кіностудії, потім — обід у «Лондонському», а вечори частіше й частіше були віддапі театрові.

Залитий сяйвом люстр і канделябрів, гарний і розкішний у своїй примхливій рококовій витворності зал одеської опери часто бачив двох друзів. Вони сідали в перших рядах і чекали, коли відзвучить недовга увертюра до балету Сергія Василенка «Йосиф Прекрасний» і на сцену вийде облеслива й таємнича Тайах, чаруючи глядачів танцем, поставленим К. Голейзовським. Вистави балетної трупи, керованої цим талановитим балетмейстером-новатором, стали для Одеси таким же пристрасним захопленням, як і кіно. Юра і Сашко спершу поділяли загальне захоплення, але скоро відчули, що їхні серця б'ються особливо тривожно і гаряче, коли, овіяна східними переливами музики, на сцені вигинається і кружляє жагуча, чарівна, струнка Тайах. Її незмінно грала одна балерина. Назвімо її Жайвором. Так її звав і Юра, вірний своїм степовим смакам і образам. Знаю, що зображена в романі любов То-Ма-Кі і Сева до Тайах не протокольню точний опис. Справжні події та почуття підхопив і підніс до баладних романтичних висот порив молодого Юриного серця. «Молодість лежить наша, перед нею лежать обрії». О, який молодий, який підхоплений потугою повних западного морського подуву вітрил, який хвилюючий своєю чистотою, дружністю до людей, відданістю далечі й красі є і досі, є і буде роман Яновського «Майстер корабля» — романтичний роман про роман любовний, про трикутник почувань, який сполучив — і солодко, і боляче водночас — три молоді, три красиві істоти.

Свій твір, що його художня цінність, новаторство і неповторність і на наш сучасний смак, мені здається, анітрохи не зменшились, а може, навпаки — збільшились, Юра кінчив писати вже у Харкові. Там я прочитав рукопис. Свідком романтичних часів Юриного життя в Одесі я не був, живши тоді в Харкові і тільки наїздами, як редактор ВУФКУ, відвідуючи Одеську кіностудію. В стосунки між То-Ма-Кі й Севом Яновський вніс багато вигаданого, ускладненого і психологічно, і сюжетно. Трикутні «конфлікти» насправді були далеко простіші. Жайвірка

давеніла з високості для обох, але гніздечко знайшла в третього, з яким і ділила долю, закінчену для коханого трагічно, а для неї — довготривалими злигоднями. Не було насправді ані крові, ані нападів, ані ножів, ані ран; була любов майже уявна, породжена творчою потребою двох митців злітати, марити, солодко хвилюватись, пориватись до прекрасного. І весь «Майстер корабля» був романом пориву до прекрасного, не глибоко ще збагненого молодими митцями. Проте складності й труднощі в осяганні прекрасного були добре знані старішому за цих митцеві, Професорові (як назвав Яновський у романі свого сивочолого приятеля). Досвідчений творець і знавець мистецтва, особливо українського, Василь Кричевський був запрошений на Одеську кіностудію як художник і консультант для постановок фільмів на історичні теми — він оформлював 1926 року перший фільм про Тараса Шевченка, у якому роль поета прекрасно зіграв Амвросій Бучма, а потім «Миколу Джерю», «Тараса Трясила» та цілу юрбу інших. Старий майстер знав багато. Своїми знаннями він не хизувався, а охоче ділився, ставши незаперечним художнім авторитетом для всіх кінематографістів, особливо ж для двох людей — для Довженка, загалом неохильного підкорятися у мистецтві іншим авторитетам, і для Яновського. Юрій дуже любив і шанував свого Професора, прислухався до його суджень, вчився в нього. Краса народного мистецтва, барви квітчастих килимів, вишивок, рушників, хатніх малювань, плавні рельєфи гутного скла і виблиск гранчастого кришталю, співучі лінії різьби по дереву, таємнича казковість дерев'яних скульптур, особливо тих, які випиналися вперед на носах старих фрегатів і бригантин, щоб невідривно вдивлялись у далеч небезпечних шляхів і охороняти від катастроф, за що моряки й звали їх «майстрами кораблів», — яка могутність прадавнього мистецького й історичного досвіду, яка органічно вирошена, радісна розкіш, яка щедра життєва сила наснажувала ці твори народного генія, ці неоціненні, а водночас прекрасно прості вияви людського духу! Їх вчився шанувати й розуміти молодий автор розпочатого тоді «Майстра корабля». Яновський вкладав у свій перший великий твір і свіжість пізнання, і навіть деяку надмірність та розкиданість, прощену для юного неофіта, для якого вже відкрилися таїни мистецтва, але охопленого ще буянням зворушливого хлопчачого запалу, що його він і згодом цілком не позбувся, хоч запал цей іноді заважав

строгості, помірності, точності вислову. Цієї образотворчої точності Яновський наполегливо вчився. Задумавши свого «Майстра корабля», він брався за нього, уже відчуваючи, як у ньому зростає й міцніє письменник. Кінематографія мусила відступити на другий план. Вона забирала в нього надто багато життя, часу, енергії. Головний редактор кіностудії — він був потрібен скрізь, і він скрізь бував, бо директор — Павло Нечес — беззастережно довіряв йому в усіх творчих справах, та й у справах фінансових був до нього поблажливий. Боюсь, що Ільф і Петров у «Золотому теляті» списали з Юри образ того щедрого редактора, який так охоче пропонував аванси і міг їх довірливо запропонувати навіть Остапам Бендерам, яких не бракувало тоді біля кабінетів кіностудії.

Боже мій, яка многолика юрба, яка мішанина мов, поведінок, справ, амбіцій, яке розмаїття людей, їхніх біографій, претензій, смаків оточували Юру! Про Одеську кіностудію, про її керівників 1926 року писав журналіст Х. Херсонський у журналі «Кинофронт»: «Ім допомагає один художній керівник, молодий письменник... Яновський. Але один у полі не воїн — він розривається на всі боки, латає всі художні дірки... Він же читає ворохи сценаріїв, обмізковує їх, виправляє старі й проектує нові». Та ще й встигає писати. Разом з режисером-емігрантом з передгітлерівської Німеччини ставить за своїм сценарієм фільм «Гамбург», допомагає втілити в кінообрази повість Анни Зегерс «Повстання рибалок». Їздить з режисерами й операторами шукати підхожу натуру для «Миколи Дже-рі» за Нечуєм-Левицьким, для «Навздогін за долею» за М. Коцюбинським. Або скільки мороки звалилося на нього, коли турецькому кінорежисерові Мухсінбею дозволили поставити картину «Спартак». Довгими чергами біля перукарні та костюмерні кінофабрики стояли вусаті рибалки з Лузанівки, бородаті діди з Молдаванки, підозрілі красуні з Грецької площі, поважні дами й колишні «негодіанти» з Французького бульвару, безсумнівні пройди з Пересипу. Їх масовим порядком перелицьовували на римських патриціїв та матрон. Голили вуса й бороди, напинали перуки, мастили гримом, загортали в незграбно пошиті коленкорові туніки й тоги. Хотів би я глянути на цей фільм зараз — мав би, певне, втіху, але тоді, коли він ставився, Юрі було не до втіхи. Він розумів, який несмак з цього клопоту виходить, хоча енергії, часу, зусиль забрав багато. Ох, не тільки Стародавній Рим псував на-

стрій, уривав терпець, доводив до відчаю молодого художнього керівника кіностудії. Не менше страждань зазнавав він і тоді, коли одесити бралися відтворювати славне минуле свого розкішного міста, що, здобуте в турків запорозькими козаками та гренадерами Катерини, звалося в улесливих депешах до імператриці «перлиною Семіраміди». Будували витворний, увесь в різьбі колонок, арок, амбразур, склепінь, басейнів палац губернатора Хаджібея, насамперед, безумовно, його гарем, куди й набрали зі всієї Одеси десятки три найвродливіших і найкебетніших представниць прекрасної і зовсім не слабкої і не маломовної половини одеського населення. Те, що вони були не маломовні, значення не мало, бо кіно було німе й лише досвідчені глухі й глухонімі могли по гримасах уст розібрати, яких зовсім недоречних і немислимих слів припускалися темпераментні бранки хаджібейського паші. Перед з-поміж них вела аж надто відома всьому портовому місту Іра Коршевська, так звана «королева порту» — жіночка, на точніше професійне визначення не згодна, справді красива й струнка, на кожну привабу не ласа, але на достойну охоча. На тлі повечорілого моря на одному з хаджібейських горбів сиділа вона, нічим, окрім затуленого серпанком об'єктива кіноапарата, від глядача не прикрита, й довго вдивлялась у далечінь. Така нескладна була роль Іри, та коли і як буде цю роль виконано, знали всі портові бувальці. З самого рання по всіх схилах круч навколо того пагорба, де було вкопано штучне розлоге дерево, виготовлене в декоративній майстерні кіностудії, і де мала сидіти задумлива красуня, зібралися цікаві. Режисер умовив освітлювачів, декораторів, вартових студії рушити на це зборище й розігнати його. Це було неможливо. Не допомогли й міліціонери. Того тільки й досягли, що трохи відігнали гуртки цікавих, щоб не трапили вони до кадру. Художній керівник був у розпачі, директор у безсилі гніві, лише Іра спокійно й величаво скинула з себе халатик, пішла, не поспішаючи й не маніжачись, і сіла під картонним деревом. При монтажі кадр цей і директор, і художній керівник звеліли якомога скоротити, проте він лишився і став пунктом найпильнішої уваги глядачів, так збільшивши славу Іри, що в неї закохався сам турецький консул і, запакувавши красуню у величезну дипломатичну скриню, переправив її нелегально на корабель та й вивіз до Стамбула, звідки Іра писала одеським подругам листи з найприкрішими епітетами щодо мецената її талан-

тів — лукавого екс-консула. Не буду ручатися, чи правдою була ця історія, чи одеською байкою, але Юра розповідав її серйозно і навіть обурюючись. Не до смаку були йому отакі історії, що виникали з тоді ще не зовсім одмерлих звичаїв старої «мами Одеси». До іншого поривались його прагнення, інтереси, турботи. Хай і розмаїтим, і гармидерним, і строкатим було життя одеського «Голлівуду», проте Яновському воно стало дедалі більше й більше нестерпне, непотрібне, прикре. Кликали дороги. Вабили простори. Манило до себе море. Степи і море — до них прагнув душею Юрій, виходячи з задимлених кабінетів метушливої кінофабрики і стоячи над кругою, під яким аж до самого обрїю коливалось, миготіло, грало, вабило, загрожуvalo море. Не дуже часто обриси пароплавів, білі або чорні вдень, а вночі обсажені тремтливими цятками вогників, пропливали повз жовті, сипучі, розкришені береги одеських околиць у далеч, кудись до Батумі, до Новоросійська, а то й до Босфору. Пароплави йшли повільно, поділовому заклопотані й поважні. Вони були красиві, але справді могутній чар краси охопив серце Яновського одного дня, коли перед його очима виникло й пропливло в напрямку до одеського маяка дивовижне й прекрасне видовище. Розпустивши всі свої широкоплечі вітрила, піддаючись плавному ритмові хвиль і вітрів, до Одеси йшов славетний улюбленець радянського флоту, носій високих щогл і традицій морської романтики — барк «Товарищ». На ньому вчилися суворого і тяжкого мистецтва кораблеводіння молоді сміливці, майбутні мореходи, учні Одеської морехідної школи. «Товарищ» пройшов повз сяючу башту маяка, завернув за бетонні брили хвилеломів і причалив до пірсів порту нової своєї приписки. Одеса довго бігала туди, щоб помилуватися струнким красенем, що став, поруч з одеською оперою, Дерibasівською вулицею і кінофабрикою, ще однією гордістю легкозбуджуваного і трохи чванькуватого міста. Яновський теж бігав подивитися на вітрильник, який начебто вплив з його юнацьких мрій, з улюблених, пропахлих морями і штормами сторінок повістей Джозефа Конрада чи описів далеких рейсів фрегата «Паллада». Молодий письменник шукав можливості ближче познайомитися, пожити одним життям, надихнутися спільними вітрами, потоварищувати з «Товарищем». Така можливість трапилася. «Товарищ» вирушав у навчальну подорож повз радянські береги Чорного моря, і письменникові виділили каюту на борту корабля. Здійс-

нилося те, про що мріялось: «На кораблі ми всі, далеко від заток і від портів майбутньої землі далеко. У трюмі в нас важкий ворухиться пісок, а зовні — вітер, хвилі плеск і шторму клекіт». Яновський на все життя запам'ятав тижні, прожиті на борту «Товарища». Через багато років він казав мені, що то були найспокійніші і наймузичніші дні його життя. Музика моря разом з музикою степу гармонійно зливалися в героїчному симфонізмі його творчості, що могутніла й могутніла, розвиваючись від перших, часом по-юнацькому незграбних, новел, через похибки роману про чотири шаблі, до величних акордів і глибокої людяності його мужньої повісті про вершників. Скільки ще треба встигнути написати! Писати. Писати. Без цього життя є лише існуванням, безслідним, пласким, змарнованим. Яновський, відкидаючи все метушливе й виснажливе, хотів одного, для нього найжиттєвішого — писати. Йому треба було бодай трохи тиші і мовчазливої задуми. Терпець його уривався. Час було обирати — чи зростати як письменникові, чи метушитись як кінопобігаєлюві. І він обрав. 1927 року Юра повернувся до Харкова. З Харкова до Києва переїздило фотокіноуправління. В Києві будувалася велика кінофабрика, і кіноначальству належало бути обіч неї. Чи вийшла з того користь, не скажу, але мусив і я, уже одружений, перебиратися знову до Києва, де в мене не було жодного притулку і ніхто мені нічого не обіцяв. Проте кіно тримало мене ще в руках, які не були схожі на оксамитні, хоча й пригортали, й вабили. Та й Юра, зрікшись адміністрування, чимало часу віддавав творчій роботі в кіно як автор сценаріїв, що в них більшість так і не була поставлена. Мабуть, у цьому не можна винуватити тільки кіновиробників. Автор не віддавав свого найкоштовнішого жанрові сценаріїв. Він пильно, вимогливо, допитливо шукав, гранив, карбував, виспівував слова своєї, виплеканої в школі Гоголя і українських героїчних дум, прози, хоч і не зрікся інтересу до кіномистецтва. Облишивши працю на Одеській кінофабриці, переїхавши до Харкова, він протягом усього життя підтримував творчі і дружні зв'язки з кінематографією. Але не кіно було полем найбільших творчих здобутків Яновського. Він зростав як майстер поетичної прози, поступово входячи в шерг найвидатніших радянських прозаїків. Тонким, впевненішим, багатограннішим ставало вміння живописати словом. Творча путь не буває асфальтованою. Доводиться і спотикатись, і стрясатись на вибоях,

і сумніватися в самому собі, і передумувати продумане. Оцінюючи свій творчий досвід, і солодкий, і гіркий, і плідний, і оманливий, Яновський десь на початку тридцятих років писав про себе щиро і рішуче: «Тепер мужні слова киплять у мені, пафос велетенських будувачів рве моє серце гордістю. Я бачу, як ми устаємо на весь світ осяйним будинком соціалізму». Він бачив це на власні очі, рушаючи в творчі мандри й пошуки по всіх місцях України, де закладались чи вже зростали могутні будови першої п'ятирічки. Дніпрельстан. Горлівка. Краматорськ. Луганськ. Він, скромний, непаф'язливий, ніяк не набудований співбесідник, вів сердечні розмови з творцями цих історичних споруд і без велемовності говорив про їхній героїчний, гязкий, самовідданий труд, і захоплювався ним, і ним надихався. П'єса «Завойовники» є свідченням процесу, що вершився в душі художника, змиваючи живлющою течією наносне, вигадане, спорохнявіле, віджило і виروضуючи в душі письменника нове, суттєве, соціально й психологічно небувале, породжене у вогні класової боротьби і в пафосі соціалістичного труда.

Юра відходив од того гурту «правовірних» ваплітян, до якого після приїзду з Одеси до Харкова був прилучився. Особливо обходжував його настирливий і лукавий «секретар» «Вапліте» — колишній солощавий акторик, а потім кволенький письменник, людина із сумнівним минулим, але з вправно награною усмішкою, — отой самий Аркадій Любченко, який згодом, під час Вітчизняної війни, старанно слугував гітлерівським окупантам. Юра завше ставився до нього холодно й відчужено. Любченко улесливо запрошував до себе. Дружина його, підстаркувата актриса, якось сказала: «Приходьте, Юрочко. Приїздить із Києва моя дочка. Будем раді вас бачити». Юра знав, що мовиться про дочку від першого покинутого актрисою чоловіка, яку мамуся віддала до гуртожитку, щоб не заважала їй вільноакторському життю. Що ж, вирішив увічливий Юра, на таке родинне свято треба, либонь, піти. Піти з подарунком. Куплю для дочки ляльку. В крамниці до нього з прилавка простягав руки кумедний паяц. Гудзики-очі виблискували ласкаво, розтягнута під довгим носом посмішка рум'яніла приязно. Хоч лялька й величенька, але й дочка, певне, не така вже мала. І Юра, загорнувши бумазейного блазня в газету, захпнув його під пахву і пішов до Любченків на гостину. Подзвонив. Відчинилися двері, і з мли передпокою на нього глянула пара

чорних, чорних і здивованих очей. Очі дивилися трішки
низьку. Юра розгубився, аж вронив паяца. Жіночка нахи-
лилася і підняла недоречну ляльку. «Це я вам,— прока-
сив, ніяковіючи, гість,— ви ж дочка? Ви ж Тамара?»

Так 1928 року почалось найбільше Юрине кохання, ко-
хання з першого погляду й до останнього подиху.

Ясно, що цієї сцени я не бачив, і Юра, не охочий при-
знаватися, в які незручні ситуації він іноді потрапляв,
про неї мовчав. Але все було саме так, і бумазейний бла-
вень завше сидів на почесному місці на Тамариному ту-
алетному столику. Коли в подружжя Яновських був щас-
ливий день, милому паяцові чіпляли рожевий бант; коли ж
був привід для журби, паяц хилив свого довгого носа. До
такої пози ляльці довелось звикати. Правовірні ваплітя-
ни глибше й глибше вгрузали в конфліктні взаємини з су-
спільством. Чвари, розпочаті як групові, як загострення
властивої тодішньому літературному життю гуртківщини,
набирали виразного політичного характеру. Хвильовий
проголосив своє «геть од Москви». Юра органічно не міг
цього злісного закликати сприйняти. Як він міг зректися
культури, яка нерозривно злилася в його душі з культу-
рою рідного народу, будучи невіддільним чинником твор-
чого зростання не тільки Юрія, а й усієї української куль-
тури? Яновський горнувся до людей, які рішуче відки-
нули націоналістичні гасла Хвильового, утворивши свою
групу «Літературна майстерня А» і заснувавши свій «Уні-
версальний журнал», де верховодом був Юрій Смолич.
У цьому журналі й співробітничав Юрій Яновський, ближ-
че зійшовшись із Петром Панчем, Майком Йогансенем,
Олексою Слісаренком. Ту ж еволюцію поглядів, що й Юра,
пережив і Сашко Довженко, якого глибоко вразило й об-
разило розлючено негативне ставлення правовірних ваплі-
тян до його твору 1929 року «Арсенал». Цей фільм я
наважусь назвати твором геніальним, як і фільм «Земля».
«Вапліте» закономірно йшло до свого розпаду, і самолік-
відація його була актом, обумовленим і внутрішньо твор-
чими процесами, і чинниками соціально-ідейними. Дружні
взаємини Юра підтримував з Миколою Кулішем. Хороб-
рий і пристрасний комісар партизанського полку, що з
придніпрових плавнів Херсонщини діяв проти білої і жов-
то-блакитної контрреволюції, людяний і бойовий вихо-
вател ь людських душ, посланий партією в розклекотіле
класовою борнею село, Микола Куліш приваблював Юру.
Він подобався Яновському своєю натурою, скромною,

вдумливою, пройнятою ледь-ледь зажуреною самоіронічністю. Юру хвилювали й збагачували талановиті розповіді Куліша про події та бої громадянської війни на тих же завихрених степах, де тоді бродив і сам, зовсім юний слисаветградський статистик, трохи ошелешений спостерігач суворой боротьби, учасником якої був більшовицький комісар Куліш.

Я не став свідком ані тих літературних подій, ані тих Юриних переживань, яких він зазнав на початку тридцятих років свого харківського життя. Я з родиною, з щойно народженою дочкою мешкав у Києві, тулився по найманих кімнатах, працював редактором і сценаристом на кінофабриці, брав участь у редагуванні журналу «Життя й революція», жив досить безладно й напружено, піддавшись дуже гірким і часом дуже солодким емоціям особистого і неособистого життя. До Києва переїхав Довженко. Він оселився в готелі. Там і відвідували його ми, я і Юра, що часто наїздив до Києва, притягуваний сюди і почуттями дружби, і працею для кіно.

Довженко закінчував свій прекрасний і мудрий фільм «Земля». Яновський знав сценарій. Коли він приїздив, Сашко завозив його на кіностудію, вони замикалися вдвох у проєкційній кімнаті й продивлялися зняті, а то вже й змонтовані епізоди. Яновський виходив блідий від захвату й зворушення. Його друг, перші кіноспроби котрого не тільки бачив, а й прозріливо вітав Юра, виріс на велетня кіномистецтва. Українська радянська культура могла гордитися його іменем. Він підніс українське кіномистецтво на рівень найпередовішого. Яновський так і розцінював величезну роль Довженкових фільмів. Проте перо в руках вульгаризаторів, горе-критиків злісно шпигало, обляпувало їдкими епітетами тих, хто схвально говорив чи й писав про новий здобуток соціалістичного мистецтва. Потрібен був час, потрібна була доброзичлива думка суспільства, щоб несправедливі наскоки припинились. Гепання критичної дубинки поволі вщухало. Примушене було вщухнути. Невдовзі прийшло загальне визнання. Високий ідейний пафос, краса, велич, новаторство «Землі» здобули належну оцінку. Було вирішено показати фільм європейському глядачеві. Буржуазні власті не пустили «Землю» на широкі екрани. Довженка разом з Юлією Солнцевою, що грала в фільмі одну з провідних ролей, відряджено до Німеччини, Франції, Англії показати «Землю» на закритих переглядах. За три місяці вони повернулися, привізши ворохи ре-

дензій. Роздратовано сичали писаки реакційних, білогвардійських і націоналістичних газет, але більшість відгуків — навіть буржуазної, але соліднішої преси — добирали для своїх статей слова найвищої похвали. Сашко з гордістю читав нам вислів якогось тямущого журналіста: «Дивлячись фільм «Земля», я чую українську пісню, виконувану дужим, багатоголосим хором». І справді так. «Земля» творилася напередодні нового, незмірного своїми творчими можливостями етапу в історії кіномистецтва. Звук ставав могутнім засобом в арсеналі кінематографії. І «Земля» була вже наповна доки що нечутним на слух, але відчутним для душі вдумливого глядача передвіщенням музики, слова, образу, злитих у симфонії фільму. Це відчував і Юра. Його хвилювали проблеми і можливості кіно. Міцні були творчі нитки, які єднали Яновського з мистецтвом, що переставало вже бути «великим німим». Успіх технічного прогресу кіномистецтва як мистецтва і образів, і звуків, всупереч багатьом тодішнім кінознавцям, радісно передвіщали і Довженко, і Яновський. Довженко працював над сценарієм першого українського ігрового звукового фільму «Іван». Він, як і Яновський, на власні очі бачив і захопився героїчною епопеєю будівництва Дніпрельстану. Яновський доскіпливо читав сценарій. Його поради Довженко не тільки уважно, ба й схвально вислуховував, хоч не часто було в Сашкових звичаях приймати чийсь напущення щодо творчих справ. «Іван» не належав до кращих фільмів Довженка, але окремі епізоди в ньому вражали своєю винахідливістю й виразністю.

Довженків фільм про робітничий клас, про старші й молодші покоління будівників соціалізму, Довженків упертий і завзятий «Іван» увійшов в історію української радянської культури одночасно з виходом у світ п'єси Яновського про луганських робітників — «Завойовники». Образи героїчних пролетарів виношували в своїх гарячих серцях обидва митці. Обидва торували свої творчі шляхи до гідного відображення сучасності, опановуючи нові теми, критично переглядаючи здобутий досвід і вдосконалюючи художнє вміння. Яновський боляче переживав критику «Чотирьох шабель», проте зумів оцінити те для художника корисне, що в ній звучало, і вирішив ще раз повернутися до роки і людей, щоб змалювати їх правдивіше й повніше, піж у «Чотирьох шаблях». Він засів за писання «Вершників», відриваючись од письмового столу лише на недовгий час для поїздок по Україні і відвідувань Києва.

Подружжя Яновських тулилося по закутках, найманих, де трапилось, аж доки не переїхало до наданих їм двох тихих і світлих кімнат у новому письменницькому будинку. Там Яновські ділили квартиру з приємним для них подружжям Голованівських. Жили мирно і лагідно. Тамара вперше в житті вазнала щастя в глибокій любові до Юри. Він відповідав тим же глибоким почуттям, ставлячись до дружини дбайливо, як старший до створіння молодшого (хоч різниця у роках була не така й значна), оберігаючи її від ураз і уразок, яких і так стерпіла досить. Покинута самолюбною і легкодумною матір'ю, залишена на батька, якого скоро не стало, віддана до дитячого будинку, а потім до ремісничої школи, вона зростала, міцніючи у випробуваннях сирітського дитинства, нещедрого на ласку й тепло. Проте виросла, і зміцніла, і твердо взяла в чіпкі руки важіль верстата, коли ученицею ввійшла до цеху київського заводу «Більшовик». Невисока, міцно, по-хлоп'ячому збудована, вона була гнучка, дзвінкоголоса і метка. В ній жив тривожний артистичний порив, і в драматичному гуртку заводського клубу вона відразу привернула до себе увагу. Талановиту дівчинку було прийнято до трупи дитячого театру. Тоді й мати, почувши про успіхи своєї безжалісно покинутої дочки, раптом запалала до неї прихильністю й викликала до себе, до Харкова. Дочка приїхала, але й відтоді і до кінця життя не називала матір матір'ю. Тамара була людиною запальною, темпераментною, трохи схильною до афектації. Вона легко вражалася, захоплювалася, обожнювала свого коханого, якого завше шанобливо називала Юрій Іванович. Вони говорили одне до одного «ви». Навіть з великої літери — «Ви». Юра домішував сюди крихітну порцію ласкавої іронії, Тамара — безоглядну пошану і захват. Так і жили в своїх чистих, ладно прибраних кімнатках. Біля вікна простий, розлогий, бездоганно лакований стіл з ретельно розкладеними ручками, олівцями, з купками акуратно нарізаних аркушків хрумтливого паперу; все на установлених, непорушуваних місцях. Біля стіни старовинний, павлівських часів, червоного дерева, з витими колонками й багатьма шухлядками секретер. Над ним гордо підносились, напнувши вітрила, подарована Яновському ще в Одесі модель бригаантини. Товстопузий баранець — посудина, традиційна окраса українського весільного столу. Прегарний келих рубінового скла. Полиця з теками і книжками. Їх небагато, але всі вони добірні, душевно необхідні, укохані. В Тамариній кімнаті теж одна

антикварна річ — маленький інкрустований столик, де при-тулювся й сидів кумедний охоронець домашнього ладу — довгоносий паяц. Голованівським пощастило на сусідів, навдивовижу тихих. Тамара і зрання, і ввечері була в театрі. Курбас прийняв її до себе спершу на маленькі ролі тра-вести або такі, де потрібна акробатична вправність і гнуч-кість, а згодом — на щораз відповідальніші. Останньою роллю Тамари була підготовлена з хвилюючою простотою, повною духовного проникнення роль Маклени Граси. Кур-бас був примушений піти з театру. Скоро звідти звільнили Тамару. Але це сталося дещо пізніше від часу, коли в бу-динку «Слово», в своїх тихих кімнатках, Юрій шукав най-виразніших, найвагоміших слів, щоб формувати образи «Вершників» — книги, про яку автор казав, що це «книга про героїв борні за Радянську владу». Від довгої праці над рукописом автор часто відривався, щоб знову дихнути па-хощами степу, атмосферою напруженого труда на новобу-довах півдня України або щоб відвідати своїх друзів у Києві, досхочу наговоритися з Довженком, годинами блу-кати по вулицях і завулках Подолу, Печерська, Лук'янівки разом із сивим другом, досконалим цінителем і знав-цем київської старовини — Василем Кричевським. Кричев-ський затягав Юру і мене аж кудись на задвірки, на треті двори хрещатицьких обійсть, щоб там показати нам неспо-дівані міські релікти — за нудними високими мурами фа-садних домів чудом уцілілу хату, вкриту, правда, вже не стріхою, а прицвяхованим толем, але чепурно побілену. Траплялось, що над її причілком схиляла свої руці віти стара груша, а поруч жовтіли чорнобривці, а то й соняш-ник шукав, де ж угорі над ним ходить сонце, і тягнув до нього кругле, подзьобане лице так само, як свій пожовклий вид простягав угору німечний, сивочолий дід, дуже вже застарілий житель цієї застарілої хати. Наче на машині часу провадив нас той, кого Юра називав Професор, по ми-нувшині стародавнього міста, заводив на Подолі в темні, пропахлі воском і тлінню крамнички антикварів і букіні-стів, в квартири колекціонерів, де всіма нотами гама бри-ніли кришталеві келихи, полискувало димчасте гутне скло, сяяв синій, жовтогарячий, темно-зелений, білий фаянс ме-жигірських тарелів і ваз, а на стінах у подряпаних рамах і зовсім без рам висіли темноликі ікони, старшинські «пар-суни», рожево-блакитні акварелі XVIII віку, пригаслі в сутіні занедбаних кімнат картини Трутовського, Васне-цова, Пимоненка, Мурашка, Маневича, Котарбинського.

Власники зустрічали нас здебільше привітно — хто з них не знав Професора? А Професор делікатно вказував їм на сумнівність чи ваду тієї або іншої недавно придбаної речі або спинявся біля справжніх, захованих у сутіні квартир шедеврів і тлумачив нам — анальфабетам — їхні високі прикмети, біографії їхніх творців, пригоди їхні. Ми — Юра і я — привчалися цінити досконало зроблені речі, але Юра не дав захватові колекціонера запанувати над його єдиною життєвою пристрастю — відданістю літературі. Яновський вчився і вивчився описувати річ, увір, квітку, дерево, ле-зо шаблі і викуту з заліза троянду, бо всім своїм єством шанував майстерність і досконалість у будь-якій справі — чи то в ділі коваля або металурга, чи в труді сіяча й тракториста, чи в ремесві ткалі й вишивальниці. У бесідах з Довженком, в прогулянці з Кричевським, у відвідинах наших кімнаток, де вже перші кроки по землі робила моя дочка, — так минав для Юри час перебування в Києві. Він, налагодивши, а частіше не налагодивши своїх справ на кінофабриці, спішив до Харкова, до ретельно прибраного письмового столу, щоб писати далі мужню й строгу повість про сталевара Чубенка, чабана Данила, подружжя старих Половців. Вони за рік-два від часу, який я описую, зі сторінок виданої книги ввійдуть у наше серце, щоб жити разом з ним, зогріваючи й кріплячи.

1932 року я знов перебрався до Харкова. Туди наказали повернутися кіноуправлінню, де я ще кілька місяців працював, доки мене без особливих пояснень звідтіль не звільнили. Влаштувався, було, завідувати літературною частиною в оперному театрі, вчив мови й орфоепії Леоніда Собінова, щоб він вправно, по-українському заспівав Лоей-гріна, та на цьому, здається, мій внесок в історію українського оперного театру й закінчився. Друкувати нас почали мало й неохоче. Було скрутно. Становище ускладнювалось.

Про це ми з Юрієм бесідували, блукаючи журливими алеями малолюдного осіннього лісопарку. Шелестячи купами зів'ялого листя, годинами ходили там, говорячи для відпочинку й спокою душі про книги, прочитані давно й перечитувані наново; тільки про свої книги, ще не дописані, ми не говорили. Юра уникав того, щоб творчий процес, яким він був охоплений аж до збурених глибин свідомого й підсвідомого, порушувати запізнілими міркуваннями. Коли на папері один за одним у продуманій системі лягав вагомий рядок за рядком, щастям було піддатися їхній

тугій ритмічній течії. Юра волів течію не перебивати, сповна віддаючись своєму, уже обміркованому й зваженому щастю. Щастю писати. Потрібен був спокій, щоб володіти цим щастям — вразливим, легко ранимим. Тамара, як могла, охороняла спокій Юри. Нелегко було їй. До того ж все більше турбував стан здоров'я чоловіка. Йому після видалення хворої нирки потрібна була дбайливо додержана дієта. Брак матеріальних ресурсів часто ставав на заваді цьому. Сутужно було й 1934 року, коли ухвалою уряду з Харкова до Києва перенесено столицю Радянської України. В Києві спішно споруджувались будинки і для установ, і для новоприбульців. Поспіхом зводили будинок, призначений для житла письменників. Квартир було небагато. З Харкова могла переїхати лише частина письменників. Серед них був і я. Обидва Юри — Яновський і Смолич — залишались у Харкові. Сказати по правді, це не дуже завадило їхній творчій праці, зате сприяло зміцненню їхньої дружби. Вдвох вони їздили і в подорожі по республіці, і на відпочинок у Санжари, в Білики, в Яреськи. Вдвох вони приїхали 1934 року і на Перший з'їзд письменників СРСР у Москву. Юру вже знали й цінували його оповідання, що їх російською мовою, як і твори М. Куліша, Ю. Смолича, М. Йогансена, перекладав знавець усіх відтінків і української, і російської мови, відданий своїй благородній інтернаціоналістській роботі перекладач і письменник П. Зенкевич. Згадаймо ж його добрим словом пошани і подяки. Завдяки його труду, російський читач знав такі прекрасні розділи з «Вершників», як от повість про Адаменка, про Чубенка. Юрі про них схвально казали Костянтин Федін, Мате Залка, Всеволод Вишневський, Костянтин Вашенцов. Дружба з ними отоді й почалася, дружба, випробувана подальшими роками, з-поміж яких були й роки тяжких іспитів, несправедливості, образи. Ніхто зі згаданих (та й не згаданих тут) російських друзів Яновського не лишив його без підтримки, без духовної допомоги. Так, я пам'ятаю про це. Так, пам'ятаю. Ми жили з Яновським в одному готелі. Після засідань з'їзду починалося досить буйне застолля, в якому Юра брав участь лише тихою усмішкою та непретензійними репліками. Він почувався хоровито, але загальне піднесення, в якому проходив з'їзд, його бадьорило й тягло на довгі зустрічі й збуджені розмови, адже ж на них харківське Юрине буття не було щедре. Вихід у світ його «Вершників» — а вони вийшли майже одночасно і українською, і російською мовами — став святом для Юрія

та для всієї лігератури. Свято не прийшло без зловливої настирливості нудних і безпідставних закидів та причіпок, але вони примушені були, вражені фактом безсумнівної великої ідейно-художньої цінності нового твору Яновського, поступово, хоч і несамохіть, вщухати. Після успіху «Вершників» прийшов успіх «Думи про Британку», виставу якої я вкупі з автором дивився десь у листопаді 1937 року у щойно відкритому Харківському театрі імені Ленінського комсомолу. Виставою «Дума про Британку» театр розпочинав свою недовгу історію. В залі зібралось багато молоді. Вона сміялася, галасувала. Як буде сприйнято юнацтвом трагічний пафос Юриної п'єси? Мене бентежила ця думка, автора ж — подвійно. Адже його вірної порадиці Тамари не було біля нього. Вона була на сцені, граючи в п'єсі нелегку роль хлопчика Романа. Коли вона з вузликом у руках вийшла з-за куліс і натурально, по-хлопчакому дзвінко й задерикувато прозвучало її запитання: «Діду Устиме, кудю тут на війну пройти?» — Юра полегшено зітхнув. Тамара опанувала образ. Зал їй повірив і засміявся. Встановлювався контакт між артистами й публікою — запорука успіху. Так воно на цій виставі і сталося. Добре сприйнято було п'єсу і в Москві, де О. Таїров поставив її у Камерному театрі перший, навіть за п'ять днів до харківської прем'єри. Проте виникали якісь глухі й незрозумілі перешкоди. Лише в Одесі М. Терещенко поставив її уже влітку цього тридцять сьомого року. В київських театрах її тоді «не помітили». Аж 1957 року, вже після Юриної смерті, мужніх і суворих героїв Британки побачив київський глядач.

Елісаветград. Київ. Харків. Одеса. Ще раз Харків і на решті знов рідний і улюблений Київ. 1938 року Юра й Тамара переїхали до столиці й оселилися в двох кімнатах квартири, де жила моя родина, батьки. Вони раділи, що мають таких сумирних і милих сусідів, якими було подружжя Яновських. Навіть моторний фокстер'єрчик, улюбленець Юри, поведився свавільніше лише на прогулянках, коли Юра поважно й терпляче водив його по доріжках найближчого скверу. Моя мати любила Юру. Піклувалася його здоров'ям, допомагала Тамарі. Тамара мала клопіт зі своєю безпорадною, плачливою й розгубленою матір'ю. Її покинув чоловік, що, на думку всіх, було просто щастям для Горської. Горська шукала поради й утіхи в Тамари, але Тамара не таїлася, що радіє з цієї, кінець кінцем, вигаданої Горською драми. Актриса слухала напучення доч-

ки й поволі вгамовувалась. Юра цих сцен не зносив. До актриси ставився зневажливо і був коректний з нею доти, доки її поведінка не надто турбувала Тамару. Коли цю грань було перейдено, він ставав холодним, стримано, але непохитно гнівним і навіть злобливим. Великих зусиль мусив докласти цей хворий, не часто голублений долею чоловік, щоб достойно витримати прикrostі й більші, й менші, які обсідали його. Проте достойно здобуті ним наприкінці тридцятих років творчі успіхи лікували. Нерідко він був веселий, по-юному пустував і звеселяв гостей, що радо відвідували його кімнатки, обставлені так само просто й чепурно, як і попередні оселі. Приходив Тичина, часто вкуші з Лідією Петрівною, яку вже перестав звати бібліотекаркою, а урочисто представляв — дружина. Художник Олексій Олексійович Шовкуненко, архітектор Володимир Гнатович Заболотний, давній друг Професор — всі ці старіші за Юру люди весело жартували, сміялися, гомоніли, намагаючись розважатись якнайтихіше, щоб не потурбувати ще старіших Бажанових батьків.

Яновський умів легко, невимушено, залюбки товаришувати з людьми, старішими за нього. Люблячи їх, шануючи, він водночас умів бути з ними і теплоіронічним, і ніжно-занозистим, і грайливим. Сашко Довженко ні від кого не стерпів би тих жартів і уципливостей, до яких у розмовах з ним вдавався Юра. Що вже казати про куди менш амбітного Павла Григоровича, або Шовкуненка, або Заболотного, цих старших друзів Юриних. Приємно й весело було дивитися на забавні й милі сценки, що розігрувалися між Павлом Григоровичем Тичиною та Яновським, коли вони обидва були в доброму гуморі. Юра підводився з-за гостинного столу Тичини, прощався, вдягав пальто — і раптом з кишень випадали туплі Лідії Петрівни. Павло Григорович удавав враженого — ой, я й не гадав, що у вас злодійські нахили! — Юра так само вдавав страшенно здивованого, присягався в чесності, клявся в невинуватості; всі реготали, тішились, — так повторювалось у різних варіантах безліч разів. Коли подружжя Тичин приходило до Яновських, то теж не обходилося без подібних наївних розігрувань. У кишені Тичинино пальта вкладалися виделки й ложки, ховалося капелюха і запевнялося, що його в Тичини й не було, в калоші напихалося ганчірок і газет, щоб Павло Григорович помарудився зі взуванням, — всі учасники цих розігрувань прекрасно знали такі штучки, але щиро бавились і сміялись. У душах цих істинних

поетів жило багато по-дитячому світлого, прекрасного, зворушливого, наївного, не пригашеного ані вітрами, ні грозами буття.

Складний був цей період життя і Юриного, і мого. Ламалися звичні уявлення, змінювалися давні взаємини, народжувалися нові думи, небували почування. Вони збагачували, зміцнювали, проймали радістю, торкалися болем, примушували напружено битися і моє серце. Захоплений внутрішніми переживаннями, я не був уже достатньо уважний до переживань навіть найближчих друзів. Порідшали наші прогулянки з Юрою по Києву, але я їх добре запам'ятав. Я сказав Юрі, які рішучі зміни входять у моє особисте життя. Він зрозумів мене. Настала осінь 1938 року. Ми рушали на прогулянки втрьох. Моя майбутня дружина Ніна, Юра, я. Приходили до улюблених місць, до пожовклих каштанів біля стародавньої порфірної абсиди Софії, до піднесеного над серпневою прозорою далечтю Дніпра срібно-блакитного корабля Андріївського собору, до шепітливих алей осінніх прибережних садів. Слухали золотий гомін. Говорили про творчість, літературу, щастя жити й любити, вірити в світле майбутнє, творити і трудитись. Збудженість і тривоги, мов перед червневою навальною грозою, відчували ми в ті зимові дні 1939 року, коли Юра, насунувши навушники своєї незмінної кепки, ішов зі мною. Я ішов до Ніни. Вона захворіла. Її забрали до лікарні. Юра розумів мій внутрішній стан — він умів без зайвих слів і співчувань ласкаво і тактовно потішати людей. Він разом з В. Кричевським приходив до залу в будинку Академії наук, де я до пізньої ночі працював, намагаючись добре виконати перше в моєму житті безпосередньо урядом дане завдання — підготувати до березня велику виставку, присвячену життю і творчості Тараса Шевченка. Уряд ухвалив широко, всенародно відзначити 125-ті роковини від дня народження великого Кобзаря. Ніколи не було зібрано разом стільки Шевченкових картин, офортів, рисунків і малюнків, як для цієї виставки. Їх належало добре розмістити, оформити. В цьому ділі моїм найгловнішим порадником і помічником став умілий художник-оформлювач, тонкий знавець мистецтва і добра людина Семен Миляєв. Юра з ним дуже потоваришував, і до кінця життя вони були задушевними друзями, знаходячи один в одного підтримку і пораду в сутужні дні. Так, тридцять дев'ятий рік розпочався напружено і бентежно не тільки для нас, а й для всього світу. Похмури

тіні загрозових передвість ходили по снігах Європи. Про це ми теж говорили, йдучи з Юрою під обсіпаними уже вологим снігопадом каштанами березневого Києва. Юра казав про можливість недалекої війни, про охоплену фашистським безумством Німеччину. Можливість війни? А хіба не про це думав він, пишучи прикінцевий монолог хлопчика Романа в своїй п'єсі «Дума про Британку»? Я вже казав, що дивився разом з автором цю виставу в Харківському театрі імені Ленінського комсомолу. Я, сидючи поруч Яновського, приглядався до нього, трохи побоюючись тих переживань і хвилювань, що були для Юрія неминучі. З-під довгастих, невеликих окулярів Юрині очі дивилися насторожено, потаємно здригалися куточки уст, на скронях тривожно билася блакитна жилка — так, автор дуже хвилювався. Я поділяв це хвилювання, але вже після першої дії, коли ми побачили, як дружно і вдячно хвилюється весь зал, стало на серці спокійніше. Драма Баштанської республіки, змальована Юрою в п'єсі про революційних селян, керованих більшовиками Єгором, Ковалем, Лавром, доходила свого трагічного й оптимістичного кінця.

От з-поміж тіл розстріляних повстанців підноситься дивовижно змужнілий у горі і в славі нерівної боротьби хлопчик Роман і, тримаючи в руках врятоване немовля як надію й запоруку життя, говорить свої прості й прозорливі слова про те, що «кругом війна. А ми — живі. Комуністи. Ідею несем. Кругом війна, а ми несем, а ми несем». Вони вражали, ці слова героїчного хлопчика, пристрасно проголошені Тамарою. Вони вражали, ці слова, адже війна своїми страшними загравами вже металася над Іспанією, над Мадридом, над Гернікою. Війною тхнув кожен рядок «антикомінтернівського пакту». Війна, а ми — ідею несем, а ми несем. А ми знаємо правду слів, промовлених Романом, коли він підвівся над смертю, невіддатний ворожим кулям, як от і Тиміш у Довженковому «Арсеналі». Зал встав і вибухнув оплесками. Автора, зблідлого, якогось переляканого, незугарного, артисти витягли на сцену і примусили вклонитись. Він махнув довгою шиєю, зніжковів та й утік за куліси. Я пам'ятаю цей перший уклін драматурга Яновського глядачам. Я пам'ятаю і останній його уклін, складений народові в київському театрі через шістнадцять років. Шістнадцять років. Незмірних, небувалих, тяжких і героїчних.

Підступно, нагло вдаривши залізним клином на наші західні рубежі, загарбники продерлися до Києва. Чутніші

й чутніші ставали рокоти канонади. Письменники, хто міг, пішли на фронт. Юрі відмовили. З однією ниркою? З виразкою? З розширенням вен? Я бачив його після того, коли йому було відмовлено. Похмурий, вкрай засмучений, він, кого ніколи в заздрості й запідозрювати не можна було, казав, що заздрить мені. Я став редактором фронтової газети «За Радянську Україну», призначеної для поширення в окупованих областях України. Юра приніс до газети свою написану в липні новелу «Коваль», сповнену того почуття, про яке він писав: «Знаєш свій народ. Почуваєш його мужність, його доблесть і героїзм, зневагу до смерті, волю до життя. Але ні! Я не знав, не читав, не чував досіль про таку силу гніву». Цей гнів клекотів у серці Юри. Тяжко йому було залишати рідний Київ, над яким вили фашистські розвідувальники, який били фашистські бомби. Ми з Юрою попрощалися на придніпровій товарній станції, куди хижаків налітали рідше, ніж на центральний вокзал, — там приховався потяг, яким до Уфи мали відїжджати з Києва вчені, письменники, художники. Сиво-голови Богомолець, Палладін, Рильський стояли, оточені сім'ями. Діти метушилися, тягаючи свій цяцьковий скарб. Жінки плакали. Чоловіки намагалися вдавати спокій і мужність. Такими хотіли виглядати й ми — Юра, я, друзі. Юра був блідий і стриманий. Він попрощався і круто рушив до вагона. Він не хотів, щоб ми бачили його знесиленим. Тамара кинулася за ним. Довго, — як мені потім оповідав Юра, — дуже довго їхали до Уфи, оселилися в башкирському домі. Башкири ділилися з евакуйованими, чим могли. До кінця свого життя Юра вдячно говорив про допомогу і розраду, яку подавали башкирські друзі, про красу краєвидів Уралу й Башкирії, якими він милувався, виїхавши за дорученням обкому партії разом з бригадою українських митців (П. Тичина, О. Шовкуненко, К. Трохименко, В. Заболотний, Л. Смілянський) для виступів по містах, де лили і кували сталь вивезені з України люди. Юра ретельно записував у свій щоденник враження кожної такої незабутньої для нього поїздки, з якої вертався хоч і втомлений, але насажений новою енергією і надією. Він бачив подвиг радянського тилу. Скоро побачить він подвиг фронтів.

Я зустрівся з подружжям Яновських в Уфі влітку сорок третього року, коли приїхав туди відвідати евакуйованих українських вчених, письменників, митців. Призначений заступником Голови Ради Народних Комісарів України, я

займався справами української культури й науки, а її осідком стала на ті часи Уфа. В історію української літератури, як її навічні скарби, увійшли шедеври, створені в Уфі в суворі й величні роки, які надихали серця гнівом, вірою, найглибшою любов'ю і скорботою, відданістю Вітчизні. Силою цих почуттів напоєно мужні й ніжні думи Юрія Яновського про землю батьків. Слово «Уфа» стоїть під величною, як реквієм, поемою Павла Тичини «Похорон друга». Тоді ж в Уфі Максим Рильський виголосив своє провісницьке, натхненне слово про рідну матір. Уфа стала для української радянської інтелігенції не притулком, а добросердим містом творчості в ім'я перемоги. Вона, ця жадана перемога, була недалеко. Становище на фронті так поліпшилося, що йшлося про переїзд Академії наук УРСР, Спілки письменників, інших організацій до Москви, ближче до рідної української землі, визволення якої вже почалося. Юра редагував єдиний на той час письменницький журнал «Українська література» (перейменованний згодом на «Вітчизну»). Ось я розгортаю пожовклі томики журналу. Порохнявіє папір, розсипаються аркуші, жухне фарба, але нетлінною пам'яткою героїчного духу народу та його літератури з кожним роком більше й більше стають ці дорогі примірники бойового і животрепетного часопису письменників Радянської України. Весь свій запал, талант, увагу віддав Юра його редагуванню. Дотемна просиджував він у пропахлих свинцем і гасом цехах друкарні, продивляючись і коректуючи аркуші свого журналу. Кожна хвилина була дорога. Друкарня вкрай перевантажена. Часто в її цехах поруч Юри, перекидаючись з ним дружніми фразами, сиділи Г. Димитров, Д. Ібаррурі, В. Ульбріхт, В. Пік. Вони перевіряли коректуру видань Комінтерну, що його бюро на той час перебувало в Уфі. Вдома на Юру чекала теж робота, не менш, ба й більш складна. Творчість. Записування своїх схвильованих дум про війну і неминучу перемогу. Було скрутно, не ставало куцого дня, електрику треба заощаджувати. При мерехтливому світлі маленької лампи Юра як завжди старанно на нарізаних квадратиках паперу виводив філігрань рядків. Він писав новели і прислав на фронт для вміщення в газеті чи видання листівками. Сотнею тисяч листівок надруковано було його «Генерала Макодзьобу», і відгуки на нього, схвальні й захоплені, долітали до нас через ревучі лінії фронтів. Юра радів, дізнавшись, що незабаром має переїхати разом з редакцією до Москви.

Так і сталося. Москва робила все, що могла, щоб за тяжких умов війни якнайкраще прийняти й розмістити українську інтелігенцію. Під житло віддали готель «Новомосковський». Там оселились і Яновські. З кожним повідомленням з фронту, з кожним словом стислих і таких промовистих для серця наказів Верховного Командування, з кожним виблиском салютних залпів і золотистим сплеском ракет над Кремлем, який виднів з вікна Юриної кімнати, зростала радість, бадьорість, творча піднесеність.

Я не бачив Юри в ті дні, коли після невдачі першого наступу Харків знову було визволено. Я уявляв собі настрій свята і торжества, що панували тоді в Юриному чутливому, попри звичну повздержливість, серці. Я відчував, як марить він побачити — хай ще в димах пожеж, у страхітті згарищ, у свіжих горбиках могил — стражденну, скровлену, але вже вільну рідну землю, її сплюндровані села, її зруйновані міста. Харків, Харків, яке в тебе нині обличчя? Глянути на нього, схилитися перед ним у доземному поклоні сина! Ти мариш про це, Юро? Так, ти хочеш цього як найбільшої радості, пов'язаної і з глибоким болем за пережиті Вітчизною муки. Ти прилучився до цієї радості і до цього болю, і ти став мужніший, мудріший, сильніший.

Ти разом з Павлом Антокольським, Олександром Копиленком, Дмитром Косариком восени сорок третього приїхав до Харкова. Я зустрів друзів, і ми влаштувалися жити вкупі. Наступ наших військ котився по Лівобережжю нестримним сталевим валом. Скоро передовим частинам стане видно і посічені кулями й дощами дарницькі піски, і синьо-чорні дніпрові хвилі. Скоро побачать вони і заповітні пагорби Києва. Гітлерівці, оголосивши Лівобережжя «зоною пустелі» і з нещадною послідовністю знищуючи й плундруючи все живе і людське, відступали, гадаючи вчепитися за старанно збудовані укріплення на висотах за Дніпром. От уже визволено й Полтаву. З Політуправління фронту прийшов дозвіл письменницькій бригаді рушати далі на захід, куди пересувався і штаб. Спакувавши нехитрий скарб, зібравши одержані пайки, ми вп'ятьох, збуджені й піднесені, впхалися в тісну залізну коробку «віліса» і, хоча череванів серед нас не було, буквально влипили один в одного і дружно разом підстрибували на вибоях, ямах і вирвах понівечених доріг Полтавщини. Переганяли частини, що йшли до фронту, і солдати здивовано дивилися на дивоглядну компанію, яка минала їх,

Ідуть люди з щойно визволених містечок? Так не в той бік прямують. Спіймані шпигуни? Так нема конвоїрів. Вертають з евакуації? Так зарано. Представники влади, що поспішають до своїх округ? Так начальственного в них анітрохи. Кумедні диваки натягли свої пожмакані кепочки на самі вуха, щоб не здуло вітром, замотали худі шиї в картаті кашне, загорнулися в довгополі, заляпані гряззю пальта та й крутять головами в усі боки і то схвилювано вигукують, то похмуро змовкають, бачачи навколо страшні картини гітлерівського оскраженілого розбою. Небагато віціліло будиночків на околиці колись такої затишної, лагідної Полтави. Ми спинилися на центральній площі і, скинувши кепки, довго мовчки вглядалися в розколоті жаром пожеж, закіптюжені смугами тяжкого диму стіни будинку музею, спорудженого колись Юриним другом Професором. Він, цей славетний дім, був такий рідний і такий втішливий, такий спокійний і привітний, світлий і барвистий в тій м'якій і плавній традиції барв, що притаманна і миргородським килимам, і респетилівським вишивкам, і опішнянським тарелям. «Що вони нарobili! Що вони нарobili!» — ледве ворущачи ствердими від зненависті вустами, повторював Юра. Гітлерівці, пограбувавши музей і найцінніше повивозивши до фатерлянду, потім підпалили прекрасний будинок. Згинули настінні панно С. Васильківського, повідпадали кахлі, почорніли узорні мури. Думалося, що цей унікальний утвір архітектурного мистецтва пропав навіки. На щастя, як то виявилось невдовзі, ми помилилися в своїй безнадії. Творчим трудом народу будинок було відроджено. А тоді біля руїн будинку, як здавна, так і зараз, сидів на посіченому кулями постаменті величавий Шевченко. «Де б ми не їхали, а він уже перед нами. Ішов, певне, з передовими», — шанобливо сказав Юра і поклав обгорілу віть тополі до підніжжя Тарасові.

Поблизу Гребінки ми наздогнали штаб. Юра ходив дедалі більше й більше стривожений, замислений. Я бачив, що він носить у собі якусь невідступну думку, але не хоче чи не наважиться її висловити. Я вчепився в нього, і він сказав, що іще в Харкові дізнався: його мати й сестра під час відступу дійшли до села Кулажинці під Пирятином і там їх застукали німці. Живуть? Вбили? Він не знає, а село ж відсіль так недалеко. Чи має він право попросити «віліс»? Бодай на дві-три години? Я розповів членові Військової ради фронту про Юрину велику турботу. Той

сказав: «Поїдемо моїм «вілісом». На дві-три години я зможу відірватись». І ми поїхали. Це були землі тотального знищення. На попелиську сіл жаско і люто, як згорілий ліс, волали до неба чорні комини, зяяли ями і льохи. Старий дід сидів, похнюпившись, на царині і підвівся, коли машина спинилася біля нього. Ви не знаєте, чи є тут такі Яновські? Дві жінчини. Живуть? А де? Дід показав рукою: «Далі. Он там, в кутку села». Яновський заплющив очі. Я боявся, що він знепритомніє. Машина рушила.

Під чорним потрощеним комином над жалюгідним огниськом вовтузилися дві жіночі постаті. Ближче не під'їхати. Заважали ями і руїни. Ми пішли втрюх. Юра своїми коротковорими очима вдивився в жінок, що звелися й закам'яніли, вгледівши гурток несподіваних прибульців. Юра скрикнув: «Мамо!» — і ступив наперед. Жінки не ворухнулись. Юра ступив ще ближче і простягнув руки до старшої. Вона вгляділася, кинулася і мовчки впала йому на груди. Кинулася й молодша. Ми спинилися віддалік. Їм треба було в цю мить бути самим. Вони не плакали і навіть не говорили, тільки пригортались одне до одного. Дві жінки в обшарпаному, обгорілому, так-сяк підтикааному одязі — і син одної, брат другої. Ми не бачили їхніх облич, але вони не плакали — і це було найразючіше. Мати перша схаменулася і кинулася до кабиці. «Голодні ж, голодні ж, голодні», — повторювала. Підвладна незмовклому за жодних злигоднів чуттю гостинності, що властиве бству української селянки, почала порпатись, сипати якусь потерть у глечика, викладати з торби сухарі. Юра відійшов убік і став до нас спиною. Я думаю, що він плакав. Генерал спинив Юрину матір: «Не треба». Порученець приніс хліб, консерви, ковбасу, горілку, масло. На спаленій, витоптаній землі ми сіли кружкома і випили чарку за Юрину матір, за сестру, за перемогу. Баритись було ніяк. Почали збиратися. Мати підійшла й перехрестила Юру, що ніяково стягнув келку. Поміж сумних руїн лишав він своїх рідних, ожилых, збадьорілих побаченням, підкріплених невеличкими запасами, які ми їм залишили. Згодом мати і сестра Яновського переїхали до Києва, де мати й оселилася в сина, де й припала останнім цілунком до нього, мертвого, і схилилася, молячись, перед його могилою.

Штаб стояв у селі Требухові. Деякі працівники Політуправління, а з ними й наша письменницька група розташувалися в сусідньому селі Гоголеві, старовинному Шевченковому Оглаві. Жили в школі. За кілька кілометрів од

нас гримів фронт. Почався історичний бій за Дніпро. На південь од Києва наші воїни героїчним стрибком оволоділи так званим Букринським плацдармом. Це була придніпрова, вкрита гаями та яругами місцевість, де колись стояв славетний козацький Трахтемирівський монастир. Звідсіля командування планувало завдати рішучого удару. Нам дозволили приїхати у Букрин. Минаємо стародавні, ще раз у віках — і, певне, найжорстокіше — поруйновані церкви Переяслава. Поспішаємо, не можемо спинитись. Далі. Далі. До Дніпра. І ось він, скаламучений вибухами, почорнілий від попелу, обуглених дощок, уламків човнів, плотів, понтонів, возів. Він грізно плинув, колихаючи на хвилях трупи і у ворожих, зелено-синявих мундирчиках, і в рідних, що навівають нам біль, гімнастерках. Поміж гримаючих стовпів вибухів сновигали човни і плоти. Перевозили людей, гармати, амуніцію, витягали трупи, підбирали оглушену рибу. Панував напружений рух, насторожений настрій передової лінії. Мало не шарпнувши залізними черевцями лісистих пагорбів, промчав понад Дніпром блискавичний клин штурмовиків. Навколо них спалахнув рій білих розривів. І враз ми, жахаючись, побачили, як потягся за одним з літаків чорний хвіст диму; літак крутнув і шугнув за лозами коси в дніпрову глибіню. Юра, можливо, вперше побачив, як гинуть соколи. О, не часто вони уникали загибелі так, як описав був він два роки тому в новелі про «яструбка». Аби не забракло сили описати правду бою, навіть вдалого бою, точними і строгими словами! Мені цих слів бракує. Тяжко відтворити атмосферу, якою ми дихали на спостережному пункті Букринського плацдарму, ми, такі, здавалось би, тут недоречні і навіть непотрібні з-поміж воїнів, що маломовно, розважливо і твердо робили своє тяжке діло нещадної боротьби. Ми тільки дивились, щоб потім оповісти людям, щоб і діти знали, внукам розказали... Битва розгорталась перед нами у своїй величі й простоті. Ми бачили, як просто зводились люди, йдучи в атаку, як просто спалахував над танком гострий гримучий виблиск і танк вгортався димом, як просто гармаші витягали з-за чагарів гармату і били в протилежний чагар. Пробитись не вдалося. Атака захлинулась. Ми вертались. На переправу налетіли бомбардувальники. Ми вертались, омиті водою Дніпра, омиті чистим почуттям гордості, віри і скорботи. Знов сільська хата. Тхне вогкістю, зів'ялим листям, м'яким тліном листопаду. Солодко і п'янюче пахне по-

жовклий лозняк, крізь який ми плазом пробираємось, щоб через його сплетені віти глянути на той бік Дніпра, на парки Києва. Юра, поправляючи окуляри, повзе і тяжко дихає. Йому важко, йому і гірко, і жадано глянути на силуєти таких уже до нього близьких і таких для нього ще недосяжних будівель Києва. Ми бачимо навіть без бінокля, як по даху високого будинку Ради Народних Комісарів перебігають чорні фігурки ворогів. Обшарпана і померхла височіє лаврська дзвіниця. Там німецький спостережний пункт. Звідтіль скеровують політ крєкїтливих мін, що риють перед нами пісок пляжу. Ми відповзаємо назад. Знову тьмяні кімнати школи. Знову чекання. Копиленка й Антокольського відкликають до Москви. Приїздить Довженко. Він, як завжди, поривчастий, нетерплячий, промовистий. Він єдиний з-поміж нас стрункий, підтягнутий, елегантний у своїй полковницькій, добре підігнаній до його ладної статури формі. Ми знаємо, що повз наше село, прикриваючись туманами і ночами, притлумлюючи стукіт і гуркіт, сунуть до переправи через Десну колони танків, примовклі шерєги піхоти, верениці гармат. Цілу танкову армію, масу артилерії за кілька днів було перекинуто з півдня, від Києва, з Букрина, на північ, за Десну. Звідси почнеться новий наступ. Дивом військового мистецтва назвуть історики цю операцію пересування таких огромів війська через дві сотні кілометрів, через три переправи буквально під носом ворога. Війська просувалися лише вночі або коли наповзали густі вечірні та вранішні тумани. Через Десну для переправи танкового авангарду не будували моста. Генерал А. Кравченко, командуючий 5-м танковим корпусом, вирішив переправити перші танки своїм ходом через Десну по піщаному броду, з труднощами розшуканому й позначеному встромленими в дно дороговказами. Вода на броді стояла вище за норму, дозволену для переходу танків по дну ріки. Винахідливість і сміливість дали змогу переправити шістдесят машин. Лише три загрузли, й довелося витягати їх тросами. Танки допомогли передовим частинам розтоптати лівобережні укріплення німців і вийти на берег Дніпра. Ворог не дізнався про пересування величезних мас війська. Гадав, що це просто стратегічна хитрість, маневр допоміжний, спрямований на те, щоб відтягти увагу від Букрина, звідки, мовляв, і треба чекати головного удару. Німецьке командування розібралося у страшний для нього правді запізно, коли на маленькі плацдарми, здобуті першими

міливцями в районі Новопетрівців та Лютежа, ринули підкріплення, а за ними потоки піхоти, артилерії, танків. Ворога затискали могутні сталеві лабети. Він був уже приречений і, певне, відчував це.

Втрюх ми надвечір знову повзали верболозами до Дніпра. Місто лежало за чорними пагорбами. Деколи в глухому небі висне зелений спалах ракет. Де-не-де промигоче різкий пунктир трасуючих куль. Тиша гнітить, удавана, примусова, до краю напружена тиша. І раптом ми всім еством своїм здригнулись. Над Києвом беззвучно звівся величезний, зубчастий, іржавий, розжарений вінець. За горами запалали пожежі. Навіть найвищих їхніх омах нам не видно. Лише багровий, пульсуючий відсвіт. «Німці палять Київ»,— прошепотів Довженко. Ми мовчали, боляче, до запаморочення нездвигно вглядаючись у колючу корону над тортурованим містом.

Тієї ж ночі ми перебралися зі школи в хутірець над Десною. Невіддалік була переправа і через Дніпро. Гуркотило дужче й дужче. Відблиски то пригасали, то коливались на навислих полотнищах хмар. Ми все-таки вирішили подрімати. Довженко виліз на піч, де сушилося хазяйчине просо. Ми — на підлозі. Хазяї, як звикли, подалися до льоху. Впав сон. Він перервався, бо хтось нагло розчинив двері. В очі вдарив промінь електричного ліхтарика. «Моментально вставать. Нас ждуть на переправі.— Ми по голосу впізнали знайомого полковника зі штабу фронту.— Сьогодні вирішальний удар». Водоспадом скотилося просо з печі. Сашко скочив і почав натягати чоботи, кричачи на нас, щоб поспішали. Юра шукав окуляри, зав'язував черевики, якимось дуже вже по-цивільному обтрушував од проса й соломи своє поруділе пальтечко. Збирання було недовге. Хазяї, вибравшись з льоху, внесли води. Два хлюпки, щоб пригасити запашілі обличчя. Ми були готові. Нас опанувало якесь дивне відчуття. Воно навіть скидалось на спокій. Воно долало душевну метушню, як щось недоречне і негідне. Прийшла ота година, на яку ми так чекали, знаючи, що вона прийде. Вона прийшла. Ще темно було, коли переправлялись через Десну, але вже забілили над чорним Дніпром розкидані на горбах хати Новопетрівців. Не всі згоріли. Біля одної, до якої зі всіх кінців тяглися пуки дротів, стояли машини. Тут розташувався командний пункт фронту; спостережний пункт було перенесено ще далі, за Новопетрівці, звідкіля видніла стіна Пуща-Водицьких лісів, де проходила лінія німецької

оборони. Було близько четвертої години ранку. Час їхати на спостережний пункт. Нам дали одну з машин. Ми мовчки сіли й рушили. Повз продірявлену снарядами церкву, повз димучі згарища на царину, в глибоку траншею, на спостережний пункт. Припав до труби перископа невисокий, кремезний чоловік. Він оглянувся. Жуков. Поруч нього Ватутін, Хрущов, Красовський. Жуков глянув на годинник. Ватутін кивнув головою. Раптом усе і вгорі, і внизу, і зі всіх сторін стало ревом, гуркотом, двигінням. Постріл неймовірної сили потряс землю і небо. Штурмовий залп. Сталевий шторм. Вал вогню і грому. Димища та блискоти заслали Пуща-Водицький ліс, видний нам через амбразуру бліндажа. Підійшов Ватутін. Він прокривав: «Триста стволів на кілометр. Триста стволів...» Стало страшно. «По Києву? По Києву?» — «Ні,— сказав генерал.— Не більше одного залпу. По комунікаціях. А головне — по їхній обороні на Ірпені й у Пущі-Водиці».

Ми втратили відчуття часу. Розвиднілось. Над бліндажем проревіли штурмовики, і за кілька секунд чути стало розриви їхніх бомб. Красовський гнівно кричав по телефону: «Куди б'ють? Далі за ліс. Ліс наш. Ліс наш». Йому відповіли по телефону. Гнів командуючого авіацією втишився. Він сџинув кашкета й втирав спітніле обличчя. Ватутін, який прислухався до команди льотчикам, одвернувся і знову припав до амбразури. Наші частини, долаючи опір, просувалися далі й далі. Ми, щоб не заважати командуванню, перебрались до сусіднього бліндажа і не все чули, не все знали і не все розуміли. З бліндажів виходили не дозволяли, хоч дим перед лісом уже поволі розвіювався холодним вітерцем. Битва гриміла далі й далі, за лісами, над містом.

Було близько полудня, коли по траншеї назад, до замаскованої стоянки автомобілів, пішли командуючі. Вони взяли нас до своїх машин, що недовгою валкою з трьох «вілісів» виїхали на Київський шлях. Переганяючи частини піхоти, обминаючи гармати, стережучись танків, слухаючись наказів саперів, які складали обабіч шляху купи брудно-зелених смертоносних дисків, ми в'їздили в Київ.

Садки Куренівки. Будиночки в садках зяють вибитими вікнами, розчахнутими дверима, продірявленими стінами. Тільки наші воїни поспішають вулицею. Де ж кияни? Кілька днів тому німці вигнали й погнали на захід всіх киян, яких могли зловити. Отже, безлюдно? Ні. З льохів,

склепів на цвинтарі, ще з якихось сховів і притулків виходять люди. Кидаються до рідних воїнів, обіймають, цілують, плачуть, кричать, поспішають щось оповісти, чимось приголубити, вимовити якнайніжніші слова. Наші машини теж спиняються там, де вже зібрався, сплечений обіймами, гурток солдатів і цивільних людей. Жінки, діти, діди, змарнілі, обшарпані, збуджені до нестями. Вони кидаються і до нас. Обіймають, поспішають розповісти. Ми, навіть не розбираючи похапливо сказаних слів, розуміємо їхній зміст і відповідаємо так само похапцем, так само знетямлено, так само радісно і ніжно. Я потім хотів згадати, що ж ми говорили людям, що люди говорили нам. І не зміг. Почуття було таке сильне і небувале, що зітерло окремі деталі й слова. Тільки на фотографіях та на небагатьох метрах кіноплівки збереглися сцени тієї нашої першої зустрічі з рідними киянами. Фронтові фотографі кінкореспонденти усвідомили важливість усіх подробиць і фіксували їх пильно і завзято, втираючи з очей слози, щоб не заважали вглядатися у видошукач.

До кінця днів своїх ні один з тих, хто входив тоді до щойно визволених вулиць Києва, не забув і не забуде страшної панорами гострих, стрімчастих, задимлених, покорчених, найжачених руїн Хрещатика. Протоптанною ще за німців дорогою поміж руїн не проїхати. На ній багато мін. Пройти можна тільки стежкою. Ми пішли, насилу добираючи по цих жахливих рештках, де стояв той чи інший будинок. Він виникав у пам'яті, цілий, осяяний, і ставав у серці болем. Оце ріг Прорізної. Тут був дитячий універмаг, а навпроти — кінотеатр. Підемо вгору, до Золотих воріт. Безлюдно. Капотить холодна, похмура, печальна мжичка. Чути вибухи, кулеметну тріскотню, удари танкових гармат. Біля залізничного віадукана наприкінці Червоноармійської ще точиться бій. Про це командування доповідає А. Кравченко і мчить далі, до своїх танкістів. Ми йдемо вгору маленьким мовчазним гуртком, і нам здається, що навколо тиша, хоч гримотить бій, з гуркотом щось валиться поміж руїн, тупочуть, тягнучи проводи, зв'язківці, поволі сунуть сапери, прислухаючись до дзигчання своїх міношукачів. І враз у цій тиші ми, здригнувшись, чуємо крик. Згори до нас біжать дві постаті. Жінка і чоловік. Вимахують руками, щось невизразне вигукують, чи то плачуть, чи то сміються, кидаються обіймати. Чоловік пригортається до мене. Жінка обіймає Юру. Генерали, з якими ми йшли, спиняються і зацікавлено

придивляються до цієї чудної і збудженої зустрічі. «Ви — Бажан, ви — Бажан!» — повторює чоловік. Я чую, яким жаским і мертвотним сопухом тхне від нього. Чадом, попелом, тліном, потом, брудним тілом і тим моторошним духом, яким пахнуть близькі до шаленства, яким віє від душевнохворих. «Ви не пізнаєте мене? Я ж Шульман, художник з першого кінотеатру», — лепече мені чоловік, поспішаючи і нервуючи, що я його не впізнаю. Боже мій, коли б я навіть пам'ятав художника з першого кінотеатру, то хіба можна було б упізнати будь-кого в цьому нещасному, скудлому, зблідлому, мало не божевільному створінні, яке припало до мене, шукаючи тепла, дружності, співчуття? Юра, обіймаючи за плечі не менш змучену, нещасну, латаною хусткою обмотану жінку, дивиться безпорадно й розгублено. Порученці, що супроводжували генералів, ступили були наперед, щоб одтягти жінку від Юри. Жуков сердито гукнув на них, і вони спинились. Один з порученців відкоркував термос і налив у кришку гарячого чаю. Шульман, обпікаючи губи, жадібно випив. Він трохи заспокоївся й оповів нам свою історію. Він з жовтня 1941 року два роки просидів чи, точніше, простояв у великій грубці їхньої квартири, де влаштував собі сховок, вибравши цеглу. Жінка-українка лише вночі випускала його з цієї гнітючої камери. Він у шкарпетках, щоб не почувли сусіди, трохи проходжувався по кімнаті, розминав застигле тіло. Жінка десь почала працювати, приносила жалюгідний пайок, годувала чоловіка. І так два роки. Коли Шульман нас побачив, це були його перші кроки під давно не баченим небом, хай похмурим, хай пройнятим вітром і сльотою, але рідним, але вільним, але своїм. Він упізнав Юру й мене, бо знав нас ще по роботі на кінофабриці. Ми всі стояли навколо цих двох змучених людей і слухали, хвилюючись, їхню повість. Така була одна з перших зустрічей і бесід з визволеними киянами. Друга відбулася біля Золотих воріт. До нас підійшло чотири чоловіки. Виявилось, що це співробітники Інституту мікробіології Академії наук УРСР. Вони того дня, коли німці почали виганяти міське населення, зализли в підвал інституту, де був басейн з водою, попросили їх замурувати і там без повітря, без світла, жуючи сухарі й запиваючи тухлою водою, сиділи й прислухались до відлуння канонади, радіючи, що вона зростала й зростала на силі, наближаючись до їхньої вулиці. Раптом гуркоти вщухли. Вибравши із замурованого підвального віконця

цеглину, люди почули кроки солдатів, постріли і голоси. Солдати перегукувались по-російськи. Наші! Добровільні в'язні розбили мур і вибігли на волю. Наші! Їхнє щастя було безмежне. Воно було і нашим щастям. Ми їх обійняли, приголубили, нагодували на ходу, чим могли, записали їхні прізвища, адреси, щоб допомогти їм і далі. Про них було сказано в доповідному листі про визволення Києва, надісланому від командування фронту Й. В. Сталіну.

Ми йшли Володимирською вулицею до пам'ятника Шевченкові, до університету. Університет палахкотів і стрясався від вибухів. Перед тим, як підпалити, окупанти натягали туди мін, бомб, вибухівки. Гуготіння полум'я, тяжкі навали диму, оглушливі удари, свист осколків. Зрізані ними гілляки падали на алеї скверу. Бронзовий Кобзар стояв, вдивляючись в охопленій вогнем університет. Зір його був сумний і гнівний. Ми скинули кашкети. «Здрастуй, Тарасе», — сказав хтось із нас. Тарас і тут, у своєму Києві, навпроти університету, де він мав викладати, зустрів нас, урочистий і безмовний. Слів забракло і нам. Ми довго-довго мовчали. Але годі. Ніч наповзає на місто, на руїни, на згарища. Сунуть хмари, їхні звислі черева багровіють од спалахів пожеж і канонади, що долинає з заходу. Густішає сльота. Кінчається день, водночас і без краю радісний, і суворий. День подвійного свята: 26-ї річниці Великого Жовтня і першої доби визволеного Києва. Командуванню треба бути на КП. Треба особисто говорити зі Ставкою. В Києві ще нема звідки. Вертаємо в Новопетрівці, звідки на світанку знову виїдемо до Києва. Цього разу човном. Причалюємо біля висадженого Ланцюгового мосту. На обох берегах — рух машин, юрби людей. Сапери починають наводити міст, який через днів десять відіграє таку важливу роль, коли в короткі терміни буде переправлена на правий берег гвардійська армія генерала Гречка, що дала нищівну відсіч армадам Манштейна, які знов почали були перти на Київ. Але це станеться через днів десять, а сьогодні, 7 листопада, вулицями Печерська знов ідемо до Хрещатика. Тут вулиці ще порожні. З відчиненими дверима, з побитими вікнами стоять печерські будиночки. На порозі валяється якийсь скарб, подушки, торби, пожмакані плаття. Німці квапилися, виганяючи людей, так, що не встигли й пограбувати їх акуратно. Ми заходимо в один з будиночків. У передпокої на підлозі лежить труп старого чоловіка. Він, видно, не в

силі був іти. Фашисти його застрелили. Сашко скинув кашкета і схилився на одне коліно. «Сьогодні почнемо збирати мертвих і ховати», — сказав військовий, що ішов з нами. Їх було багато, цих киян, застрелених окупантами, коли вони «чистили» Київ. Тим часом на вулицях почали з'являтися люди. Вони верталися додому, на тачках, дитячих візках, ручних таратайках везучи те убоге майно, що не трапило до рук грабіжників. Старі жінки, діти, каліки, сивобороді діди. Вони спинялися, щоб поговорити з нами. Виникало щось подібне до мітингів — ні, радше до схвильованих розмов про пережите. Юра пильно вслухався в кожне слово, закріплюючи в пам'яті все для нього найважливіше. Воно ввійшло в його душу, збагачуючи, терзаючи, обтяжуючи і зміцнюючи її. Воно потім вкарбувалося в стримано-патетичні, в прості й стрункі, мов литі з металу, з бронзи гніву і благородства, рядки його нарисів сорок третього року, в рядки його «Київських оповідань».

Через кілька днів Манштейн зробив одчайдушну спробу прорватися до Києва. Знову стало виразніше й виразніше чути канонаду. Особливо там, на околиці, де жовтими пісками, насипаними на чорні ряди розпластаних і обгорілих людських тіл, з'яв один з найжахливіших ярів планети — Бабин яр. Про нього згадає Юра, коли в Нюрнберзі вдивлятиметься то в закам'янілі з переляку, то в скорчені люттю обличчя тих розенбергів, герінгів, заукелів, кейтелів, з чиїх наказів почав своїм страшним чадом спалюваних трупів дихати на всю планету київський яр. Людство ще не дізналося тоді про десятки подібних місць тортур і знищень, влаштованих гітлерівцями і на польській землі, і на австрійській, і на питомій німецькій, навіть на порослій буковим лісом горі над Веймаром, де сто тридцять років тому блукав Гете. Але що гітлерівцям до великого німця? І другий великий німець — Ернст Тельман — падає, ними застрелений, на застелену людським попелом долівку катівні. Ми тоді не знали ще назв ні Освенціма, ні Тремблінки, ні Дахау, ні Бухенвальда. І один із закордонних кореспондентів, яких я в перші дні визволення Києва привіз до Бабиного яру, вимовив, тремтячи й задихаючись: «Я стою на найстрашнішому місці землі». Юра чув, що казала на Нюрнберзькому процесі його землячка, яка виповзла з купи постріляних гітлерівцями людських тіл і чудом лишилася жива, врятована киянами, і ще повніше розумів значення незрівнянного істо-

ичного подвигу, звершеного радянським народом в ім'я рятунку людства, людськості, людяності.

Ми стояли з групою кореспондентів союзних держав, а перед нами на заході, на Житомирському шосе, безперервно ревли мотори потужних колон танкової армії, а далі, в напрямі Брусилова, чутніше й чутніше гриміла канонада. Можна було розрізнити навіть окремі вибухи найважчих снарядів. Ішов великий бій за Київ. Манштейнові армії було спинено, вони подалися назад, люто огризаючись і гинучи.

У Києві мав відбутися перший велелюдний мітинг визволених киян. Ворожі літаки вже не наважувались удень з'являтися над містом. Кияни верталися до своїх осель. З домів частіше віяло не чадом згарищ і не духом пустки та смерті, а запахом готованої на «буржуйках» чи на маленьких огнищах звичної, дуже нещедрої людської їжі. Яновський у ці дні жадібно шукав зустрічей і бесід з воїнами, з киянами. Він насичував свою пам'ять розповідями, фактами, подіями, подвигами, образами радянських людей — чи то воїнів, чи то цивільних киян, трударів, дітей, інвалідів. У «Київських оповіданнях» ми читатимемо вгодом про них.

На мітингу, що мав відбутися біля пам'ятника Шевченку, хотілося, висловлюючи найглибші почуття визволених киян, прийняти лист подяки Радянському урядові, радянському війську, братньому російському народові. Такі листи були на мітингу схвильовано заслухані, одноставно схвалені. В них є багато слів, породжених високим піднесенням почувань Яновського й Довженка, які брали участь у підготовці цих історичних документів. Юри і Сашка на самому мітингу, оскільки я пригадую, не було. Вони мусили виїхати до Москви, щоб невдовзі повернутися.

Юра оселився в письменницькому домі, в квартирі, де жив до війни. Я вже казав, що чудом збереглися його укоханий секретёр і освячена, як талісман, модель бригаантини. Зі звезених до Академічної бібліотеки книжок бібліотекарі часто приносили книги, позначені автографом. Юра з запалом рушав у відрядження по Україні до Херсона, а потім аж за Карпати, де відбувалась історична подія возз'єднання цих прадавніх українських земель зі своєю великою Вітчизною. Після поїздки понад Дніпром, повз Черкаси і далі рідними кіровоградськими степами Яновський записував до щоденника вкрай схвильовані слова:

«Ідемо по Україні — неймовірна руїна... Жінки, дівчата косять, в'яжуть, віють, возять на коровах, носять важкі мішки, працюють просто каторжно — і ні тіні скарги. Рукі їм треба цілувати, на коліна стати перед нашими людьми. Сміються, жартують. А в кожній сім'ї горе, кожна когось-то загубила». Великий біль. Велика любов. Велике й чисте серце вмістило в собі їхню незмірність.

Наприкінці сорок п'ятого року Юрій виїздить до Нюрнберга кореспондентом газети «Правда України». Ми бачилися в ці роки рідко. Юра був зайнятий своїми письменницькими й газетярськими трудами, а в мене в Раді Народних Комісарів справ було більше як по горло, і лише над ранок я повертався додому, заклопотаний і виснажений. Проте ми часом зустрічалися, ходили алеями Ботанічного саду, говорили трохи і про свою роботу. Юра казав мені, що збирається працювати над більшим твором. Це було ще перед від'їздом його до Нюрнберга. В ньому зрів уже план роману, якому він, закінчивши його в 1947 році, дав назву «Жива вода», а потім, десь через років два, переробив і назвав «Мир».

«Жива вода» стала для Юри водою гіркою, а то й найгіркішою, хоч витекла вона з чистого джерела його чулої і вразливої душі. В цьому романі втілюється те, що ввійшло в свідомість Яновського, коли він проїздив і проходив шляхами війни по щойно визволеній землі України. Опис потрошеного Гапчиного подвір'я, яким розпочинається роман, — я в ньому до деталей впізнаю страшну картину руїни й біди, яку ми уздріли, коли приїхали до Юриної матері. Той же закіптюжений, обпалений, кричущий у небо димар. Та ж земля, лорита вирвами від снарядів і бомб. Той же попіл і погар хати. Навіть та ж сама гола, тоненька, дивом вціліла вишня. Весь роман — це щоденник переживань, вболівань і радощів Юри від гостро врізаних у його пам'ять картин — пейзажів, речей війни, від усім серцем сприйнятих тодішніх зустрічей і бесід. Він спостерігав і перші осінні роботи на ще завалених залізничним війни землях, і залпи радянських батарей на Букринському плацдармі, і повернення воїнів до рідних осель — воїнів, не тільки втомлених тяжкою працею смертельного двобою, а часто й покалічених ворожою сталлю, оглухлих від контузій, посліплих од вибухів. Юра бачив і радість, найбільшу зі всіх досі знаних людям, і горе, найтяжче зі всіх людьми пережитих нещасть. Книга про живу воду визволення, що омивала і гоїла людські душі, була чи не

найстрункішою зі всіх Юриних повістей, хоч у ній, як, ли-
бонь, і в кожному творі, писаному поривно, були і вади,
і місця непродумані, і недоречності. Проте вони при не-
упередженому ставленні до книги не давали підстав для
тієї гострої критики, якій роман Яновського було піддано.
Мені нелегко про це писати, але і я тоді виступив так, як
не повинен був виступати. Не зітер і не зітру цього зі
своєї пам'яті, не скину цього тягара.

Довгий час я не міг зважитись на зустріч з Юрою. Він
жив тоді дуже похмуро, вражений до глибини душі ви-
кривленням тих намірів і почувань гарячого радянського
патріотизму, віри в народ і партію, які він вклав у обра-
ви свого твору. І от він подзвонив мені. Я, хвилюючись,
спитав його, чи зможемо побачитись. «Так, — відповів
Юра. — Приходь надвечір до Ботанічного саду. Погуля-
ємо». Я повільно поклав телефонну трубку. Мені стало
і тепло, і гостро боляче. Чулисть душі мого друга була
для нього, як дихання, природною і життєво конечною.
Надвечір я пішов до парку і, чекаючи, присів на цямри-
ну басейну. Підвівся, коли крізь блакитний димок смер-
кання побачив, що він іде. Його лице було схудле і стро-
ге. Ми неквапливо пішли алеєю. Він питав мене про речі
буденні і звичні. Я раптом спинився, глянув йому в очі
і вимовив: «Юро...» Він зрозумів, про що я хочу говорити.
«Ти знаєш, що я пережив, — сказав Юра. — Я знаю, що ти
відчуваєш. Більше про це не треба». І рушив далі, вдаючи,
наче його насамперед цікавлять розмаїті мої клопоти на
роботі.

Високі осокори шуміли липким весняним листям над
басейном Ботанічного саду. «Зацвіли сади буйним білим
цвітом, наче повалилися в пахучі тумани. Під хатою на
сонці сіла мати з немовлям, уперше винісши сина до ясно-
го, мирного неба. Поп'ялися трави, побралося листя на де-
ревах». Це з кінцівки роману «Мир». Про весну. Була
весна 1948 року. До Яновського поволі вертався спокій
і творча спрага. Він писав свої «Київські оповідання».
Його підтримували друзі київські й московські. Майже
водночас з появою на шпальтах української періодики
оповідань з київського циклу вони були надруковані в жур-
налі «Знамя», де про долю Яновського постійно турбувався
редактор журналу Всеволод Вишневський, сердечно по-
друживши з Яновським під час спільного перебування
в Нюрнберзі на процесі воєнних злочинців. Ця дружба ви-
датних письменників лишалась до кінця їхнього життя

вірною й незмінною. Разом з В. Вишневським увагу й повагу до Яновського поділяли й інші літератори Москви, схвально зустрівши перші «Київські оповідання».

Штучно створена навколо творчості Яновського атмосфера недоброзичливості поступово пригасала. Яновський обережно вслуховувався в зичливі голоси, яких він давно вже не чув. Проте, коли вночі в квартирі задзеленчав телефон, він, не повіривши, схвильовано, ошелешено кілька разів перепитував: «Невже? Чи справді? Чи так?» Мало-знайомий журналіст переказав Яновському щойно одержане повідомлення про нагородження його книги «Київські оповідання» Державною премією СРСР. «Ми всі тут радіємо», — сказав журналіст. Ще пізніше вночі Юрі подзвонив по телефону з Москви Всеволод Вишневський, торжествуючи і гучно радіючи.

Сталася справді радісна, справедлива, добра подія в літературному житті. Вона змінила ставлення до Яновського з боку різних літературних установ. Вона повернула Юрі його роками вироблений триб життя, інколи перейняту іронією тиху задуму, чистосердну, глибоку довіру до буття і до людей. Всім серцем він поривався — після всього пережитого ще жадібніше, ще закоханіше — до людей, до молоді. Уважно вчитувався в твори молодих письменників, шукаючи в них те справді талановите, що напувало його радістю і ставало надією літератури. Це він перший провістив О. Гончареві добрий початок його літературного життя. Це він, уважно стежачи за розвитком А. Малишка, щиро говорив йому про формальні недогляди й мовні огріхи книги «За синім морем». Це він з пошаною і розумінням високого інтернаціоналістичного значення поезії П. Тичини писав про свого вірного давнього друга: «Талант його в повному розцвіті, він слуга і співець народу, плоть од плоті і кість од кості його, скромний, трудолюбний, кращий з кращих в радянській літературі України». Вся літературна путь Яновського була осяяна промінням гоголівського живлющого слова, і він знову, хворий, знеможений, виїздить до Яновщини, щоб ще раз напитися криничної води із землі, топтаної дитячими ногами генія. Він знову їде побачити круті терикони Донбасу, ласкаві гаї Полтавщини. «Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я». Грає річка пісні, грає мова, виносячи на береги Юриних зошитів осяйні розсипи самовітних слів. В них — віра в людину, в мудрість суспільства, що виховує людей, рятує їх у біді, але різко від-

кидає від себе все віджиле, себелюбне, егоїстичне, міщанське. Такого в житті ще багато. Юрій це знає і пише колючі рядки п'єси про дочку прокурора. В її персонажах можна впізнати і декого з Юриного оточення, навіть з Юриної родини. П'єса живе своїм, вихопленим з тогочасності життям, в якому процеси становлення моралі, людської достоїнності і честі розвиваються з новою силою, спотужненою від великих почувань, пристрастей і подвигів недавно здобутої, небувалої перемоги. Може, й мали деякі підстави ті, хто закидав п'єсі Яновського нотки мелодраматичності, але де доведено, що мелодрама — вид негідний і непотрібний для літератури соціалістичного реалізму? Дивитися п'єсу Яновського йшли люди охоче. Дивлячись виставу, плакали, обурювалися, раділи, сміялись. Ми з Ніною пішли на прем'єру. Ми бачили, як широко й палко сприймають люди твір Яновського, сповнений вимогливості і віри в добро. Ми бачили, як при кожному вибуху оплесків здригається і блідне Юрій. Блідне від так давно не пізнаваного щастя духовного єднання з масою, від призабутої радості відчувати вдячність і схвильованість аудиторії. Розгублений, зворушений, напружено стриманий у рухах, вийшов він наприкінці вистави вклонитися глядачеві. Я вже казав про це. Ми бачили, як глибоко і радісно хвилюється Юра, але думали, що радість не може заподіяти лиха. Виявляється, інколи вона завдає і фатального удару. Хворе, пошарпане серце часом не може знести її доброго віяння. Вона розірвала серце Юри, коли він — іще раз — ішов жаждиво напитися живлющої для кожного митця радості успіху.

Я про смерть Юри дізнався вночі, в заваленому сніговими кучугурами Тульчині. В хату постукали й принесли телеграму. При мерехтливому світлі свічки я сидів над жовтавим аркушиком повідомлення до світанку. Багато, дуже багато треба було продумати і пережити. Надто багато. Хіба ночі вистачить? Хіба вистачить і років? Шибка маленького віконця посиніла. Почався морозний лютевий світанок. Час було рушати кілометрів за тридцять до станції, щоб не спізнитися на поїзд, щоб не спізнитись туди, де я мусив, де я не міг, де я не смів не бути. Хай буде разючий біль, хай буде мовчазний крик, хай буде не-вигойна туга...

Він лежав у залі письменницького клубу. Над ним ридав Шопен, гірко і сумно пахли хризантеми. Він лежав і був дуже красивий. Спокійно поклав між квітів худі,

пожовклі руки. Очі, затулені неважкими повіками, непо-рушно дивилися вгору.

Ти не помітив мого приходу. Ні тіні докору, ні променя привіту не промайнуло по твоєму різьблено чіткому і чистому обличчю. Навіть тої ночі, коли невдовзі світанок востаннє осяє твоє лице, воно зберігало в собі щось вічно ясне, чудесно хлопчає, трішки визивне й занозисте, зберігало приховану під високим лобом світлу думку, яка просвічувала крізь поважність моторошно величної задуми.

Біля тебе незмінно стояли на варті друзі. Стояли і вночі, чергуючись і виходячи до сусідньої кімнати, щоб відпочити, присісти, прошепотіти один одному слова печальні і важливі. Була глибока ніч, коли я лишився біля тебе сам, підійшов і глянув у твої заплющені всевидючі очі. Я мусив тобі стільки ще сказати. Не встиг. Не встигну виказати навіть мовчанням. Не поділюся з тобою недомовленим. Понесу в собі. В дальші літа, до краю. Кінчилася путь твоя. Кінчається путь моя. Радощі. Болі. Тривоги. Піднесення. Вранці хурделі шумлива крутія. Білі квіти по білому снігу розплескані. І враз Леонтовича жалібний марш. Отак козака понесуть у безсмертя. Не віднесуть од людей. Ти з нами, ти наш. Ти впав Україні на руки простерті. Ти впав, але знову станеш назустріч осяяній ері. Парусе-парусе, куди ти прянеш? Далеч розкрилась привітно, мов двері. Виходь, дальнозорий майстер стрімливого корабля, на варту свою незмінну, на почесну вахту довір'я — і світло небачених літ тебе привітає здаля, і в небі засяють тобі іще не відкриті сузір'я. О ні, козака не несуть — він знову підвівся і йде, і суджено майстрові дальню путь — нема їй кінця ніде. Іди ж, незабутній, в майбутню даль, щоб нащадкам, немов заповітну дідизну, куту тобою троянду залізну передати, як добрий і щедрий коваль.

ДИПТИХ
ПРО ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

I

НАПИСАНО 1929 РОКУ

Тільки ХХ вік здатний був утворити таке чудне мистецтво з такою чудною історією, як от історія кіно. Блискавично пройшовши шлях од ярмаркової розваги до «найважливішого мистецтва», воно не вдовольняється здобутками своїми. Творяться нові шедеври, зростають нові митці, викристалізуються нові технічні досягнення. Тонове й стереоскопічне кіно набагато збільшить, а то й на нове змусить перебудувати прийом творення та засоби впливу фільму, цієї проречистої целулоїдної стрічки з зафіксованими на ній чорно-білими тіннями людських вчинків, переживань і ідей. Та й чи тільки чорно-білими! Адже вже здобуто багато шляхів, що ведуть до того, щоб уловити й закріпити на целулоїді всі кольори, всі барви веселітву.

На могутніх дріжджах людського розуму зростає й потужніє мистецтво кінематографії. І людський розум немарно працює, щоб іще ліпше розвинути та вдосконалити його. У запеклій класовій борні, що породить нову й щасливішу добу життя людства, по обидва боки барикад допомагає людям боронитися не лише техніка, хімія, наука, література, але й кіно стає надто важливою зброєю в цій борні. Той, хто створить могутнє кіно, матиме ліпшу зброю, ліпшого помічника в борні.

Буржуазія чудово розуміє це, віддаючи для роботи в кіно і досвідченіших техніків своїх, і талановитіших своїх митців. Кінофабрики й кінолабораторії Європи — це теж арсенали буржуазії. Фільм Заходу — це солдат

армій капіталізму. Інша річ, що, на лихо цим арміям, їм не надто доводиться на своїх солдатів покладатися.

Кінематографія революції має перед собою міцного ворога. Це зрозуміло — розвиток кіно залежить не лише від хисту й хотіння, а й від розвитку всієї індустрії країни. Добра механічна, хімічна, оптична промисловість є підвалиною для високої техніки цього мистецтва. Тут буржуазія має тимчасову, скороминучу перевагу над нами. Швидкий темп розвитку нашої промисловості знищить цю перевагу.

Але кінематографія радянських республік, попри деяку технічну відсталість свою, наважується вже ставати на герць не лише на терені радянському, а й за кордоном, з кінематографією буржуазною. Клас, що створив Країну Рад, стількома й такими ідеями надихнув мистецтво кінематографії, таких митців висунув, щоб творити його, що його кінематографія стає великою й загрозливою для ворогів силою.

Про радянське кіно говорять зі страхом і пошаною. Естети буржуазної кінематографії, її філософи, теоретики, знавці й творці, яких аніяк у надто великій революційності й прихильності до витворів пролетарської думки зашідозрити не можна, називають імена видатніших радянських фільмарів як імена тих людей, що просувають уперед, зрушують із топтаного й залежаного місця кінематографію всього світу.

Серед таких імен на одному з перших місць стоїть ім'я Олександра Довженка.

Українська культура, культура колись пригнічуваного народу, надто ще поволі второвує собі шляхи й завойовує собі своє місце серед культур інших народів. Зростаючи й збагачуючись тепер як культура революційної країни, вона, з одного боку, придбала собі якнайпалкіших друзів і прихильників своїх з мас трудящих Заходу. З другого ж боку, буржуазія з подвійною силою й подвійним завзяттям розставляє лабети, пастки, перепони на її шляху.

Українська радянська кінематографія, як представниця української радянської культури, одна з перших виїшла на всесвітню арену. В цьому її колосальна заслуга.

І саме тому ім'я Олександра Довженка відоме не тільки в межах України та Союзу, але й закордонний глядач знає його. «Звенигора» та «Арсенал» увійшли в історію світової кінематографії.

Мало того, що їх вписано туди як шедеври — їх вписано як шедеври українського радянського кіно. Шедеври з могутнім, широким інтернаціональним змістом й ідеєю та разом із тим і глибоко національні.

Протягом якихось п'яти, від сили вже шести років Радянська Україна спромоглася витворити такі скарби культурні на ділянці кінематографії, що багато народів з далеко багатшою, з далеко старішою культурою про них і мріяти не можуть.

Сталося «чудо». Через шалене прискорення темпу будівництва культури, через те, що в національні форми влили новий плодючий зміст, — ось чому таке «чудо» стало закономірним і неминучим. «Чудо»? Яке там «чудо»! Лише початок, незважаючи на всю його викінченість, лише перша ластівка, незважаючи на весь широкий і потужний її літ.

«Звенигорою» й «Арсеналом» починається історія українського радянського кіно. Добрий початок, що віщує не лише про ще могутніший дальший розвиток того, хто їх створив, але й про розвиток усєї нашої кінематографії.

«Звенигора» потрясла всіх глибиною, широчезним розмахом ідей і думок, вкладених у неї. Це була історична симфонія, що рівної їй немає в світовому кіно. Це була зафільмована лірика, епос і філософія, виявлена в образах такої глибини й значимості, що багатьом несила було до кінця їх розкопати й зрозуміти. В цьому полягали водночас і цінність, і хиба фільму.

«Арсенал» говорив не про віки, а про роки й дні. «Звенигора» була, так би мовити, фільмом розтину через часи й епохи — показала історію українського селянства на протязі століть. «Арсенал» же в розтині соціальному, через усі шари й прошарки суспільства, показав одну добу, один рік. Рік, що готувався роками й віками і що поклав свою печать на роки й віки. Сімнадцятий рік двадцятого століття.

Література, музика, малярство ще не спромоглися створити справжньої правдивої та могутньої поеми про цей неймовірно різнобарвний, складний і колосальний рік, про рік небувалого досі вибуху соціальних сил та класової боротьби. Фільмар спромігся це зробити. Про сімнадцятий рік писатимуть і творитимуть ще і ще, але чи не вперше створено було поему, гідну його. Поему цю названо «Арсеналом».

Цифри в метриці — 1894 — свідчать за те, що йому вже принаймні тридцять п'ять років. Але це байдуже. Арифметиці нема чого тут робити. Він батько лише двох справжніх фільмів, а плани й ідеї ще десятків фільмів чекають на свою реалізацію. Старості доведеться зачекати.

О. Довженко в своїй автобіографії скаржиться, що не народився на десять років пізніше. Він забуває, що йому розстрочено молодість. Молодість — довготерміновий вексель, якого він повинен сплатити роботою...

Коли знов повернутися до цифр, то дійсно так: він народився 1894 року. В селянській родині, над річкою Десною, між сіверянських супісків і сіножатей, в селі хліборобів, чумаків та рибалок.

Довженкові «Звенигора» й «Земля» ростуть звідти — з отих чернігівських байраків, із землі, зрошеної потом батьків, дідів та прадідів, що всі прикмети й її, й людей, які на ній зростають, так добре відчув і зрозумів художник.

В нас часто з пошаною говорять про якого-будь творця — «він знає село». І Гриці та Марусі в добропорядній та вірній етнографічно одежі виводяться за свідків цього знання. Проте замало для митця знати село і якийсь певний етап його розвитку — треба вміти побачити й відчуті всі складні й начебто непомітні, «дрібні» (в лапках) процеси, які відбуваються в «непорушній» (знову-таки в лапках) селянській масі, які прориваються на поверхню струмками свіжої, чистої води, збираються у великі й широкі річки нових соціальних сил, нового соціального буття.

Для цього треба стати на такій позиції, щоб побачити всі деталі, а за деталями бачити й обрії. Є одна лише вірна позиція така — це позиція володаря міського труда, проводиря трудівників сільських, позиція робітничого класу. З оцієї позиції спостережливим і чуйним оком митця дивиться на село й О. Довженко. Саме тому твори його є художньо правдивими, твердо продуманими, багатими і повними того запалу й тієї радості, що її може дати лише певність у своїй правоті і впевненість у вірності своєї позиції.

О. Довженкові однаково ворожі і хуторянське милування з «принад ідилічних» сільського животіння, і презирливо великопанське, зарозуміле ставлення до «мужви». В арсеналі його мистецьких засобів є різна зброя, що він її вживає для змалювання тих або інших прошарувань

селянства: гостра зненавида, вбивча іронія, жало найдошкульнішої сатири для войовничих носіїв селянської темряви, для куркулів, для апологетів дикунства, відсталості й забобонів нашого села; співчутлива і повсякчасна готовність допомогти й порадити, прагнення вирвати з лабетів темряви затурканого бідака-«гречкосія»; патетичний захват, повага й шана, як близькому товаришеві й велетневі-героєві, до всіх тих, що ростуть разом з добою, що виходять на широкі робітничі шляхи вселюдської борні.

Так виходець із села стає пролетарським митцем, так пролетарський митець творить свої кінопоєми про село.

Вчителювання. Загроза заслання за «протидержавну» пропаганду серед учнів, за вживання української мови, за «мужицький демократизм». Зреалізувати цю загрозу держимордам царської школи завадив один вельми прикрий для них факт — революція.

Ось що пише в своїй автобіографії О. Довженко:

«Учився: народна школа, вища початкова, учительський інститут. 4 роки вчителювання: фізика, природознавство, гімнастика. Далі університет — природничий факультет півтора року, три роки в Комерційному інституті, де щосеместру переходив з економічного факультету на технічний і навпаки, аж поки не догадався й не кинув зовсім.

Вигнали поляків з Києва. Брав участь в організації відділу наросвіти на Київщині й довгий час був секретарем колегії та зав. відділом мистецтв. Одночасно працював за члена правління Робосу (Київ).

1921 року перевели мене в розпорядження Наркомзаксправ до Харкова. Звіди командували за кордон на працю до Посольства УРСР.

Працював за керівника справами Посольства УРСР у Польщі та за секретаря консульського відділу в Берліні. Кинув. Вчився малярства у проф. Еккеля».

Робота в художніх ательє Берліна не пройшла марно. Не тільки в малярській роботі О. Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, але й в кіно він приніс із собою сталу художню культуру, смак, що зріс на студіях отих і на отому вченні, певний стиль художника й навіть мислення маляра-станковіста.

Виникає цікава теоретична проблема. Мистецтво руху, мистецтво зорової музичності, мистецтво кіно спокушає митців нерухомої картини, станковістів, графіків, навіть скульпторів. Вони йдуть до роботи в кіно, забуваючи за фарби художницької палітри, не задовольняючись арши-

нами полотна на мольберті, нехтуючи викінченою статичністю своїх картин, гравюр чи статуй.

І художник, що мислить, що знає, де й в чому йому поступитися, чого навчитися й що схоронити, стає за рушія мистецтва кінематографії, за активну його силу, за його реформатора. В Німеччині з малярства до кіно прийшов найвидатніший їхній лівий режисер Рутман, у Франції — Ренуар, в Росії — Ейзенштейн, на Україні — О. Довженко, почасти І. Кавалерідзе.

О. Довженко блискуче з'єднав у своїй кінотворчості культуру малярську з відчуттям найскладніших музичних ритмів, з хистом і спостережливістю письменника, з дотепністю й пафосом публіциста, з поетичною силою творити зворушливі й теплі ліричні образи. Використавши всі мистецтва, він їхні засоби та їхню зброю віддав своїй кінематографії. І то не звалив їх купою, не гамузом потягнув служити новому мистецтву, а перевірів і одібрав, що може придатися, а що ні, що путне, а що негодяще. Він мислить про кіно як про кіно, а не як про картини на шпівці, чи целулоїдний театр, чи багатометражну повість.

Повернувшись з-за кордону, Довженко потрапив у самий вир гарячої творчої роботи: в столиці Радянської України, в пролетарському Харкові, завзято будується культура визволеної країни. Народжуються нові й нові журнали, заснуються газети, зростають лави письменників і поетів. Шикуються бадьора й невгамовна армія молоді радянської культури.

На сторінках «Вістей» чи не щодня почали з'являтися дотепні й гострі карикатури, підписані ім'ям «Сашко». Сашко стає улюбленцем читачівської маси, проводирем українських карикатуристів.

Член «Гарту» (першої спілки пролетарських письменників), один із основоположників АРМУ (Асоціація революційних митців України) — Олександр Довженко стає гарячим і діяльним учасником могутнього процесу будівництва соціалістичної культури.

Довгий час українська кінематографія звалася українською лише тому, що заклади її містилися на території України. Але зріст української радянської культури не міг не захопити й кіно. Кіно поволі почало втягатися в орбіту тієї творчої роботи, яка точилася на Радянській Україні. Сили, що зросли в цій роботі, почали завойовувати

фортеці чужого до цієї пори для української культури кінематографічного мистецтва. То був початок потужного й переможного наступу українських революційних культурних сил на кіно.

1925 року О. Довженко тимчасово відклав пензля й олівця, взявши перо кіносценариста. Так народився новий кінематографіст.

Поїхавши на кінофабрику глянути, як ставлять його перший сценарій, він сам уже докінчує постановку отого фільму «Вася-реформатор» — комедійної і неймовірної історії про пригоди маленького хлопчика, що заповзвся реформувати своє оточення. Далі ще одна мала спроба в комедійному жанрі — «Ягідка кохання» (з актором театру «Березіль» М. Крушельницьким у головній ролі) і, нарешті, справжній великий фільм, перший, можна сказати, фільм О. Довженка — «Сумка дипкур'ера».

З радянського посольства в Англії виряджено до Москви дипломатичного кур'ера. Шпигуни англійського Інтеллідженс сервіс (контррозвідки) женуться за ним, щоб одібрати портфеля з документами. Тяжко зраний в борні з шпигунами, дипкур'ер умирає. Англійські пролетарі й матроси, самі борючись із шпигунами, приставляють так портфеля до Країни Рад.

Не надто складний сценарій, задуманий як типовий детектив, О. Довженко перетворив на глибоку, щирим почуттям проіняту повість про непомітних героїв-революціонерів, про збуджену класову солідарність трудящих усього світу. Він у першій цій роботі своїй довів, що не лише добрий сценарій є остаточною запорукою в тому, що й фільм буде добрий. Вдумливий режисер, що мислить про сценарій, що шукає глибших і проникливіших образів для його формування, може й за невидатного сценарію створити фільм, що вражатиме тією теплою, яку було вкладено при творенні його, гостротою і дотепністю прийомів фільмування, різнобарвністю й оригінальністю своєї кіномови, попри всю неоригінальність сценарної побудови фільму.

На «Сумку дипкур'ера» ще й тепер можна посилатися, доводячи начебто аксіому, яка й досі викликає палкі суперечки, аксіому про те, що добрий режисер з поганого сценарію може зробити цілком порядний фільм. Доводити, що поганий режисер може спартачити найгеніальніший сценарій, вже, на щастя, не треба. Таке щастя здобуто численними нещастями для нашої кінематографії.

О. Довженко вже в першій роботі своїй показав, що вчитися радянському молодому кінорежисерові треба, починаючи не зі спроб зафільмувати театральну п'єсу чи ілюструвати малюночками літературну повість, а шукаючи своїх способів виявлення кінодії, почуваючи повсякчас музику фільму, органічно відчуваючи й перетворюючи на кінообрази той або інший епізод сценарію, а не механічно його накручуючи.

«Сумка дипкур'єра» свідчила про те, що українське кіно набуло в особі О. Довженка справжнього митця, і хоч вона ще ніяк не відчувала, що другою картиною її творця буде «Звенигора», проте після неї вже можна було певно стверджувати, що справжня мистецька темпераментність (явище досить рідке в кіно), лірична чутливість, той творчий неспокій, що й творить мистецтво, є ознаками цього молодого кінематографіста.

Так скромно, без зайвої афектації й настирливої разючості, по-мужньому просто, по-ліричному м'яко, затамувавши глибоке внутрішнє схвилювання й увіллявши його в кадри скупі, повільні й суворі, подав був Довженко сцену смерті дипкур'єра в будці залізничного сторожа. Напружений до краю епізод, коли шпигун (актор Б. Загорський) стрівся на палубі корабля з матросами віч-на-віч, розказано було теж начебто спокійно й розважливо, але лише ця спокійність та розважливість могли відтворити перед глядачем усю силу надлюдської зненавиди між лютими класовими ворогами. В «Сумці дипкур'єра» вже народився отой Довженків «спокій», що в сто крат більший за всіляку «американську» кіноістеріку і що дав нам незабутню статуарну першу частину «Арсеналу».

Отже, «Сумка дипкур'єра» була і на той час (26-й рік), та ще й тепер є почасти, видатною картиною. В ній багато оґріхів, надуживань «кінематографічністю» тощо, але вона була витвором справжнього почуття, вона була фільмом не тільки зафільмованим, а й створеним. Проте вона ще не руйнувала меж звичної нам, аж надто обмеженої кінематографії, вона вкладалася у відшукані вже форми і в формах цих шукала нового. О. Довженко вчився, хоч приписи й правила вчення він трактував усе на свою впадобу і шукав не заялжених рецептів, а можливостей для оригінальнішого та влучнішого кіновислову.

Проте, як то вже зазначено, «Сумка дипкур'єра» ніяк не обіцяла «Звенигори». Цей епохальний для української

культури фільм прогримів, як несподіваний вибух, як раптова блискача перемога.

Ще й тепер важко оцінити, яке значення має для цілої української культури, а не тільки для кінематографії, «Звенигора». Ясно одне, що лише «Звенигорою» наше кіно завоювало собі стале й певне місце в загальному культурному процесі, довело свою здатність творити справжні культурні цінності, зажило серед численних кіл радянської суспільності поваги як мистецтво, що вмів мислити й примушує мислити. «Інституція для торгівлі розвагою гуртом та вроздріб» — адже так звали кінематографію досить широкі кола, і не завжди лише кола буржуазних естетів та чваньків. Кінематографія інших народів довела своє право на повагу багатьма шедеврами. Українська радянська кінематографія за перший доказ мала «Звенигору». Це був один доказ, але доказ переконливий та разючий.

Сивий-сивий, старезний дід. Віками не змінюється він, носій традицій та історії, що сам тепер творити історії вже не може. Такий він був і за прадавніх, легендарних часів скандинавських лицарів-зайд, і за часів гайдамацької завірюхи, такий він дожив і до вибухів світової війни. Старезним сивим дідом зустрів він громадянську війну, хотів був безсилою рукою зупинити переможну ходу революції, та вона забрала його з собою й повезла геть далеко, до нових і ширших обривів, за вузькі межі його маленького, загубленого серед хащ та яруг заповідної гори Звенигори, села. «Звенигора» — поема про цього діда, про давнє, темне, затуркане, запаморочене легендами й забобонами українське село. Про співця й охоронця священної Звенигори, гори, де поховано «скарби нації», гори, оповитої легендами та піснями, недоторканної традиції-гори.

Нічого в собі ця гора не ховає, крім ржавої шаблі та зотлілих кісток, сталевими рейками вперезано її, і око прожектора прорізає її темряву, але боїться того ока, як загибелі й собі, й Звенигорі, сивий-сивий, старезний дід. Рідний онук дідів веде поїзда через Звенигору, рятує діда від загибелі під колесами паровоза й забирає його з собою. Металом, гудками, ударами робочих рук озивається гора, прокладаються по ній рейкові путі до світлих обривів людства, простеляється метал нового життя, і дідові онуки ведуть поїзди по тих путях.

Фільм країни, що будує соціалізм, фільм класу, що звільняє нації, — ось що таке «Звенигора». Саме тому

вона разом і глибоко національна, і глибоко інтернаціональна картина. Ганьблячи зогнилу націоналістичну романтику, що найпотворніші форми її плекає в собі другий онук дідів — Павло, блазень та істерик, «Звенигора» в той самий час говорить про гордість країни, яка разом з іншими країнами буде щастя для всього людства, про гордість країни, яка зветься Радянською Україною.

Цей фільм є складним і багатограним фільмом. Неймовірно багатство прийомів, методів та засобів передати думки, що хвилювали творця, вклав О. Довженко в свою картину. Наче крізь серпанок століть показав він дідову легенду про прихід варягів, м'яким іронічним усміхом творця зафарбувавши її. У рвучких, динамічних темпах проходить бадьора й могутня частина фільму, присвячена труду Радянської країни. Дошкульним гротеском, їдкою сатирою насичено епізод про блазеньську лекцію емігранта Павла перед виродженим і потворним панством Європи. Іронічно і водночас казково-врочисто, але без серпанку легендарності, як от в дідовій билині, оповідається в першій частині про завзятих гайдамаків Коліївщини. Скільки гумору, м'якого іронізування, дотепної, щирої кінематографічної вигадки вкладено і в їхні постаті, і в їхні пригоди! І тут же, поруч, — стилізовані, овіяні якимось ліризмом та тугою постаті українських дівчат, що ворожать про долю свою в ніч під Івана Купала.

Багатство фарб, якщо так можна говорити про чорнобілий фільм, глибина думок, складність самої побудови картини — все це декого з вульгаризаторів і вражало, і відражало. В кіно ще й досі не всі звикли думати. «Звенигора» ж примушує думати та допитуватися.

Разом із прагненням до широкого синтезу соціальних ідей «Звенигора» аніяк не є фільмом, де діють, борються та страждають не люди, а якісь алгебраїчно винайдені формули, абстрактні символи, ідеї, вилущені з живого м'яса реального життя.

В тім-то й річ, що, попри всю свою філософську синтетичність, герої «Звенигори» є живими образами живих людських мас. Зв'язок між художнім образом та реальним життям не губиться. Носій ідеї є в той самий час і носієм притаманних кожній людині звичок, прикмет, тих характерних дрібниць у поведженні та психіці, що окреслюють її як певний живий соціальний тип.

О. Довженко показав у «Звенигорі» всю віртуозність своєї роботи з актором. Ця віртуозність обертається ча-

сєм аж на зухвалість. Але блискуча зухвалість така чарує й дивує.

Дві різні ролі — діда та жалюгідного, обсмоктаного й обскубаного «орла»-генерала. Рискаючи дуже багато чим, порушуючи всі погляди на акторську гру в кіно, не боячись колосальної плутанини в сюжетній та ідеологічній лінії фільму, яка, безумовно, сталася б, коли б його вистівка провалилася, О. Довженко дає обидві ролі виконувати одному акторові (М. Надемському). І він вийшов переможцем із цього вельми ризикованого експерименту. Один актор в його вмілих і зухвалих руках дав два цілком протилежні образи. Плутанини не сталося. Зухвалість було виправдано.

Не тільки цілий фільм, чи частину його, чи епізод О. Довженко вмів наситити великим змістом, глибокою ідейністю, могутнім людським почуттям. Давши лише два кадри, замінивши одну картину другою, він умів досягти разючого ефекту, вмів незвичайно яскраво й образно виявити ту ідею, яка його хвилює. Адже копиці хліба на зжатій ниві, що поволі перетворюються на піраміди рушниць (кінцівка II частини) — це образ величезної яскравості, потужної сили, і образ суто кінематографічний. Спробуйте-но подати його засобами літератури, театру чи малярства!

1927 року режисер О. Довженко з оператором Б. Завелевим, художником В. Г. Кричевським, акторами С. Сващенком, М. Надемським, Л. Подорожнім та П. Отавою поставив «Звенигору». Цей рік є датою, коли українське радянське кіно дало справжній український радянський фільм. Почалася нова епоха в історії нашого кіно. Епоха досягнень і перемог.

О. Довженко стоїть на чолі цієї епохи. Своїм «Арсеналом» він іще більш поглибив досягнення, ще більш зміцнив наше кіно, відкрив перед ним ще ширші обрії та можливості.

27 року з'явилася «Звенигора», 28 року було створено «Арсенал».

Вже після «Звенигори» О. Довженко здобув славу паля кінематографічних традицій, руйнника канонів, темпераментного й сміливого митця. «Звенигора» була надто філософською, епічною почасти річчю, щоб бути таким трагічним пафосом, такими напруженими людськими почуттями, що ними сповнений «Арсенал». В ній було місце і для м'якої іронії, і для замисленого ліризму, і для незлостивої усмішки. «Арсенал» все це відкинув. Він —

скупий, мужній і жорстокий. Він такий, як та доба, що її показує. Доба кривавих кошмарів імперіалістичної війни, доба нелюдського зубожіння й недолі працівних мас, доба вибуху соціальної революції, доба запеклої борні за її перемогу. Доба тисяча дев'ятсот сімнадцятого року.

Окопи. Вибухи. Загорожі з колючого дроту. Хвилі газу. Лави солдатів. Мерці з зсудомленим смертною посмішкою, потворною гримасою муки обличчям. Солдат, що закляк над трупами, паралізований якоюсь жахною думкою, щойно народженим сумнівом. Офіцер, погонич «гарматного м'яса», — вбивця цього мордованого сумнівом солдата. Голі ниви. Голодні діти. Голодні матері з порожніми, виссаними голодом грудьми. Розпач і безсилля. Знесилені, смертельно втомлені розпачем отим дівчата, що ніяк не реагують на найбрутальніший і разом з тим звіряче байдужий жест урядника, який хапає їх за груди. Стара баба, що, засіваючи поле, падає на землю, бо несила їй просипати зерно на голодну ниву. Оскаженілий через злидні, безногий ратай, що лють свою зганяє на неповинній шкапині. Галерея жахливих картин. Панорама одчаю, смерті й вмирання. Прокляті дні імперіалістичної війни.

Так починається «Арсенал». В шереху творів, що змальовують жах світової бойні, «Арсенал» увійде як один із наймогутніших.

Розпач вибухнув. Вибухнула революція. «Гарматне м'ясо» повстало. Солдати повертаються з фронту. Між ними Тиміш — робітник «Арсеналу» в сірій шинелі солдата. Він потрапляє в самий вир революції.

Бунтівничу масу терзають класові й національні протиріччя. Українська буржуазія, і дрібна, і більшенька, намагається захопити визвольний рух у свої руки. На запит «ти якої національності?» — Тиміш не знає, що відповісти. Він твердо знає тільки одне: «Я — робочий».

Шовіністична лихоманка трусить гімназистів, попів, крамарів, гладеньких «дядьків», подагричних чиновників. Як грім серед ясного жовто-блакитного неба, серед збіговиська самозадоволених куркулів, бундючних міщан, патетичних обивателів, красномовних «визволителів нації» — голоси пролетаріату, солдатів, матросів.

З-за красномовної фрази «визволителів» вилазять дула рушниць, скеровані проти трудящих, проти «крамольного» пролетаріату насамперед. І пролетаріат іде на барикади. Спалахує пожежа повстання й на селах. Бідацтво селянське повстає разом з пролетаріатом. Б'ють арсеналь-

ські гармати, влучаючи в Україну чорну, боронячи червону Україну. За свою, за Україну трудящих вмирають робітники. В цих боях, на барикадах зростає в Тимоша свідомість: «Я український робочий! Стріляй!»

Але безсилі ворожі кулі. Не вбити їм українського пролетаря. Нікому не вбити пролетаря, коли він повстає, боронячи не тільки себе, але й щастя всього людства. Нікому не вбити пролетаря як клас.

Олександра Довженка, його творчість і його хист породила Радянська Україна. Саме тому він не може обминути в своїй творчості моменту національного, такого пекучого для нації, що була пригнічена. «Арсенал» є фільмом по-більшовицькому національним. В своїй картині О. Довженко трактує проблему визволення України від класового й національного гніту як революціонер і більшовик. Він ненавидить злою люття Україну куркулів, куркуленят і продажних «патріотів», він увесь свій пафос, увесь ентузіазм віддає Україні повстанців-трудівників. Україні, яка буде-таки збудована як фортеця працюючих для захисту працюючих усього світу.

Поема про українського робітника, створена О. Довженком, є одним з найцінніших скарбів світової пролетарської культури. Недарма не тільки на Україні, не тільки в Радянському Союзі, але й за кордоном ім'я Олександра Довженка ставлять поруч з іменами найбільших світових режисерів. А імен таких людство має не багато.

Навіть буржуазні критики визнають за О. Довженком це право. І їм в даному разі доводиться вірити. Адже вони змушені це визнати, бо від них годі сподіватися на зласкавлення.

«Арсенал» монолітніший за «Звенигору». Але одностайність його ніяк не рівнозначна одноманітності. Ті прикмети, що притаманні Довженковому стилю в кіно і що їх яскраво вирисувала ще «Звенигора», тут сформувалися й зміцніли остаточно. Багатство темпів, ідейна й психологічна глибина образів, вміння знайти характерне, несподіване, але міцно органічне та своєрідне для події чи образу, різноманітність прийомів для подачі дії — від балади до епічної розповіді, загостреність емоції, неймовірна напруженість усього фільму — ось частково прикмети Довженкової роботи.

Довженко взяв для «Арсеналу» добу великого тиснення сил і подій. Кожна людина настроєна в тому самому, колосально високому емоційному тонусі, що й вся доба.

Будь то розбещеність гайдамацького цекельного гопака, чи розстріл робітників, чи дрібненька метушня обивателів, чи розпач голодної матері, чи смертельний сумнів солдата на бойовищі — все в Довженка доходить свого краю, свого zenіту, найвищого напруження.

Гуркіт і гугіт подій, що розгортаються на екрані, раптом щухне. Німота і непорушність падають на екран. Застигають люди на вулицях. Закликають солдати на бойовищі. Якийсь пароксизм емоцій та думок охоплює героїв фільму. Та ви відчуваєте, як під цією статичністю, під цією непорушністю б'ється такий рух, така динамічність, що їх звичайними, хоч якими «динамізованими» прийомами ніяк не передаєш. Довженко знайшов «мертву точку» в скаженому плинні людських переживань, загрозилив непорушність чорторя, і зумів цей найскладніший та найглибший момент людської психіки відтворити через кіно, через те мистецтво, що про нього й досі ще кажуть, ніби воно не може показати всієї складності внутрішнього життя людини, ніби воно спрощує й вульгаризує його.

Довженків фільм б'ється не пульсом розміреного хронікера, описувача, протоколіста й спостерігача. Від найнижчого ступеня шкали людського життя до найвищого кидатися він; творячи свій запальний і патетичний фільм. Тому від його «Арсеналу» не можна вимагати історичної буквральності чи досконалості протоколу. Адже й герої його вирости понад протокол, понад хроніку. Можливо, що вони стали вже «плакатно» узагальненими, але такий плакат є гордістю мистецтва. Вони стали героями високої соціальної трагедії. І люди сімнадцятого року мають на це право. Балаканиною про хронікальну невірність, про якісь дрібненькі помилки, що їх допустилися, трактуючи той чи інший момент, не забрати від сімнадцятого року його права на героїчну трагедію.

Маленькими рисками, короткоминучими деталями О. Довженко підкреслює, домальовує велетенські події, ідеї й людей свого твору. З рук короткозорого лицаря, безсилового лицаря хуторянської ідеї, вже видерто зброю, але кумедно й жахливо разом з тим ще сіпається палець його, намагаючись натиснути на курок револьвера. Дрібненький, малопомітний жест, але й запізнена через богузтво рішучість, жалюгідна та жорстока кумедна розгубленість, кволість та огидна слабодухість — все це в цьому жесті відбилось. Скільки їх було, таких «лицарів», що спроможні були стріляти ворогові тільки в спину! «Лицарів» укра-

їнської буржуазії, яка так чванькувато та бундючно намагалася пройти до кону історії.

Тиміш після катастрофи з поїздом вибрався з-під уламків, підвівся, поглянув навкруги й сказав: «Зроблюся машиністом». Напис цей у фільмові звучить щонайменше несподівано й кумедно. Але в несподіваності та кумедності його криється величний, простий зміст: незламна воля, непохитна рішучість, мужня цілеспрямованість, яка не хоче знати перепон, яка прагне подолати перешкоди. Цілковита протилежність отому короткозорому «лицареві».

Безумовно, жодного епізоду «Арсеналу» словами переказати не можна. Найхудожніший опис може дати лише бліду, непереконливу їх тінь. Всі образи, всі епізоди «Арсеналу» народжені в кінематографії і для кінематографії. Довженко творить мистецтво кіно і бореться за його права. А право кіно — йти самостійними шляхами, відмінними щодо своїх образотворчих засобів від шляхів літератури, театру, малярства.

Щоб творити кінематографію, О. Довженко «грабує» літературу й театр. Разючий парадокс діалектичного розвитку кіно, парадокс добра усвідомленої творчості, філософського розуміння шляхів свого мистецтва. Той «парадокс», що творить нове, що порушує традиції та штампи, щоб досягати й довершувати.

Міцна сніжна курява б'є з-під копит коней. До рідного села мчать оті коні, везучи припнуте до гарматного лафета тіло вмерлого героя. І, гризучи вудила, бризкаючи піною, захлинаючись у розгоні, говорять коні з погоничами своїми. Говорять, бо вони — коні героїчних балад, билинних пісень. І весь цей епізод — поривчата балада романтичного поета. Наче чуєш її чіткий, міцно кутий ямб в монтажних ритмах того епізоду. Поезія віддала свою силу кінематографії, кінематографія ж узяла її як свою власну, тільки їй притаманну. Так Довженко «ограбував» поезію.

Ніколи вже не довідається сестра-жалібниця про адресу листа, що його їй продиктував поранений. Поранений вмер. І — нечувана в кіно річ, небувале зухвальство — до глядачів, до аудиторії кидає з німого екрана сестра-жалібниця останні слова незаадресованого листа, той кардинальний для померлого запит, що мучив його перед смертю: «Чи можна вбивати на вулиці буржуїв та офіцерів, якщо попадуться?» Ламаючи екран, специфічну «потойбічність» фільму, кричить до зали кінотеатру сестра-

жалібниця ці слова. Кричить «великий німий» і чекає на відповідь.

Це ж тільки театр знав таке запальне, таке гаряче звертання до публіки. І на театрі, на театрі великих трагедій це звертання чомусь звалося «умовністю», хоч його проказувало найщиріше, найрозбурханіше в цей момент чуття, чуття, що переставало бути умовним і що палко шукало собі реального відгомону, реальної підтримки з зали.

Так Довженко «ограбував» театр.

Шукаючи сильної та потужної кінематографії, міцніших, аніж знані, способів творити й діяти через фільм, Довженко бере в полон інші мистецтва. І вони служать йому, як яничари. А всім відомо, що султанові вони були найвірнішим військом.

Він шукає нових образів, цілої нової системи кінообразності, щоб кіно не було вже «театром для дурнів», а стало мистецтвом грандіозних ідей нашої доби. Він насичує героїв своїх цією ідейністю, він навантажує їх змістом такої ваги, що її ще не звикли носити на своїх плечах наші шаблонні кіногерої. Не тільки героїв, але й цілі епізоди він будує як образи ідей.

Коні домчали до села. Спинилися з розгону біля викопаної ями — наготовленої могили, що над нею вже стоїть скорбна мати героя.

«Та звідки ж вона знала про смерть сина?! Нісенітниця!» — кричать одні, вельми «логічно» настроєні глядачі.

«Символіка! Пачкарство символіки!» — репетують інші. І пішло слово «символіка», з властивим слову цьому присмаком містики, ірреальності, каламутної водиці та ріденької філософічності, пішло це слово гуляти по устах і шпальтах.

Проте ідея епізоду ясна для кожного, хто захотів подумати про нього. Кожна ж матір того часу, що сина свого вирядила воювати, щодня й щохвилини чекала на звістку про його смерть, чекала на останній поворот сина. В її думках була готова вже для сина могила.

І Довженко знайшов для своєї кінематографії образ цієї ідеї. Можливо, що не надто простий, але ж і не спрощений, та, в жодному разі, не містичний.

Це саме можна сказати і про «символічний» кінець фільму. Тиміш не вмирає під кулями, не можуть кулі влучити в бійця. У фільмі звичайному, розповідному, реалістичному, коли б з героєм таке трапилося, всі мали б

цілковите право назвати подібний ультра — «happy end» (щасливий кінець американського фільму) принаймні пісенітницею. Але в «Арсеналі», в фільмі-трагедії, такий кінець звучить як могутній останній акорд, що говорить про неминучу перемогу, незламність і неподоланність повстання. Ідея «Арсеналу», весь патетичний і темпераментний стиль фільму, ідеї основний підпорядкований, проказали таке закінчення фільму. І назвати його символічним, розуміючи символічність як метод безпорадного й кволого буржуазного думання про світ, було б, по меншій мірі, помилково. Це не символічність, а перетворення на кінематографічний, зухвало сміливий та новий образ ідеї, перетворення, що на нього здатен лише майстер, який не вдовольняється звичайними нормами кінообразності, який шукає глибших і гостріших образів. І образи ці набувають в О. Довженка незвичайної філософської глибини, яскравої синтетичності, влучної соціальної означеності та значимості.

«Арсенал» набув уже визнання не тільки на Україні: його визнано за найкращий фільм Союзу 29 року. Ті закордонні кола, що вже бачили його, також визнають «Арсенал» за величезне досягнення радянської кінематографії.

Зважаючи на високий навіть серед буржуазних кіл авторитет радянського кіно як кіно, що справді веде перед у світовій кінематографії, визнання таке — не абищниця. Адже воно відразу дає українському радянському митцеві О. Довженкові місце серед небагатьох найліпших фільмарів світу. Для української ж радянської культури «Арсенал» дорогий тому, що він є одним з наймонументальніших і найбільших утворів цієї культури, який продемонструє перед цілим світом ту розбуджену міць, ті сили, що розвиваються тепер на Радянській Україні, — сили, зроджені революцією, сили, що революції слугують.

«Звенигора» не мала великого успіху серед так званої широкої публіки, себто тієї, не означеної яскраво соціальної маси, яка сповнює зали наших театрів. Вона була надто філософським фільмом, складно й по-незвичному для загалу побудованим, щоб неспідготований глядач міг її легко зрозуміти, не витрачаючи сил для думання над нею. Та й, можливо, справді — для цілковитого розуміння «Звенигори» треба було бути обізнаним з історією України, зі всім складним перепльотом соціальних та національних моментів, що діяли на ній і тепер, і віки тому.

«Арсенал» — інший. Він чіткіше спрямований, загостреніший, монолітніший. Він наче розвиває один з моментів «Звенигори» — рішучу й героїчну роль українського пролетаріату в процесі соціального та національного розкриття України. І тому, що він загостреніший, він повніший та опукліший за «Звенигору».

«Арсенал» — твір яскраво класовий. Тому робітничі аудиторії Харкова, Миколаєва, Одеси, Москви, Ленінграда сприйняли його з таким захватом.

Отже, широкі шари робітництва «Арсенал» зрозуміли й оцінили. Коли обиватель, що звик до надто вже «популярної», себто просто безталанної та вульгарної форми пересічного європейського кіномотлоху, а то й радянської продукції, що цьому мотлохові наслідуює, отже, коли обиватель ремствує на незрозумілість та неприступність для нього «Арсеналу», то це байдуже. Адже й не для нього цей фільм створено. Але й серед робітничої аудиторії лунають голоси, що, мовляв, «Арсеналу» вони не зрозуміли. Ясно, чому це сталося — роками виплековувалося в робітництві зневажливе ставлення до кіно. Буржуазія створила з цього мистецтва засіб своєї агітації та пропаганди, густо заллявши його огидним соусом бульварщини і вульгарності. Соусом цим часто тхнуло ще й від радянських назвою своєю фільмів. Маса споживали приперчені таким чином ідеї і звикали до «перчику». Соус звільняв їх од потреби «розжовувати» фільм. До кіно йшли не думати і не вчитися, а бездумно розважатися. Та й, правду кажучи, думати не було над чим. Кінематографію було скомпрометовано. Кінематографія виплековувала й потурала найгіршим смакам юрби.

Радянське кіно стало на цілком протилежну позицію. Воно мусило бути борцем за культуру і, значить, саме мусило бути культурне. Коли й траплялися чи трапляються фільми з «соусом», то вони радянські лише з назви. «Арсенал» — твір високої кінематографічної культури. Тому він отруєним обивательськими смаками глядачам не був зрозумілий. Смак до «перчику» не так-то й легко витравити. Бульварні авантюри Гаррі Пілів зривали часом оплески і в робітничій аудиторії.

Але ж ясно, що на запит — Гаррі Піль чи «Арсенал»? — двох відповідей бути не може. Для того, щоб «Арсенал» був зрозумілий для всього робітництва, для всіх трудящих мас, треба ще багато працювати, боротися з інертністю смаків, воювати за культурну кінематографію, яка б

була засобом підвищення культурності мас. Хто стоїть за «радянізацію» Гаррі Пілів, той боїться чи уникає такої роботи. Той гальмує розвиток радянської кінематографічної культури. А кінобульварщини, хоч і засіяної начебто «радянською» ідеологією, ми творити не маємо права.

Тому боротьба за «Арсенал» — це боротьба за кінематографічну культуру, за підвищення культурності тих вибог, що їх ставить маса до радянського кіно. Боротьба проти потурання зіпсованому буржуазною кінопродукцією смаку. Боротьба за кіно, що не є засобом дурної розваги, а що є зброєю радянської культури.

Тепер О. Довженко працює над новим своїм фільмом «Земля».

Довженко завжди йде напролом. Кажуть, що неможливо змалювати на екрані події й ідеї якогось десятка літ. Пересічності й нездари подають за підстави для цього твердження безліч прикрих для кіно фактів. І от з'являється «Звенигора» — фільм, що масштабами його ідейного розмаху є віки. За найнебезпечнішу для фільмаря тему починають уважати тему громадянської війни. Та й справді — багато кінематографічних людей добре-таки скомпрометували цей багатющий, глибочезний матеріал, що ним є доба, яка струсила світом, людьми, історією. І якщо тільки була потреба добу оту в кіно реабілітувати, то «Арсенал», поряд з іншими своїми прикметами, є ще й достойною реабілітацією воєнної тематики в радянській кінематографії.

Нарешті — «Земля». Сучасне село — той найнебезпечніший для дуже й дуже багатьох творців матеріал, що на ньому не один раз безславно гинули найкращі бажання, домагання, гроші, целулоїд, енергія. Радянське кіно ще й досі, на жаль, не надто багато має пристойних фільмів з життя сучасного села. Проте вся вага, значення, цінність такого фільму для кожного зрозумілі. Після цілої низки невдач повелися дурні й нікчемні балачки про якусь-то «нефотогенічність» сільського життя, про нескладність процесів, які в ньому точаться, про примітивність людей, про одноманітність подій. Невміння намагалося прикритися куценською, хоч і чванькуватою, «теорією». Аби хоч невміння, пов'язане з щирісіньким бажанням щось створити, а то зарозуміла упередженість, добре схована презирливість, намагання спекулювати на актуальності теми, небажання глибше придивитися й ліпше зрозуміти. Всі ворожі нам й огидні інстинкти отих соціально чужих для

радянської культури «кінематографістів», які просякли-таки в революційну кінематографію.

О. Довженко зберіг той досвід й те знання людей та життя, яке зросло було на чернігівських пісках, на сірих сіверянських полях, в чумацькому убогому селі Наддніпрянської України. Досвід і знання він загартував у горні революційного міста, а тому зміг мислити про село не як апологет вишневих садків, не як хуторянський «інтелігент», а як робітник нової культури, культури робітничого класу. Себто він зумів реально й глибоко бачити та розуміти процеси, які відбуваються в людях нашого сучасного села, ставлячись до людей тих без паничівської пихи, але й без солодкогосологого виспівування пейзанських чеснот. Він зумів усю любов удумливого й чутливого митця віддати тим людям, що вже переступили чи тільки переступають через межу між старим і новим. З м'якою іронією, з незагостреним почуттям деякої зневаги та жалю поставився до старого, що тихенько собі вмирає, й з різкою зневагою, з запалом рішучого бійця впадає на те мертво, яке тягне з собою в могилу й живих.

Довженко бере людей, що їх іде терзають вагання, що колосальні сумніви ще клекотять у них. Він бере людей переходової доби й переходової психології. Він показує, як ростуть ці люди, як приходять вони до чіткого усвідомлення свого місця в бойових лавах класу. Поранений повстанець («Арсенал») і перед смертю доповідається: «Чи можна вбивати буржуїв та офіцерів?» В ньому заховалося ще десь вагання, хоч він ішов уже на смерть і стріляв на смерть отих самих буржуїв та офіцерів. Тиміш з того ж таки «Арсеналу» багато пережив, побачив і перемучився, доки остаточно усвідомив себе як українського робітника. Довженкові люди живуть, борються, падають, підводяться, чи то перетворюються на охопленіх розпачем і сказом звірів, чи то обертаються на велетнів і героїв. Закладені в людях класові інстинкти спричиняються до тих чи інших метаморфоз, учинків, переживань. Довженко свій хист віддав людям, що їх охопив великий неспокій доби. Отиду й презирство ж він скеровує на люців, що в бурю революції хочуть у тихеньких кімнатках своїх світити тихенькі каганці. Він устами Шевченка (згадайте епізод з «Арсеналу») плює на ці каганці. Він ненавидить їхній отруйний чад і задушливий сморід. Адже передсмертні каганці обивательщини смердять та отруюють.

Але до тихої смерті затурканого й знесилоного селянського діда з «Землі» він ставиться інакше. Це те старе, що породило нових і не отруює живого. Ставлення до смерті старих світів теж має в митця свою діалектику. Діалектика ця класово виправдана і вірна. Не все старе, що вмирає, пролетаріат ненавидить, дещо він просто жалів. Це старе не вмilo, а то й не могло дорости до смерті борця і бійця. Його смерть — смерть рослинна, безсила, жалюгідно покірна.

Хай же тихо вмирає, не сподіваючись на розпачливі ридання, але й не чекаючи на зганьблення. І все-таки якась м'яка іронія, якийсь замислене почуття своєї зверхності буде в ставленні нової людини до такої смерті. Адже ця нова людина вже вмiє вмирати інакше, достойніше, значніше.

Про дві таких смерті — про смерть діда і внука — оповідає «Земля». Таку «вічну» проблему, як проблема смерті, О. Довженко трактує так свіжо й так ново, з таким життєрадісним, бадьорим пафосом, з таким потужним оптимізмом, що його могла надихнути тільки доба великого буяння життя й роботи, тільки наша доба.

«Землі» ще ніхто не бачив. Єдине місце, де цей фільм уже проектується, — це власна голова її творця.

Але вже можна заздалегідь сказати, що «Земля» буде новою великою перемогою української радянської кінематографії.

О. Довженкові можна дати багато титулів. Всі вони будуть вірні й всі вони будуть непотрібні. Ясно одне — він справжній художник української пролетарської культури. Культури, що будується не тільки для України, а для пролетарів усіх країн...

На творах О. Довженка вчиться молодий радянський кінематець як на високих зразках кінематографічного революційного мистецтва. Революційного не тільки словами, але й ділом, не тільки змістом, але й формою. Кажучи «словами», я не допустився нісенітниць щодо «великого німого», адже в нас є багато фільмів, що в них революційні тільки написи.

О. Довженко є запорукою, що українське радянське кіно матиме Довженків. Він — перший в авангарді.

НАПИСАНО ЧЕРЕЗ СОРОК ДВА РОКИ

Це був двоповерховий, міцно поставлений, просторий, але й нерадісний, похмурий, якийсь недовірливий до людей та оточення будинок-особняк харківського хто його зна куди зниклого багатія. Багатій зник, а в будинку поселилися працівники редакції газети «Вісті ВУЦВКу».

Колектив редакції «Вістей» був невеличкий, і хоч пересічно він складався з людей старіших від своєї влади лише років на п'ятнадцять-двадцять, проте мало не кожен з них пройшов уже нелегкий плях в буряні, складні, повні велетенських подій і глибочезних протиріч роки революції.

Тією або іншою мірою співробітники газети всі були людьми цікавими, талановитими, ревними і в своїх захопленнях, і в своїй зненависті до тих, хто стояв на перешкоді здійсненню їхньої мети. Жилося молодим радянським газетярям трудно, напівголодно. Дуже скрутно було з житлом. Однак ці обставини не пригашали ані захвату, ані творчої ініціативи.

Одне слово, ті, хто переступив поріг переданого вістиянцем особняка на Пушкінській вулиці, були людьми, дружба з якими збагачувала, підтримувала, розширювала світогляд, по-партійному загострювала розуміння життя, багато чому вчила, багато чого цінного, неспокоїного, шукацького виховувала в душі новака.

Таким новаком став і я, коли вперше увійшов у просторий зал, посеред якого зводився невисокий поміст, застелений блакитним полтавським килимом з розкішними пунцовими й оранжевими квітами. Навколо помосту стирчало кілька мольбертів. Повітря пахло олійною фарбою, скипидаром і виразними випарами кухні, хоч і віддаленої звідсіль, але, певне, щільно заставленої примусами. Їхнє розлючене шипіння долітало аж сюди разом із запахами підгорілої олії і пересмаженої цибулі.

Я озирнувся. Зал був великий, при вході втятий аж по стелю жовтавою диктовою перегородкою, тремкою і вібрующею, яка утворювала щось більш подібне до високої й вузької шухлядки, аніж до житлового приміщення, — проте саме ця маленька й вузьенька диктова ущелина й була житлом мого тодішнього шефа й патрона, доброго й винахідливого, невгомного й непосидючого Михайля Семенка —

поета, який часом досадно марнував свій талант на всілякі вигадки й вибрики.

Переїжджаючи до більш пристойної квартири, Семенко добився дозволу вселити мене, тоді цілком безпритульного, до своєї жалюгідної ущелини. Михайль мене запровадив до неї, всунув ключа від дверей до рук, попихнув люлькою, весело поглядаючи на мій не надто захоплений вигляд, і зник. Як би там не було, але я мав постійне місце бодай для ночівлі й міг віднині не поневірятися по найманих кутках чи готельних номерах. Я мав житло, я мав численних сусідів, голоси й кроки яких анітрохи не приглулювали диктові щити переборки, відгукуючись на кожен крок вібруванням, рипінням, потріскуванням. Декого із своїх сусідів я уже знав, познайомившись з ними під час своєї недовгої роботи в журналі «Всесвіт».

Моя «шухлядка» містилася на другому поверсі, поряд з художницькою студією, де кілька разів на тиждень з раннього ранку збиралося п'ять-шість художників. Вони вмошувалися біля своїх мольбертів, а натурниця, квапливо роздягнувшись за одним з найбільших мольбертів, виходила на поміст і так стояла години зо дві, перепочиваючи, покурюючи цигарки, жваво базікаючи зі своїми молодими й легкодумними працедавцями. Я знав, що ініціатором цієї студії був молодий, але дуже талановитий, як про нього всі казали, художник-карикатурист «Вістей» Сашко Довженко. Я його самого бачив раз чи два, але досить часто, сміючись і дивуючись з дотепності, з лаконічності й виразності малюнка, вдивлявся в його шаржі й карикатури, підписані просто: «Сашко». Серед цих карикатур була змальована й присадкувата, увінчана купою чорного, шорсткого, начебто наелектризованого волосся постать Семенка, й поважна, дебела постава «плужанського батька» Сергія Пилипенка, й лоривиста, рухлива, довгорука фігура Сашка Копиленка, й горбоносий, козацький профіль Панча — одне слово, постаті людей, мені вже знайомих. Тому я міг судити, який гострий і проникливий зір, яке почуття доброго, людяного гумору має цей молодий, що тільки-тільки закінчив своє тридцятиліття, художник. Він змалював і самого себе, відбивши й задержуватість, і внутрішню гордливість своєї художницької темпераментної натури, яка не давала йому й миті супокою, звертаючи його інтерес і кидаючи його енергію мало не до всіх галузей мистецької творчості, зв'язуючи його зі всіма осідками

тодішнього культурного життя молодій українській радянській столиці. І на театральних прем'єрах, і на літературних дискусіях, і на поетичних вечорах, і на вернісажах виставок — скрізь можна було побачити цю струнку, пружну і жваву постать художника Сашка. Він був красивий. Красивий тією строгою й анітрохи не солощавою красою, яка створюється натуральним добором впродовж століть разом зі зміною поколінь благородного хліборобського роду, що дорогоцінні гени свого трудящого, працюючого поріддя обережно й шанобливо передає нащадкам.

Таким достойним нащадком свого селянського роду був і цей красивий чоловік, що ввійшов у залу й оце стояв переді мною, уважно — так уважно, аж зухвало — розглядаючи мене. Він мене теж упізнав і знав уже, що я маю бути його найближчим сусідом. Двері Довженкової кімнати виходили в той же зал, відгородженою частиною якою була й моя конурка. Сашко привітався та й пішов на кухню по чайник, запропонувавши мені разом поспідати.

Весь будинок вістянців, як я казав, був спорудом по-нурою, але дивовижно світлою й сонячною видалася мені кімната Довженка — чиста, пахуча, причепурена й добрим смаком господаря, й добрим дбанням господині — першої дружини Сашка, вродливої, сіроокої, тихої Варвари.

Кімната була обставлена більше, ніж скромно. Білий, складений зі старанно одгембльованих дощок стіл — і обідній, і робітний водночас, дві тахти, застелені українськими килимами, на стінці — репродукція Сезаннового пейзажу, привезена, певне, господарем з Берліна (там він — правда, не дуже довгий час — вчився в одній з художніх студій), мольберт, флакончик туші, тюбики фарб, пензлі, книги, з-поміж них напихваті — зеленуваті томики найулюбленішого Гоголя. А над усім — світло, сонце, ніжна золотистість чистого, провітреного і причепуреного людського житла. Я подумав, що тут мусять жити дуже світлі й дуже щасливі люди. Певне, й справді тут були часи, дні, години щасливих дум, щасливих розмов, щасливої праці, і ніхто в цьому житлі не відчував, як несподівано насунеться на цей ранок художницького життя хмара біди, як скоро зайдуть тут зміни, як у сумнівах і ваганнях господар кімнати не спатиме ночами, а його мольберт вкриється пилом, тюбики з фарбами сохнутимуть у шухляді, недописані полотна посіріють, притулені до стіни, бо автор їхній полине в світ інших творчих можливостей, задумів, намірів...

Тим часом ми сиділи втрьох за білим, нефарбованим столом, пили чай і хрумтіли незрівнянними золотистими бубликами, що продавалися малесеньким приватником у малесенькій пекарні на Пушкінській вулиці. Сашко розповів мені й про художню студію, яка містилася в прохідному залі, й про порядки, встановлені в будинку вістянської «комуни», і про людей, що до цієї «комуни» належали. Серед них і почалося моє життя, ще один етап мого тоді ще молодого, досить неупорядкованого, холостяцького життя. В ньому не стало порядку більше від того, що до мене на проживання пристав мій уманський друг і побратим, ласкавий, розумний, милий Стьопа Мельник, з яким мене зв'язала давня, десь з двадцятого року, дружба, коли ми вдвох, забувши про все на світі, затаївши подих, завмерши на місці, стежили з-за куліс уманського ветхого театру за тим, як поривисто виходить на сцену Курбас, вимахуючи дерев'яним мечем Макбета, як ніжно підносить тоненькі, тендітні руки Валя Чистякова, виспівуючи Оксанині слова про сизокрилого Ярему, як кидається і гуркоче Василько, вигукуючи своє: «Горе брехунів!»

Ці глибокі емоційні потрясіння всього нашого хлопчатого ества так поєднали нас, так настроїли на спільний тон, що ми протягом всього життя синхронно реагували, однаково резонували на події тодішньої дійсності, а насамперед на явища тодішнього мистецтва — чи то літературного, чи то театрального життя, бо ним ми жили, до нього тяглися, ним надихалися. Так було і в Умані, так було і в Києві, куди ми майже одночасно в 1922 році перебралися. Так було і в Харкові. Стьопа, переїхавши до Харкова, почав працювати репортером у «Вістях». Ще в Умані він крадькома писав вірші й часом, густо червоніючи, показував їх мені. Тепер він віршів більше не складав, він міг би писати блискучі критичні статті, есе, рецензії, але й цього не робив, воліючи в живій, схвильованій бесіді висловлювати свої думки й оцінки, позначені добірним смаком та неабиякою ерудицією.

Він перебрався на Пушкінську, ночували ми з ним у нашій конурці; спершу Стьопа спав на підлозі, потім ми з Блабазу (Благовіщенського базару) притягли худоребрі розкладушки й отаборилися вдвох в тіснєві, але в дружбі та побратимстві.

Компанія наша ширилася. З Києва приїхав стриманий, не дуже балакучий і, може, навіть не по роках поважний Юра Яновський. Юра став редактором ВУФКУ, я — ре-

дактором журналу «Кіно». Кінематографія ввійшла в наше життя.

Кінематографія. Про неї вже тоді прозвучали віщі слова як про «найважливіше для нас мистецтво». Ці слова й стояли вступним гаслом на строкатих, вкритих блискучим лаком обкладинках першого українського кіножурналу. Не дуже вдало, спочатку досить невміло й хапливо українські радянські митці бралися до оволодіння новою ділянкою культури, до якої ще й ставлення з боку деяких (і зовсім не малих) шарів інтелігенції було непевне: чи то культура, чи то мистецтво, чи то творчість? Партія думала інакше. Ленінові слова про «найважливіше з мистецтв» викликали цілу низку урядових заходів для зміцнення і розвитку цієї галузі культури, цього могутнього засобу комуністичного виховання. Національна культура кожного радянського народу не могла розвиватися, не оволодівши кіномистецтвом. Двері кіностудій, таких ще тоді нечисленних і небагатих своїм устаткуванням, розчинилися перед радянською молоддю всіх національностей. Молоді українські митці йшли насамперед з театру, літератури, журналістики. Серед них був і Юра Яновський, і Дмитро Бузько. Лесь Курбас теж спробував створити фільм за участю своїх артистів. Проте якісь властивості Курбасового таланту, незвичність та й явна неприхильність кіностудійного оточення, де старі, дореволюційні, ханжонковські (Ханжонков — колишній власник Одеської кіностудії) традиції, смаки, мірила були геть і геть не подолані, — збіг несприятливих обставин не дав змоги Лесю Курбасу виявити себе в кіномистецтві. Історію українського кіно відкрило ім'я іншого видатного митця.

Тим часом цей митець, не підозрюючи, які нові шляхи — і світлі, й тяжкі, й натхненні, й вибоїсті — відкриє йому завтра життя, оцей митець, випивши склянку чаю і закупивши бубликом, сів у сусідній залі біля свого мольберта і старанно змішував білило з рожевими й блакитними тонами, щоб широким, різким мазком замалювати на полотні контури перлистого, рожево-блакитного тіла дебелиї натурниці, яка досить оспало й зануджено сиділа чи стояла на помості.

Навколо неї стукали палітрами, шурхотіли пензлями, перекидалися репліками художники. Їх було п'ять-шість. Іван Падалка, Микола Мищенко — вони не відзначалися схильністю до розмов, були мовчазні й не спритні на репліки. Два дзвінких, схвильованих голоси звучали найча-

стіше. Голоси Анатолія Петрицького й Сашка Довженка, двох друзів, які вже після перших п'яти хвилин співбесіди не могли не почати запальної суперечки, дискусії, яка ще от-от і перейшла б у сварку, якби не почуття взаємоповаги й глибокого внутрішнього розуміння того, ким є і що таїть у собі співбесідник. Анатолій Петрицький, інколи навіть гостро заідаючись із Сашком, завше говорив про нього любовно й захоплено, високо цінуючи незвичайність і життєву силу Довженкової натури. Досвідченіший у мистецтві живопису та, певне, й більший у цьому мистецтві господар, він часом досить нав'язливо прагнув свій досвід передати молодшому другові, а друг мав свій гонор, свій важко стримуваний темперамент — виникали тріскотливі курцшлюзи. Вони швидко минали. Двоє друзів, зсунувши набакир елегантні капелюхи, поправивши зморшки рясних художницьких, вельми модних тоді «толстовок», дружно рушали чи на ранішню прогулянку, чи на репетиції до театру, чи до редакції. Адже Петрицький теж був хоч і не такий регулярний, як Довженко, але постійний карикатурист і «Вістей», і часопису «Всесвіт», і — пізніше — гумористичного журналу «Червоний перець».

Я поглядав з вікна, як вони виходили з під'їзду, йшли вулицею. Приємно було дивитися на те, як Довженко йшов, як вільно й непримушено тримав він себе, ніс своє тіло в просторіві й скульптурно розміщував себе в його тривимірності. Красиво закинута д'горі голова, сильна, нервова шия, розгорнуті плечі, розмашисті рухи рук, випростані груди, широкий, легкий крок — це була гармонійна хода людини, яка вільно відчуває себе в світі, якій органічно притаманне почуття ритму і лінії.

Так, ритму. Відчуття ритму жило в його плоті, в його крові. Може, це споконвічна величава розміреність хліборобського труда, пульсація природи, трепетання світлотіней; може, це наслідування тих неповторних і незліченних ладів, повторів, розмірів, що їх таїть у собі дивовижне багатство української народної пісні, в яку уважно й зворушено вслухався Сашко з самого дитинства; а може, саме ці лади, повтори, розміри, склади наповнювали його й оживали при кожному, бодай найменшому, сплескові його емоційної, легко розгойдуваної натури. Він співав чистим голосом, і улюбленими співами його були пісні глибинні, з самих надр народу виролі, вкриті шляхетною патиною часу, вагомі й величні мудрістю своїх ритмів та образів. Ніколи не чув я від Довженка тих квазінародних пісень-

романсів, солощавих доробків музик-дилетантів, які й досі лунають з естрад, з дисків гучномовців, з блакитної хвилястості телеекранів, бучно проголошені за народні пісні, хоч в їхній солощавості не таїться нічого ні з глибини, ні з мудрості, ні з величі справжньої народної творчості. Сашко мав абсолютно точне відчуття народності. Найлетючішою інтонацією, найтоншою модуляцією не хибив він, наспівуючи свою улюблену, з раннього дитинства винесену чернігівську каліцьку канту про правду й кривду. «Ой нема, нема правди на світі...» — тужно наспівував він так, як принаймні уже сотню років наспівували каліки-перехожі, сидючи на призьбі стародавньої хати чумацького довженківського роду. Довженко особливо любив цей печальний кант, цей замислений протест і стриману скаргу на несправедливість світу. Не випадково й іншому митцеві, з не менш тонким відчуттям ритму, правди й мудрості музичного слова, цей стародавній український кант про правду й кривду глибоко проник у душу, і поет, повернувшись із подорожі по Росії та Україні, вклав його в уста кобзаря з своєї новели «Пісня про правду» — чи не найкращої з циклу «Історій про любого бога». Австрійський лірик Райнер-Марія Рільке зробив українську пісню про правду основою прекрасної новели про шукачів справедливості на землі, переказавши пісню точно, музично, нахненно.

Цього вільного й широкого розгортання творчо збагнутого ритму, цього без усякої умовності розгортання руху в природі, в людському естві, в течії дум та емоцій людини, — цього широкого, менш стримуваного обмеженістю виражальних засобів розгортання ритму Довженко вже не знаходив у тому мистецтві малярства, якому гадав присвятити своє життя і в якому здобув уже й певний досвід, певну славу. Може, цього болючого зіткнення між своїми можливостями як живописця й графіка й своїм внутрішнім глибинним творчим життям, запитам, вимогам й потребами свого таланту Олександр Довженко ще не збагнув, не відчув точно і ясно, але шукання, борсання, невдоволення, творча тривога й жага вже металися в ньому й терзали його. Жадібно, гаряче, нестримно розповідав він про них нам, коли ми вчотирьох лежали на вкритому полтавським килимом помості посеред просторого порожнього залу.

Мольберти з нього було винесено. Художня студія припинила своє існування. Комуś із тих, хто мав цільнувати

чистоту творчого життя художників Харкова і скеровувати його на рейки конструктивного колективного виробництва образотворчої продукції (якщо вже повторювати формули тогочасних горе-теоретиків), неприпустимими й шкідливими видалися, як вони казали, сходьбища художників, їхнє милування з голизни молодих громадянок, нічим суспільно корисним у цей час не зайнятих, як тільки показуванням своїх анатомічних пишнот. Зала стояла порожня, на помості не підводилися красуні, зизом поглядаючи на тих, хто, полохливо зиркнувши на підбадьорливі принади, пробігав через залу з рупником і милом у руці до ванної.

Сталися зміни не тільки у великій залі. Журливі зміни відбулися і в кімнаті Довженків. Мила і лагідна Варя ніколи не відзначалася здоров'ям, але хиріла більше й більше. Почала нестерпно боліти нога, коліно. Насилу відпровадив її Сашко до професора. В неї почався туберкульоз кістки. Треба було лікувати, лікувати старанно, довго, ненастанно. Не в умовах же мало впорядкованого, циганського життя в «комуні» на Пушкінській можна було таке лікування провадити. Хто б міг утримати Варю в ліжку, коли б до кімнати намело з вулиці пороху? Хто б зупинив її, коли настав час Сашкові снідати чи вечеряти? Це прекрасно розумів Сашко. Єдиний вихід був — лікувати в санаторії.

Варя виїхала до Криму. Довженко ходив понурий, похнюплений, незвичайно й небувало замкнутий у собі, в своєму горі, в своїй самотності, в неладі свого життя. Я і Стьопа, його найближчі сусіди, бачили тяжкий стан Сашка, намагалися його розважати, але без великого успіху. Частіше й частіше приходив до нас Юра Яновський. Ті закапелки, які він наймав, поневіряючись у Харкові, були такі непривітні, що навіть наша диктова конкурка здавалася йому привабливішою. Заходив Сашко. Ми перекочували у зал на поміст, і зав'язувалася бесіда. Інколи вона переростала у суперечку, галас, гармидер. Поміст дістав назву «лужайка». «На лужайке детский крик» — перший рядок з російського перекладу популярного вірша Беранже.

«Детский крик» часто починався із суперечок про кіно, про його місце в системі мистецтв, про українську національну форму в кіно, про те, що розвиток української культури далі неможливий без розвитку кінематографа. Сашко Довженко тільки почав тоді з царством кінематографа налагоджувати свої взаємини, малюючи плакати

для нових українських фільмів та ще ходячи на перегляди і своїх, і закушених за кордоном фільмів, написи до яких вишуканою українською мовою перекладав веселий Майк Йогансен, вдаючись іноді до досить несподіваних і дражливих мовних винаходів. Діловиті кінопрокатники в розпачі бігли тоді до директора ВУФКУ — огрядного, повільного, спокійного Захара Хелмно, щоб поскаржитись на перекладача. Хелмно уважно слухав, тер рукою червону, вкриту рудою стернею щоку й повільно проказував: «Він — професор. Він знає». Прокатники відступали в горі й безпорадності.

Сашкові потрібні були гроші. Санаторії не були безплатні. Добрий, хоч і своєрідний, знавець та цінитель української мови, Сашко знаходив спільника в особі Майка Йогансена. Майк часом доручав йому перекласти титрів до окремих фільмів. Це був для Сашка і заробіток, і творчість. Навіть тут, на цій незначній ділянці кіно, Сашко виявляв себе своєрідним трактуванням написів до фільмів, здебільшого пересічних і трафаретних. Радянське кіномистецтво, зовсім ще молоде, тільки-но підносилося, тільки-но ставало на власні, дуже хисткі ще ноги, тільки-но бралися за нього непересічні творчі індивідуальності, розвиваючи виражальні можливості фільму, дошукуючись особливостей кінодраматургії, кіноакторства, кінооператорства, мріючи про перспективи юного мистецтва, небувалого досі синтезу техніки і всіх мистецтв. Про все це і йшли в нас жваві бесіди, коли ми збиралися на «лужайці» та ще й коли я або Стьопа бігли вниз до крамнички і приносили пляшку пінного, чіпкого «Цимлянського».

Сашко сам запропонував Юрі Яновському кинути поневіряння по кутках і перебратися на час, коли Варя буде в санаторії, до його кімнати. Юра радо погодився. Який не був він стриманий, але не міг приховати своєї захопленості в Сашка, своєї радості від бесід з ним, від спілкування з ним. Сашко ж, знаючи глибоку внутрішню коректність, витримку, тактовність Юри, не сумнівався, що матиме чулого, уважного, милого компаньйона, який допоможе йому хоч трохи послабити гіркоту самотності. Вони були прекрасними друзями й однодумцями. Юра, який умів поважати інших, умів і себе поважати достойною і непретензійною мірою самоповаги. Можливо, йому часом здавалося, що його захоплення гарячим, говірливим, з важко стримуваним темпераментом і творчою уявою Сашком, — що це захоплення було надмірним, таким, що надто вже впадає

в очі. Тоді він намагався пригасити щирий захват холодком іронії, ласкавою, але все-таки ущипливою жартівливістю зауважень.

Сашко був дуже вразливий на будь-яку ущипливість, спрямовану на його особу. Він легко захоплювався, але й легко сердився. Проте ні разу не пам'ятаю я, щоб розсердився він на Юру за його дотепи чи навіть дошкульності, бо Сашко відчував, що ніколи не зрадить Юри відчуття міри й такту, що було якимось внутрішнім еталоном шляхетного ества його молодшого (не на багато років, але молодшого) друга.

Четвертим в компанії, яка регулярно щоранку й дуже часто щовечора збиралася на «лужайці», був Стьопа Мельник. Коли художня студія припинила своє існування, Стьопа заволодів ширшим простором, перебравшись з вузької комірчини у прохідний зал і примостившись спати на помості. Щоранку на помості збиралися всі четверо на сніданок, а ввечері — на бесіду.

Сашко, відчуваючи певпорядкованість нашого холостяцького побуту, вирішив запровадити хоч будь-який лад. Чергування. Прибирання кімнат. Регулярність і гігієнічність сніданків.

Було розграфлено аркуш паперу, розподілено поміж чотирма дні тижня, коли на обов'язку кожного було ранораненько бігти до молочної, купувати чотири пляшки молока, вісім бубликів і двісті грамів масла, готувати це все на помості (розбуркавши і погнавши Стьопу вмиватись) для сніданку, а після сніданку мити пляшки і склянки, прибирати велику залу й аж тоді поспішати на роботу чи (Сашкові) сідати за стіл, розгортати аркуш паперу і креслити на ньому риси чергової карикатури, ілюстрації, ескіза. Частіше й частіше це бували ескізи кіноплакатів, ілюстрації на теми кіно.

Кінематограф глибше й глибше ввійшов у наше життя, у нашу свідомість, займаючи в ній місце майже рівноправне з літературою. Кіно ставало частою, якщо не генеральною, темою наших вечірніх бесід.

Сашко, підібгавши під себе по-факірськи ноги, вмовившись так, щоб вільно було жестикулювати, сидів посередині, ми втрьох — по краях помосту.

Бесіди були довгі. Годинами. Вже після нічної праці, підписавши останній аркуш газети до друку, верталися додому втомлені вістанці, а ми ще гуділи й гомоніли в прохідному залі, відділеному від житлових кімнат такими

грубими мурами, що наш бентежний гомін не заважав на-
працьованим вістанцям спати.

Сашко говорив про творчість, про народ, про майбутнє —
прийдешність і народу, і країни, й самого себе. Він нама-
гався підсумувати досвід свого, хоч і недовгого, бо тільки
тридцятилітнього, але наснаженого до краю й подіями, й
переживаннями, й думками, й прагненнями життя. Він був
уже й неслухняним студентом, і дбайливим учителем,
і кількадечним вояком проти пілсудчиків, і босоногим ко-
місаром театрів, і прудким дипломатичним кур'єром, і уже
відомим на всю Україну художником-карикатуристом.
Його тягло й до театру, й до літератури. Він тонко відчував
слово, вмів ним вільно й вибагливо орудувати, особливо
в живій мові, в запальній бесіді, в барвистій розповіді.
Пізніше, мало не через двадцять років, його літературний
хист виявився в чудовому повнокровному стилі, в соко-
витій і багатогранній мові його оповідань часів Великої
Вітчизняної війни, в шедевр і гордості української літе-
ратури — музичній і мальовничій повісті про зачаровану
Десну. Отакий він був — жадібний до всього, що обіцяло
йому творчу радість, п'янюче збудження уяви, таємничу
поривність натхнення, щасливу можливість вглядатись,
пізнавати, відчувати й мистецьки фіксувати багатство жит-
тя, повноту існування. Отакий він був, розчарований тоді
вже в обраному для себе шляху художника, внутрішньо
до краю розворушений шуканнями іншого шляху, щоб
повніше втолювати свою творчу спрагу, свої художні
задуми, свою незмірно багату мистецьку потенцію. Юрій
Яновський у нарисі про Довженка наводить його слова
про прагнення до «живого пересування площин малюнка,
сюжетного пов'язання емоцій і живих, теплих людей». Це
було, може, ще не цілком усвідомлене прагнення до
тих образотворчих можливостей, які давало митцеві кіно.
Сашко знав уже про виражальні можливості кіноекрана,
відкриті Гріффітсом і Чапліном, Пабстом і Янінгом за
кордоном. Він бачив уже й те сміливе ствердження небу-
валого революційного кіномистецтва, яке ознаменувало се-
бе гордим червоним стягом над пливучим з екрана в май-
бутнє огромом броненосця «Потемкин».

Строгий, мало не математично розрахований стиль Ей-
зенштейнових шедеврів був іншим, аніж емоційний, ро-
мантично піднесений, творчий порив Довженка. Довжен-
ко спершу аж начебто побоювався технічного, отже й ма-
тематичного, елемента, який лежав у основі кіновміння

і без точного знання якого неможливо було оволодіти майстерністю кінорежисера та й сценариста. Кінооб'єктив холодно й формульовано вдивлявся у світ. Цей холодок об'єктива лякав художника, озброєного таким творчим суб'єктивом, який рідко кому з людей дається. Неповторно, небувало, в небачених дотіль ракурсах і аспектах відбивав цей суб'єктив на внутрішньому екрані уяви митця образи людей і природи, просвічуючи своїми пронизливими променями увесь накопичений художником життєвий досвід, всю його надивленість, наслуханість, начитаність, наснаженість відчуваннями. Цей досвід був немалий, хоч прожито було лише тридцять років. Творча жадоба й воля художника до краю наповнили кожен день його життя шуканнями, роздумами, поривами до внутрішнього збагачення, до духовного зростання й ненаситимого насичення. Йому замало було дивитись. Йому треба було видіти й провидіти. До дна. Навіть ще глибше. Недарма говорив він у своїх «Афоризмах», створених ним у ті роки: «Коли ти дивишся — це ще не значить, що ти бачиш». Це вже був афоризм митця-кінематографіста. Сашко жадібно накидався на людей, на щирі знайомства і бесіди з ними, жадібно мандрував, жадібно читав, жадібно дивився вистави, виставки, фільми.

Кожний новий побачений нами фільм, нова книга, поезія, театральна прем'єра ставали темами наших нічних бесід і суперечок на «лужайці». Там Сашкова оповідь яскраво й поривисто розгорнула перед нами й перші сцени його гострих, гіперболізовано комедійних кіносценаріїв (тоді ще — тільки кіносценаріїв, про режисуру в кіно не мовилось). Імперіалістична війна. Колючі дроти. Переляканий до смерті солдат з розпачу стріляє у безвість і потрапляє випадково у ворога. Набирає з торби привезених на фронт «георгіїв» жменьку хрестів, чіпляє собі на груди. Зустрічається з царем. Прославляється як герой. Народний гумор, тонко в'єднаний з гостротою тогочасних експресіоністичних п'єс-гіпербол.

Тут же, на «лужайці», почули ми й задум комедії про Васю-реформатора, згодом невдало зафільмованої. Широкий глядач не побачив фільму, але в історії українського кіно стала віхою ця невправно зіграна й змонтована комедія, як стала віхою і комедія «Ягідка кохання», тоді задумана, а згодом — у 1926 році — і поставлена самим Сашком як його перша кінорежисерська спроба.

Сашко був провідною скрипкою в нашому квартеті. Він був найбільш одержимий з нас усіх жаждою до творчості, до радощів вигадки, уяви, фантазії, мрії. Розмови йшли не тільки про мистецтво — про весь світ, про всю країну, про весь велетенський процес відбудови й культурної революції, який охопив країну і всі її народи. Ясно, що події, факти, невдачі й здобутки рідної нам української радянської культури хвилювали нас передусім. Правда, частенько сварилися між собою на ґрунті групових нежитих поглядів та мірок, проте кожен з нас відчував їхню порочність, вузькість, зашкарублість.

Про літературні взаємини й побут говорили палко, сперечалися найчастіше. Були молоді, гарячі, здорові, але не можу згадати, щоб бодай коли-небудь були захоплені ми темами статевими, щоб хоч коли-небудь балакали ми про ці найінтимніші сторони юнацького нашого життя. Не тому, що сторонилися один одного, ховалися з цим один від одного. Сашко і Юра були красивими людьми. Дівчата й жінки не обминали їх своєю увагою. Але ця увага не могла розхитати їхньої внутрішньої, органічної, якоїсь дуже простої і дуже мужньої цнотливості, стриманості, скромності, священної поваги до жіноцтва, до Вічної Жіночності, по-гетевськи глибоко відчуваної і Довженком, і Яновським. Тому всілякі теми, які могли б принизити священність теми жіночності, були просто неможливі на нашій «лужайці», в темному, понурому харківському будинку напровесні 1926 року.

Зміни в нашому житті йшли далі. Юра Яновський виїхав до Одеси, став головним редактором Одеської кінофабрики. Він кликав до Одеси Сашка. Сценарій «Вася-реформатор» був написаний, схвалений. Фауст Лопатинський взявся його в Одесі ставити. Сашко подумав-подумав, не поспав через роздуми й тривоги ніч, пообертав помальовані й недомальовані картини своїм лицем до стінки, склав у чемодан костюми, довгоносі черевики «джімі», краватки й толстовки, віддав ключа від кімнати Степанові та й поїхав. За ним невдовзі виїхав до Києва і я. Степан лишився сам. Квартет здибався й далі, коли всі вчотирьох з'їздилися у Київ, куди перебралося фотокіноуправління і де вперше з екрана на весь світ гукнув Тиміш Стоян, стоячи перед гвинтівками націоналістичних катів: «Я український робочий. Стріляй!».

Творець величного «Арсеналу» сидів між нами. На скронях засріблилися перші сиві волосинки. Шлях кіномитця

не був, не є і не буде легкий, особливо для такого митця, як Олександр Довженко.

Перед «Арсеналом» ми вже побачили динамічну «Сумку дишкур'єра», іронічно-символічну «Звенигору». Який був тоді Довженко? Прочитайте узорну, мелодійну книгу «Майстер корабля» Юрія Яновського. Яновський і не збирався надто старанно приховувати під образом кінорежисера Сева справжні риси красивого, запального і вольового обличчя свого друга — Олександра Довженка. Обличчя стало ще строгіше й різьбленіше. Нові переживання, печальні й втішні, тяжкі й радісні, — вони й наснажували, й виснажували митця.

Гірко пережив він нерозуміння і навіть ворожість, з якою дехто з тодішнього літературного оточення, ба й дехто з його приятелів, зустрів появу «Арсеналу». Такої гіркоти — навіть ще гіркішої, ще грізнішої — не раз довелося скуштувати майстрові й потім. Стало зовсім сивим волосся. Обличчя стало ще суворішим і гострішим. У згадуваних уже Довженкових «Афоризмах», опублікованих в журналі «Кіно» 1928 року, гірко прозвучав начебто жартівливий вигук: «Ми хочемо працювати до 100 літ. Просимо не перешкоджати». Від 1928 року не судилось митцеві прожити й тридцяти літ... Але зараз я прагну в уяві своїй відтворити обличчя Сашка того переломного в його творчому житті 1926 року, коли тридцятилітній молодий художник, подолавши свої творчі метання й неспокій, ці притаманні (як він сам визначав) його творчому еству риси, зробив рішучий крок, ступивши на малозорану й малозвідану тоді цілину кіномистецтва. Митці різних народів встромляли свої заявочні стовпи на ділянках безмежної творчої просторіні, яка відкрилася в кінематографії людському духові. Рідко коли буржуазія пускала носіїв людської духовності, які прагнули краси й справедливості, на цю цілину, перетворену буржуазними спекулянтами на захаращене найгідкішими відпадами й бур'янами поприще їхньої дикої і безсоромної наживи. Довженкові з такими бур'янами не довелося боротися. Він прийшов на цілину, очищену переможною соціалістичною революцією, але освоєну тоді творцями нової, радянської культури ще менше, ніж ділянки літератури, живопису, театру. Він, сповнений піонерського, новаторського дерзання, обрав саме її, оту зовсім нову для української культури ділянку мистецтва, ділянку кіно, де й ввігнав углиб од імені української соціалістичної культури високий заявочний стовп.

Він був уповноважений на це своєю непохитною волею служити народові й комунізму. Він був, подвигнутий на це своїм бентежним творчим еством, яке покликало й повело його туди, де він виявив себе найглибше й найповніше. Скільки б не було на його шляху труднощів, дрикростей, завад, гіркот, проте нездоланий дух Довженка, наснажений могутньою комуністичною турботою про народ, про людство, про світ, явлений в незрівнянній силі його кінотворів і його літературних шедеврів,— дух Довженка тріумфус в своєму прекрасному пориві до краси й добра, до справедливості й правди. І час не пригашає цього тріумфального злету. Навпаки. Те, що не було належно оцінене за життя художника, здобуває все більш глибоку, вдячну і захоплену оцінку.

УДАРИ СЕРЦЯ

Маленька сіра книжечка на сірому вбогому папері. Я її тримаю в руках, схвильовано вчитуюсь в рядки тих невеликих віршів, що мало не кожного з них вистачає на квадратик сторінки,— і крізь них, мов крізь строго вирізьблені амбразури, вриваються в мою свідомість великі вітри епохи, вітри, литі зі сталі й вогню. «Удари молота і серця». Василь Еллан. Чіткий, підтягнутий, стрункий, стриманий, як согні тих молодих комісарів у шкіряних куртках, з кобурою при боці чи навіть з невміло причепленою шаблею, що ішли по вулицях і провулках, горбах і садах моєї Умані, ведучи за собою бійців в атаки проти колон царських офіцерів, табунів гайдамацьких і махновських вершників, бундючних легіонерів Пілсудського. Скільки їх, оцих чорношличників, дроздовців, галлерчиків, куренів смерті і всяких інших різнокольорових банд промчало крізь куряву й дим підпалених уманських кварталів, а їм услід, спинившись на центральній площі, підвівшись на тачанці, на возі чи просто на витягнутій в сусідньої крамнички табуретці, слав свої гнівні слова отакий палаючий, захриплий, не дуже велемовний молодий комісар. І кожен з них, подібний один до одного, а разом з тим різний і своєрідний серед інших, ударами своїх слів, своїх ритмів, свого серця видавався мені схожим на ту людину, що в удари її серця я вслухався, тортаючи квадратні сторінки маленької сірої книжки.

По дахах Умані вже не стукотів раптовий шрапнельний град. За гаями Міщанської слобідки не здригалась нагла

черга чийогось «максима». За поночілими обр'яями не спалахували мовчазні зірниці степових канонад, таких далеких, що й гуркіт їх не доходив з далини. Був 1921 рік. Покинчено з нашестям білополяків. З Умані пішло багато війська, кудись було передислоковано й 45-ту дивізію, при якій театр Леся Курбаса жив і працював в Умані з 1920 року, своїми натхненними «Гайдамаками» не одну частину Червоної Армії поблагословивши на бій проти пілсудчиків і петлюрівців. Поїхав з Умані і сам театр, лишивши після себе об'єднаний цим театром в студію гурток уманської молоді, захопленої тією високою насолодою мистецтва, що її радо дав студійцям зазнати щедрий талант Курбаса та його артистів. Революційне мистецтво, колективне дійство, патетичне слово плаката і вірша, ритм мімодрам, пластичних сцен, хорових декламацій. Ритми ковані, ламані, гнуті, як вірш Маяковського, що докотився тоді до Умані. Ритми строгі, лаконічні, карбовані, як вірші «Ударів молота і серця», що оце я їх читав тоді, влітку 1921 року, і повнився творчою тривогою і тривожився доброю радістю, пройнятий силою цих віршів, їхньою вірою в революцію. Ми, студійці театральної студії Уманської повітполітосвіти (Курбас умовив її взяти нашу студію під своє покровительство), вирішили перетворити вірші «Ударів молота і серця» в театральне колективне дійство, доповнивши їх співзвучними поезіями П. Тичини і В. Чумака: «Музична частина» студії — молоденька піаністка Рая Файнштейн — аж схудла, добираючи і еднаючи в одну композицію музику Бетховена і Гріга, Стеценка і Шопена, під яку і мало розгортатись наше «колективне дійство». О. Супрун, С. Мельник, М. Петрашевич малювали декорації, безсоромно наслідуючи графічні мотиви Ю. Нарбути, побачені в зачитуваному нами журналі «Мистецтво». Матері студійців, що найстаршому з них не було й сімнадцяти років, шили з якоїсь домашньої лахманини туніки і хламиди. Лаялись, глузували, нарікали, але шили, піддавшись-таки на благання своїх пошалілих дітей.

А ми вечорами — хто після школи, хто після роботи — шукали найстрункніших композицій, наймузичніших мізансцен, найвиразніших інтонацій, щоб пафос, вогонь і метал Елланових віршів став суттю того музично-поетичного видовища, що ми його (за Чумаком) назвали «Березневий каламут» і що мусило відображати порив революції, молодості й весни. Не можу нині оцінити, що

то було за видовище, чи мало воно якусь художню вартість, чи таїлось щось глибше за невправною нашою мелодекламацією. Не можу навіть сказати, як був утвір наш сприйнятий глядачами, хоч, пам'ятаю, разів п'ять ми його повторювали на дощатій, побитій сцені уманського круглого цирку-театру під самовіддане гуркотіння Раї Файнштейн на так-сяк настроєному піаніно. Я був увесь занурений в вірші Еллана, Тичини, Чумака, в музику Бетховена й Стеценка (до Курбасових «Гайдамаків»), в моторність колективних рухів і жестів. Мені не вистачало розуму й скепсису, щоб глянути на наше «дійство» збоку. Для спогадів сьогодні так, певне, краще. Здається, що ніколи повнішої радості творчої ти і не відчував. І бережеш цей спогад як згадку про перший ковто́к чистої живлющої води революційного українського поетичного слова. Серце не забуває насолоди, так щиро йому даної. Воно зберігає вдячність на роки й роки...

Тому, коли через три роки я побачив поета, слово яко-го такою радістю напоїло мене в моїй розшарпаній вітрами битв, в моїй змученій і припалій порохами й попелами пожеж Умані, я сприйняв цю зустріч і як небувалу, і як давно сподівану. Поет був такий, яким він мені і ввижався. Молодий комісар 1920 року, в шкурятянці, стриманий і запальний, чулий і строгий,— він не дуже постарів, але став якимсь тоншим і вдумливішим. Еллан сидів за заваленим рукописами, гранками, книгами письмовим столом у редакції «Вістей» і міркував, як влаштувати мене, прибульця з Києва, на прожиття в Харкові, на роботу в газеті. Мене потрясло, що цей видатний партійний і громадський діяч, одна з чільних постатей столичного Харкова, знає мене, молодого поета, та ще й приласканого Михайлом Семенком в його «панфутуристичній» компанії. Василь Еллан-Блакитний цілком недвозначно ставився і до декларацій, і до поезії Аспанфуту. Він висміював і те, і друге в Пронозових пародіях, він непримирно виступав проти того й другого в статтях і промовах. Проте він знав не тільки ветеранів аспанфутівського активу, але й таких новобранців, якими, скажімо, були тоді і Юрій Яновський, і Степан Мельник, і я.

Василь Блакитний уже тоді тяжко хворів. Він не хотів зважати на свою недугу, але мимоволі печальною тінню позначалась вона біля теплих і чистих Елланових очей, в змученій зморшці біля вуст; навіть в м'якості білявих

вусиків і борідки таїлось якесь передчуття грізного і тихого захворювання.

Потім я був у нього вдома. Був з друзями, здається, в тим же Михайлем Семенком. Літературні суперечки не заважали навіть такому літературному сектантові, як Семенко, шанувати талановитого творця тодішньої, ще зовсім юної української радянської літератури. Тим паче це стосується Василя Блакитного.

Семенко привів мене відвідати хворого Василя. Велика, скупо обставлена кімната. Залізне ліжко. Білі стіни. Портрет Леніна. Книги. Рукописи. Знову рукописи. До останньої хвилини — працівник, поет, газетяр. Як і належить комуністові. Про те й була розмова, про плани нових Семенкових видань, про фільми фотокіноуправління, де почав тоді Семенко працювати, про газети, журнали, про вірші, вірші, вірші. Василь Еллан їх написав небагато, але вся суть його світлого, талановитого, бойового, революційного життя найповніше відбилась в його віршах, в глибоких і ясних озерцях, над якими задумливо схиляється майбутність. Вона вдивляється в ці живі води, що, ніби гейзер, вічно пульсують ударами молота і серця. Це — удари часу перших робіт на будівництві культури комунізму, це — пригра, відгомін і дзенькіт. Вони не перестали і не перестають лунати не тільки як сигнали свого часу, але й як заряди тієї енергії, що, злившись з енергією народу й комунізму, стала невичерпною і безсмертною.

Мені здається нині, начебто про безсмертя я і думав, стоячи на жалобній варті вночі 5 грудня 1925 року біля труни Василя Блакитного. Я примружую очі, і в пам'яті, крізь гори, кучугури, вихори й самуми згадок, споминів, асоціацій, знову виникає ніжний профіль мертвого поета, красивої і доброї людини. Доброї для друзів, нещадної до ворогів. Такої людяної людини, якою і мусить бути комуніст.

Траурна ніч була тихою і довгою. Ампірний будинок ВУЦВК, де в центральному залі стояла труна Блакитного, світився в синій морозній ночі вікнами тільки цього залу. Робітники Харкова, партійні, радянські діячі, працівники культури, літератури, мистецтва несли останню почесну варту біля одного з своїх найкращих друзів, біля одного з своїх чільних товаришів і наставників. Несли цю варту в мовчання й пошані, в подяці й печалі, і ці почуття народ та його інтелігенція зберігали в своїх серцях і за тих років, коли, порушуючи ленінські норми спра-

ведливості, деякі горлопани перекреслювали видатну діяльність Василя Блакитного, паплюжили його ім'я, намагались приректи на забуття його творчість. Партія виправила збочення. Серед численних імен, повернутих народів, країні, історії, культурі, літературі, стоїть і прекрасне ім'я Василя Блакитного-Еллана. Вшануймо ж його гідно, з любов'ю і подякою. Моя подяка має бути особливо глибокою тому, що в перші роки становлення моєї громадянської свідомості, в перші роки вибору свого життєвого шляху, в перші роки доторків до українського поетичного слова мені прозвучали удари чистого, революційного серця Елланового як провіщі і закличні сигнали...

НЕЗАБУТНЯ ВАНДА

Частіше й частіше оглядаєшся в думках назад, щоб іще раз вдивитися в обличчя тих, які не йдуть уже поруч тебе, але яких ти відчуваєш в усіх їхніх життєвих подробицях і інтонаціях, — такі вони своєрідні, неповторні, незабутні. Яке це щастя, яка ласка долі, що ти здібав їх на життєвій дорозі і міг назвати своїми друзями!

Незатертий слід у моєму житті, незниклий карб на моїй пам'яті і думках залишило двоє людей, дійсно дуже своєрідних, неповторних, характером своїм несхожих одне на одного, хоч їх сполучила велика любов, тривале подружжя, спільність поглядів на світ та історію, взаємодопомога в роботі, в діяльності, в творчості. Багато років — і років тяжких, суворих, вимогливих, бо були це насамперед роки Великої Вітчизняної війни, — я знав їх. Взаємини мої з ними не тривали завше рівно й спокійно — часи тісної, сердечної дружби змінювалися на періоди відчуження, охолодження, віддалення. Подружжя Ванди Василевської та Олександра Корнійчука — це було єднання людей незвичайних, натур складних і поривчастих, талантів, гостро чутливих до історичних змін і до духовних процесів у самих собі і в оточенні. Олександра Корнійчука я знав ще з юнацтва, яке для мене минуло в Умані, куди не можна залізницею трапити, як не проїхавши повз христинівські семафори, біля яких пройшло дитинство сина залізничника — Сашка. Десь незабутнього року 1921-го, коли щойно відгриміли луни наступальних боїв, що їх на шляхах до Умані Червона Армія вела проти білопольських нападників та їхніх петлюрівських підпомагачів, коли в Умані почалося більш-менш мирне життя, засвітилися електрич-

ні ліхтарі, відчинилися двері клубів, а в просторій дерев'яній халабуді міського театру ішли спектаклі очолюваної Лесем Курбасом трупи, і кожна червоноармійська частина, яка йшла через Умань на фронт, перед цим радо ходила дивитися мальовничі і патетичні сцени поставлених Курбасом «Гайдамаків», — от цього незабутнього 1921 року на єдиній в місті афішній тумбі з-поміж плакатів, наказів, театральних програм, анонсів побачив я шмат коричневого паперу. На ньому дуже солідно й поважно писалося, що в неділю у вокзальному пакгаузі відбудеться вистава христинівського драматичного гуртка. Буде поставлено «Степового гостя» під орудою художнього керівника О. Є. Корнійчука. Роль рудого козака виконає О. Є. Корнійчук. Після вистави — танці. Грає оркестр Замотайла.

Я, будучи активним учасником студії при театрі Леся Курбаса, не міг не зацікавитися виставою христинівського драматурга, відчуваючи в ньому певного роду суперника. І я пішов на вокзал, хоч і знав, що вертати назад додому, десь більше як за чотири кілометри, доведеться вночі, глупої серпневої ночі, ще й досі тривожної, а то й небезпечної. Проте я пішов.

В пакгаузі народу — повно. І старих, і молодих, що після вистави прагнули потанцювати під звуки оркестру славного на всю Умань та її околиці диригента Замотайла. Знали уманці й ім'я відомого тамтешній публіці христинівського характерного актора Олександра Корнійчука, хоч йому тоді в травні тільки й минуло п'ятнадцять років. Вихід молодого знаменитості на сцену — зі старанно приклеєними над юним ротом рудими вусами, в пошарпаному зеленому козацькому жупані — викликав оплески. Вистава мала успіх. Я вертався, думаючи про успіх артиста, на півроку молодшого за мене, а вже спроможного і на «під орудою», і на дотепне акторство. Зустрівся і подружився з Сашком уже пізніше, в Києві, в Харкові, в Одесі. Спільні почуття радості й піднесення проймали нас у дні чудової осені 1939 року, коли вслід за частинами армії-визволительки ми переступили Збруч і всі свої сили, почуття, думи віддали історичній справі визволення західноукраїнських земель і возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі. У Львові юрилися тисячі втікачів із загарбаних гітлерівцями польських земель. Вони потребували притулку, хліба, бодай трохи надії, потіхи, розради. З почуттям приязні і вболівання радянські люди

робили заради цього все, що могли. Сашко Корнійчук був одним з найактивніших. До його кімнати в готелі, що звався тоді «Жорж», валкою йшли знедолені люди. І от якось, увійшовши в розкриті двері Сашкової кімнати, я побачив там високу, бліду, змучену жінку в старенькому, короткому селянському кошушку і в стоптаних черевиках. Сашко сказав мені: «Миколо, знайомся, це — Ванда Василевська...»

За отаких напружених і трагічних обставин я зустрів Ванду Василевську, майбутню дружину і найближчого друга Олександра Корнійчука, видатну письменницю, політичного діяча, непримиренного, палкого революціонера, а разом з тим жінку, сповнену жіночності і прагнення любові, тишини, ласки. Ніхто не зумів так поєднати у собі — і поєднати органічно, навіть гармонійно — стільки протиріч, противенств, суперечностей, як ця висока, не дуже зграбна, досить мужоподібна жінка. Їй припала дивовижна доля, в якій висока радість, незахмарене щастя, нетривкий спокій різко і часто змінювалися на глибокий біль, палючий гнів, вибух гострих емоцій. Її талант був по-партійному пристрасний і не здатний до компромісів, поступок совістю, полохливих хитань.

Ось вона в полковницькій формі, в галіфе і чоботях іде, трохи нахилившись уперед, і великими, довгими, вузлуватими пальцями мене цигарку, щоб раптом своїм трохи захриплим голосом, російською, але з виразним польським акцентом і навіть похибками, мовою кинути репліку — іноді жартівливу, іноді ущишливу, іноді просто милу і симпатичну, а то раптом спалахнути цілою промовою, пристрасною, поривчастою, проте водночас залізною логічною і послідовною. Я часто спостерігав Ванду під час імпровізованих її промов. Їй вистачало кількох хвилин, щоб скласти план виступу, схвильованого, безпосереднього і в той же час стрункого, закутого в бездоганну структуру, що вражав своєю будовою, як мистецьки продуманий твір. Її не можна було назвати вродливою зовні, але як прекрасно сяяли її очі, яка ставала вона прегарна в момент запалу, піднесення, натхнення! Вона вміла бути, коли хотіла, привабливою, цікавою, а то й вишукано-чарівливою світською жінкою, не чужою церемоніалам високих прийомів. Проте в довгому шелесткому вбранні вона не могла тривалий час витримувати; значно краще їй приємніше почувалася, коли брела багnistим лугом в розтоптаних черевиках, у підтиканий спідниці, в зім'ятій кофті, зби-

раючи своїми довгими пальцями, ще зі слідами недавнього світського манікюру, кізяки і кидаючи їх у причеплене збоку решето, бо це було найкраще угноєння для її улюблених грядок, де вона могла поратися до самозабуття, до запаморочення. Не знаю, від яких пращурів перейшла до неї ця жадібна, невиситима любов до землі, до зела, до плодів, до проростання. Треба було лише поглянути, як перебирала, спущувала, розминала вона грудки чорнозему, навезеного на пісок ділянки навколо дачі на дніпровському березі. «Тут до пупа землі пісок», — казала вона, угноюючи садибу так, що пишніших жоржин, соковитіших морелів, янтарніших черешень за вирощені тут Вандою не знайти було і на сільськогосподарській виставці. Боже мій, як любила вона землю, як насолоджувалася її красою за кожної пори дня і року! Почитайте її пейзажі в «Пісні над водами», щоб переконатися в зірковості письменниці, в її тонкому умінні підглядіти й зафіксувати щонайтіхіші шелести, щонаймиттевіші порухи, щонайлегші коливання і переливи повітря, сонця, води, тепла в просторах поліської вологої землі, яку вона в своїй трилогії описувала. Природа, простори, нові краєвиди, невидані обрії — вона була сповнена цим, вона там знаходила спокій і умиротворення, але вона не хотіла спокою й умиротворення. В ній не вщухала тривога — тривога за людину, за народ, за людство. Висока і прекрасна тривога борця-комуніста. Лише в комунізмі вона побачила вихід людини з тих нещадних, антилюдських умов існування, які добре пізнала під час половини свого життя, прожитого в буржуазно-шляхетській державі.

Ванда з величезною силою уміла ненавидіти і любити. Ненавидіти й любити класово. Вона часом помилялася в своїх оцінках, недобачаючи переходів, нюансів, процесів змін і перетворень, які ламали геометрично, отже, певною мірою й догматично накреслену нею лінію класових водорозділів. Коли вона переконувалась у помилці щодо людини — раділа й іноді аж перебільшувала свої оцінки, протилежні попереднім. Таке чорно-біле бачення людського оточення перекидалось деколи і на людей, ідейно близьких Ванді, але чомусь прикрих її своїми звичками, висловлюваннями, характерами. З нею було нелегко здружитися. Багато людей ставилися до неї — без серйозних підстав для цього — упереджено. Та й сама вона, щойно привітна й лагідна, раптом, охоплена якимось внутрішнім переживанням чи думами, ставала неуважна, а то й відчу-

жена до людей. Зміни такі напливали хутко, були незрозумілі, драгували. Треба було добре знати її запальний, нерівний характер, щоб вчасно відсахнутись і спокійно перечекати.

Вона шукала друзів, знято за них хапалась і так самознято могла відштовхнути їх. Такою була не тільки в ставленні до людей, а й до речей, до життєвих благ, до умовин комфорту, затишку, побуту. Вона була заповзятою кулінаркою. Скільки винахідливості виявляла, щоб замінити на місцеві присмаки ті прянощі, які алжирські кулінари застосовують, готуючи курку по-алжирському, — страву, ацетитно і детально описану Мопассаном! Скільки терплячості мала виявити, щоб три доби витримувати на маленькому вогні когченості й кислу капусту, аби подати гостям по-справжньому зготований бігус по-литовськи, так соковито оспіваний Міцкевичем! У Вандиному господарстві торбинки чи слоїки з приправами могли дорівнюватися щодо розмаїтості й кількості лише пакетикам з насінням квітів, зел і овочів. Маючи отакі кулінарські нахили, могла легко усього зрєктися і тижнями житись огірками, зеленою цибулею, часником, ще якимось нетравним силосом, якщо запало їй у голову, що це поліпшить здоров'я, кровообіг, стан серця. Вона, по суті, була дуже хвора, але про себе дбала вряди-годи, уникала лікарів і медичних оглядів, що немалою мірою спричинилося до її наглої загибелі, після якої виявилось, що склероз судин серця дійшов був крайньої межі, а для боротьби з хворістю Ванда нічогосінько не робила, зневажливо викидаючи лікарські приписи, поради і рецепти.

Багато сторін її натурі, отаких суперечливих, мінливих, двоїстих, було і в ставленні до людей, і до речей, і до побуту, і до самої себе, але в найважливішому вона була непохитно послідовна — у ставленні до народу, до трудящої людини, у справах політики й літератури. Вона передусім була письменницею-комуністкою, цим вона й цікава, але не тільки цим — як людський тип, вона була істотою дивовижною і неповторною. Багато знала, розмовляла кількома мовами, багато читала, але якщо читала для відпочинку, то воліла кримінальні романи, навіть іноді бульварні. Відпочивала, віддаючись ще одному своєму хобі, зародженому, певне, за тих давніх часів, коли по зарослих лататтям, зелених і мерехтливих річках Полісся вдвох з першим своїм чоловіком неквапом плівла човном, тягнучи слідом за собою срібну нитку спінінга. Після війни

на дніпрових сагах та затоках вона вдвох з Сашком Корнійчуком могла цілу добу просидіти в човні, чекаючи на легко-вірного окуня, а найбільш на легкодумну густірку. Часом рибальські трофеї були досить значні, тоді на кухні все кипіло, шкварчало, дмухало чадом і паром — готувався розкішний обід для всіх навколишніх друзів, яких у цій підкиївській дачній місцевості ніколи влітку не бракувало. Обід, навіть випивка, запальні розмови й суперечки, а потім у найнесподіваніший час, коли всім ситим людям природою звелено спати,— саме в цей час з другого поверху дачі до гостей долинала гарячкова тріскотня друкарської машинки. Ванда вміла працювати за будь-яких обставин — у будь-які моменти творчих годин її напруженого, розмаїтого політичного, громадського, особистого життя.

Чи це було у Воронежі, у щільно затуленій синіми картонами, густо прокурений кімнаті, у Воронежі прифронтівому, що жив суворим і неспокійним життям штабних установ у тяжку і люту зиму 1941—1942 року. Чи то було у Валуїках, майже беззахисному містечку, яке щоночі здригалося під ударами німецьких бомб, де у ветхому будиночку знайшли притулок у ласкавої господарки Ванда й Сашко і де зрання, вдень, увечері стукотіла Вандина неодмінна супутниця — машинка. Чи то в холодному номері готелю в Москві після зустрічей зі Сталіним, чи з Молотовим, чи з кимось з радянських і польських політичних і військових діячів вона могла, переключившись на іншу тональність, жовтими від цигарок пальцями цокотіти по клавішах, вимальовуючи тонкими і мелодійними словами своєї мови картини далекої Волині.

Вона була закохана в свою мову і знала її так досконало, як могла знати талановита краків'янка, вихована в інтелігентській, досить забезпеченій родині: батько її був професор, публіцист, етнограф, історик зовсім не лівого спрямування. Ванда, правильно оцінюючи політичну діяльність і роль батька, при всьому своєму критичному ставленні все ж не таїла ніжних доччиних почуттів до нього.

Професорська дочка ще до свого переїзду на радянську землю мало не з університетських аудиторій пішла в Кракові й Варшаві на робітничі збори, мітинги, наради. Штовхнуло її туди уважне читання марксистських книжок, ознайомлення з творами Леніна, а потім реальна дійсність шляхетсько-капіталістичної Польщі, зустрічі майбутньої письменниці з лівими соціал-демократами й комуністами

вітчизни, нестримне шукання правди й виходу для трудящих — як польських, так і західноукраїнських — з чорного, задушливого, глухого ладу експлуатації, гніту, безправ'я. Праця в лівій робітничій пресі, участь у страйках, писання листівок, виступи перед страйкарями, сутички з поліцією, цензурою, темними силами реакції і шовінізму. На твердому ковадлі кувались незламні підпори Вандиної душі. 1936 року у Львові на славетному конгресі діячів культури Ванда зустрілася з українськими однодумцями, революційними письменниками Західної України — Ярославом Галаном, Петром Козланюком, Степаном Тудором та іншими. Здружилася з ними.

На початку 1937 року по всій Польщі розгорнувся страйковий рух учителів. Інтелігенція, найтісніше пов'язана з народними масами, разом з ними протестувала проти казарменого, солдафонського режиму, запровадженого панівною поміщицько-буржуазною верхівкою в переддень бурі. Режим був бучний, бундючний, жорстокий, але в суті своїй прогнилий і кволий. Це бачила краєца, найбільш прозорлива частина народу, насамперед польські комуністи. Разом з комуністами працювала Ванда в штабі вчителів-страйкарів. Працювала завзято, віддано, навіть визивно. Цього не могли стерпіти урядові кола. Ванду почали тягати по поліційних бюро, по установах міністерства внутрішніх справ. Їй погрожували, пробували залякати. Питання про її арешт було вирішене, але грянув вересень. Броньовані орди гітлерівських убивць вдерлися на польську землю. Народ став на захист вітчизни. Бракувало зброї, бракувало організації, бракувало вміння. Генерали разом з урядом утікали, солдати билися до загину. Фашистські танки сунули на схід, де на обороні західноукраїнського і західнобілоруського люду вже стояли радянські воїни. Сюди зі всіх країв Польщі ішли гнані горем, пропахлі димом боїв і пожарищ, знеможені сотні тисяч людей, шукаючи порятунку від оскаженілих нападників. Разом з цими знедоленими юрбами вдвох з чоловіком ішла і Ванда. Її кріпив тільки гнів і зненавида. І отак голодна, обшарпана, зчорніла від втоми, і люті, і порошу страшних доріг, позбавлена і домівки, і сім'ї, і всього добробку, стражденними шляхами Ванда дійшла з Варшави до Львова.

Все сталося приблизно так, як вона собі і малювала своєю мало не останньою, мало не розтопаною гітлерівським чоботом надією. Її у Львові зустріли друзі. Серед

них у першому ряду, перші, хто простягнув на дружбу руку, приніс шматок хліба і мила, одчинив двері дому, подав рушник і одяг, сказав тепле, зворушливе слово,— перші були радянські комуністи. Були і давні знайомі — західноукраїнські, були й нові. Ці «східняки», як називали їх тоді у Львові, знали, виявляється, не тільки ім'я Ванди та її роль, її політичну діяльність, ба навіть її твори, як то, скажімо, художньо-публіцистичну книгу «Обличчя дня».

Читав цю книжку і Сталін. Коли Ванда на початку зими 1939 року приїхала в літературних справах до Москви, то за кілька годин до її від'їзду на квартирі, де Ванда в знайомих зупинилась, задзвенчав телефон. Запрошення прибути в Кремль. Зустріч була привітна і довга.

— Ви зовні дуже схожі на свого батька, — сказав Сталін, підводячись з-за столу і вітаючи Ванду.

Сталін бачився з Леоном Василевським, коли той приїздив як міністр закордонних справ Польщі до Радянського Союзу.

— Ваш батько діяв проти нас, а от ви разом з нами, з комуністами. Діалектика, — говорив Сталін, частуючи Ванду цигарками і чаєм. Він розповідав про своє хороше враження від Вандиної книжки та від її статей в «Правді», що тоді вже почали там друкуватись. Про Ванду розповідав Сталінові й Горький.

Живучи в буржуазній Польщі, переслідувана за свої революційні переконання, Ванда й уявити не могла, що її ім'я таке відоме в Радянському Союзі. Ні, вона тут не була чужою, не була зайвою на цій землі, яка ставала їй ріднішою і ріднішою. Поступово Ванда почала почуватись не просто безпритульною, горопашною втікачкою, а потрібним, важливим і шанованим громадянином. Удвох із чоловіком, варшавським робітником-будівельником Мар'яном Богатком, оселилася у Львові в окремому маленькому котеджі. Не давала спокою думка про залишену у Варшаві родину, про маленьку дочку Єву, що зі старою бабкою своєю бідувала десь на Жолібожі. До літа 1941 року довелося чекати, аж нарешті, після довгих і складних заходів, трудів, клопотань, зуміла-таки вирвати Єву з окупованої Варшави. Сімейне життя, письменницька праця начебто налагоджувались, хоча родині не змогла Ванда віддавати стільки часу, скільки треба було. З дня на день напружена, пристрасна діяльність, виступи, статті, участь у мітингах, зборах, нарадах. Роботи без краю. Десятки

тисяч біженців заповнили місто. Їм допомагали, як могли, їх пригрівали, скільки тепла вистачало. Тепло Вандино-го серця відчували сотні й сотні. Виголошувала промови, вела тихі, сердечні бесіди, бігала по установах, переймала всіх, хто міг їй допомогти в її великій громадсько-політичній роботі. Вона не була якась філантропка, зовні, мовляв, «прекраснодушна», а глянувши глибше, — байдужа й себелюбна. Вона розуміла: серед тисяч людей, що втекли з польських земель, загарбаних фашистами, немалий відсоток був таких, які ненавиділи нас, Радянську владу, Червону Армію, комуністів всіх національностей, а польських насамперед. Не бракувало пострілів, диверсій, антирадянських виступів. Напруження було величезне. Поблизу Львова стояли гітлерівські дивізії, розпалені своїми легкими перемогами над усією Європою, охоплені жагою дальшого розбою, грабінництва, загарбництва. Вони нічого не мали проти того, щоб польські і українські контрреволюційні групи снували туди-сюди через дуже поплутану лінію поділу між військами радянськими і німецькими. Контрреволюціонери — і польські, і українські — діяли вухвало і жорстоко.

До дверей дому, де жила Ванда, подзвонили. Чоловік пішов одчинити. Прогриміли постріли.

На похорон Вандино-го чоловіка, жертви польських реакціонерів, прийшли юрби людей. Вони розуміли, заради чого загинув чоловік цієї високої, блідої, скам'янілої жінки, що в чорній сукні поволі йшла слідом за червоною труною. Польський пролетар загинув од рук убивць, звичних стріляти в робітничі груди.

Життя йшло далі. Менше ніж за рік Ванду приймають до лав Комуністичної партії. Це був великий день у її житті, день, підготовлений попередніми роками свідомої революційної діяльності і закономірно завершений тим, що віднині Ванда гордо і достойно казала про себе: «Я — радянська комуністка, я — польська радянська письменниця». До шойно організованої Львівської філії Спілки письменників України вступило багато видатних польських письменників — Т. Бой-Желенський, В. Бжеза, В. Броневський, А. Важек, Л. Пастернак та інші. Ванда діяльно допомагала правильній організації роботи Спілки письменників, дбаючи про забезпечення всіх сторін письменницького життя. Часом з недостатньою поінформованості, а то й байдужості деяких начальників траплялись і в письменницькому середовищі прикрі інциденти, конфлікти.

драми. Ванда, як могла, намагалась їх розумно і позитивно розв'язувати. Їй щастило не завжди. Проте письменницьке життя Львова розвивалось і жвавішало. Видавництво випускало книги і українською, і польською мовами. Серед них вийшла в світ закінчена ще 1939 року книга «Полум'я на болотах». Рукопис книги, залишений письменницею у Варшаві, був з великим ризиком доставлений звідти до Львова. Ванда його переглянула, поправила. 1940 року вийшла книга, якій судилося стати першою частиною трилогії «Пісні над водами» — найбільшого твору Василевської, нині вже класичного здобутку нової польської літератури, пройнятого високим духом інтернаціоналізму.

Я не раз під час своїх довготривалих приїздів до Львова, під час підготовки до виборів у Народну Раду Західної України, а потім виборів до Верховної Ради СРСР зустрічався з Вандою. Її було обрано депутатом Верховної Ради Радянського Союзу, що закономірно і природно впливало з усієї її політичної і громадської діяльності на возз'єднаних з Радянською Україною західноукраїнських землях. І в щоденному житті, і у важливих політичних кампаніях з Вандою по-дружньому співпрацювали Олександр Довженко, Петро Панч, Олекса Десняк, Натан Рибак, Вадим Собко, Олександр Корнійчук.

Грянула Велика Вітчизняна війна. Ванда вдруге примушена була разом з сотнями тисяч людей, разом з частинами Червоної Армії відступати перед раптовим і підступним нападом гітлерівських армій. Вона добралася до Києва.

Київ став уже містом прифронтним. Більшість письменників пішла до армії; тих, яких з причин поважного віку або хворості не мобілізували, треба було евакуювати. Корнійчук у цей час був головою Спілки письменників, а я — секретарем письменницької партійної організації. Ми склали списки, кого треба евакуювати, до яких поїздів, у які вагони і на які місця садити. Мусила виїхати і дружина мого брата, яка теж звалася Ванда. Її я вставив до списків.

На другий ранок не розчинились, а розчахнулися двері кімнати парткому. Влетіла Ванда, грізна і люта, як дракон. Вона аж захлиналася з гніву, і її російська мова стала вже геть покалічена.

— Мене... на евакуацію... моє місце тут... я буду воювати... я буду робити протест... я буду робити шкандаль...

Я спершу просто розгубився від такого нападу. Я сказав Ванді, що не розумію її, не збагну, які причини викликали цей «шкандаль». Ніхто не збирався її примусово евакуювати і навіть це нервування?

— А в списки ви вставили?

— Кого?

— Мене... Ванду.

Тут усе й з'ясувалося. Ванда зніяковіла, просила пробачення, і між нами знову запанували мир і злагода.

Невдовзі Корнійчука, Ванду і мене викликав до себе секретар ЦК КП (б) У Бурмистенко. Він сказав, що є думка про організацію української газети, яка буде закидатися всілякими способами на землі, тимчасово окуповані фашистами. Газета мала зватися «За Радянську Україну». Мене було призначено на редактора цієї газети. Василевська і Корнійчук входили до складу редколегії. Робота в редакції чи не за найтяжчих воєнних днів 1941—1942 рр. поєднала нашу трійцю. Василевська і Корнійчук водночас були призначені агітаторами Головного Політичного управління РСЧА і часто виїздили за завданнями управління. Проте скільки скорботних і трагічних днів, скільки тяжких кілометрів на дорогах відступу з Києва, аж до Калача на Дону, пережила, перестраждала, пройшла Ванда разом з редакцією газети, з її здруженим колективом, якому не раз доводилося потрапляти в ситуації загрозливі, смертельно небезпечні. Однак не про труднощі і скорботи цієї газети зараз ідеться — на цю розповідь ще прийде час, якщо не в мене, то в Семена Жураховича, Дмитра Гринька, Анатолія Шияна або в когось з інших співробітників нашої незвичайної газети, учасників її фронтних справ. Хочу тут добрим словом спом'янути ще одного співробітника похідної друкарні нашої газети — польського комуніста, варшавського поліграфіста Олександра Йочіса. Ванда знала його ще по підпільній діяльності в Польщі. Йочіс був одним з керівників великого страйку варшавських друкарів. Ванда дуже шанувала цього скромного, добродушного товстуну і оповідала, яким справді завзятим, сміливим бійцем, передовиком бойових робітничих лав він був. Йочіс з'явився до Ванди в Києві. Ми його прийняли до нашого колективу. Він пройшов з нами весь шлях аж до Сталінграда. Звідти його викликали до Куйбишева для роботи в щойно заснованому польському журналі «Нові виднокруги». Редактором журналу була призначена Ванда. Йочіс виїхав. Він, без-

застережно сповнений віри в перемогу, не дожив до великого травневого її торжества. Йочіс тяжко захворів. Його поховано в Куйбишеві.

Про Йочіса часто згадували і згадують всі члени колективу нашої редакції — колективу здруженого, в якому польський комуніст скоро став не тільки вірним другом і співробітником, але й побратимом, соратником, надійним, невтомним, уважним складачем газети. Часто доводилося працювати просто в полі чи в лісі, в холод і в хурделицю, під дощем чи в спеку, в напівтемряві ночі, ледве освітленій хистким струмом похідної електростанції. Йочіс завжди працював віддано і старанно, допомагаючи випускати газету своєчасно, у точно визначені терміни, пов'язані з вильотами літаків, з яких льотчики розкидали газети й листівки над окупованими тоді землями Радянської України. Близько 20 мільйонів примірників газети було розкидано чи пронесено партизанськими групами через лінію фронту. Окрім газети, наш колектив випускав іще й багато листівок, тексти яких часто писала Ванда.

Така була робота нашої газети, перші примірники якої вийшли в Києві у червні 1941 року, а останні — в 1942 році, уже в козацьких станицях понад Доном, напередодні вікославної битви за Сталінград.

Газета була органом Центрального Комітету Компартії України та Верховної Ради Української РСР, але редакція і друкарня її перебували в штатах Політичного управління Південно-Західного фронту і підлягали його розпорядженням.

Щоб гітлерівці менше бомбили Київ, штаб переїхав до маленького підкиївського містечка Бровари. Переїхала туди і редакція, розмістившись у цегляному будиночку інкубатора. Курчат там уже не розводили, а старанно рипіли пера, цокотіли машинки, передруковуючи статті, інформації, вірші, листівки, відозви і для газети, і для радіоуправління фронту. Цокотіння часто переривалося, газетярі і радисти бігли до садка, де було вирито бліндаж та окопи. Там пересиджували бомбардування, що стали майже регулярними. Там наша редакція і зазнала першої втрати — осколками бомби вбило двох шоферів. Поховано їх поряд на узліссі. Приїхавши до Броварів через два роки, я вже не міг знайти насипаної нами могили.

Редакція містилася в Броварах, але друкувалася газета в міській друкарні. Ми втрьох — Ванда, Сашко і я —

жили в київській Сашковій квартирі, і щодня доводилося нам їздити до Броварів туди і назад. Хоч як намагалися німці зруйнувати мости, проте ані Ланцюговий, ні залізничний не були жодного разу серйозно пошкоджені: рух через Дніпро не припинявся. Київ боронився мужньо і вміло.

Пам'ятаю одну липшезу ніч. Місто було вже у півкільці облоги. До нас з Деміївки долиняло татакання кулеметів, вибухи гранат, постріли. Німецькі ракети білим мертвотним сяйвом освітлювали вимерлі вночі київські вулиці. Ми знали, що цієї ночі німці знову спробують штурмом звідти, з Мишоловки, Звіринця, Голосієва, взяти столицю Радянської України. Ми стояли втрьох на балконі, вдивлялися у неспокійну далечинь і чекали. Ми вірили, що штурм відіб'ють, і шофери редакційних машин мирно спали в підвалі. Треба сказати, що зусиллями київських робітників наша редакція і друкарня були розміщені на автомобілях. Всі друкарські машини, складальний цех, цинкографію винахідливо і зручно влаштували в кузовах великих (як на той час) вантажних автомобілів. Ми були готові верстати ті шляхи, які вкаже нам командування. Проте цієї ночі по редакції не оголошували бойової тривоги.

Тепла місячна ніч. Відгомони поодиноких пострілів, трепетання ракет. Вичікування. Напруження до краю, до межі. Щось мало статись. Щось має статись. З миті на мить. Коли? Коли?

І раптом на нас обвалився, над нами простерся гігантським залізним щитом, величезним громоносним мостом, тяжко вібруючими сталевими арками гуркіт. По видолінках Мишоловки і Пирогова, де громадились до наступу німецькі дивізії, з усіх своїх стволів ударила київська артилерія. Враз, одним залпом за одним. Перерв ми не чули. Їх поглинав широкосяглий, розбурханий, всіма просторами повторений відгомін канонади. Це був гнівний і дужий голос нашого Києва. Штурмові колони ворога розтрощено. Київ німцям не здався, не здався навіть у ті страшні вересневі дні, коли вони вдерлися на київські вулиці, чиї захисники відійшли, щоб далі боротися, і вмирати, і падати, і знову вставати, і перемогти.

Тієї ночі штурм був розчавлений радянською сталлю. Світало. Ми стояли на балконі і вдивлялися в світанок, так дивно і шеймовірно затихлий. Ванда схилилась до Сашка. Вона плакала.

Я і вдруге бачив, як плаче Ванда. В тривожні і грізні дні серпня ми втрюх у командирській формі, у начищених чоботях, у рипучих ременях регулярно години півтори-дві гуляли по Хрещатику. Ванда гордо носила одяг полкового комісара. Галіфе досить пристойно метлялось на її довгих ногах, але гірше було з чобітьми. Потім їй виготовили фасонні, по мірці, а тоді по Хрещатику вона в кирзових, незугарних важко тягла ноги по асфальту.

Отак десь з п'ятої години, коли на Хрещатику і під час облоги було багато народу, походжали ми, здоровкаючись зі знайомими, а то й незнайомими. Раптом перед нами став старий, сивобородий, худий чоловік. В руці стискав він жалюгідне, посиніле тільце маленького півня. Голівка з померхлим гребенем теліпалася в повітрі. -

— Ви Ванда Василевська? — спитав Ванду зустрічний і тоді почав лихоманково говорити, силоміць тулячи їй до рук тушку півника. — Значить, ви тут? Ви не поїхали? Значить, Київ буде наш? Я не можу зараз їхати. Жінка не встає з ліжка. Ми лишилися самі. Оце купив півника, але візьміть його собі. Візьміть собі. Зварите суп.

Ванда, як могла, відмовлялася. Сашко і я стояли просто опелешені. Ми не встигли отямитись, як старий, всунувши-таки Ванді до рук свого півника, підтюпцем побіг і зник десь у підворітті. Ми почувалися просто розбитими. Ванда несла півника і затято мовчала. Всі ми мовчали. Це була і туга, і співчуття, і сором.

Другого дня Ванда, подумавши, пішла на кухню варити суп. Коли я ввійшов туди, то побачив, що вона стоїть над каструлею і плаче.

В незвичних умовах обложеного, прекрасного в своїй трагічній героїчності, в своїй об'єднаності, в бойовому побратимстві всіх своїх людей місті розвивалося кохання Ванди і Сашка. Складна і суперечлива поліфонія почувань буяла й вирувала, певне, в їхніх серцях. Я цього не помічав і навіть не задумувався тоді над цим, зайнятий своїми клопотами. Вони без мене вдвох ходили блукати по наддніпрових парках, де поміж каштанів і лип стирчали, прикриті маскувальними сітками, стовбури зеніток; стежки часто були перекопані, а ходи з Хрещатика пергороджені справжніми барикадами, верствами мішків з піском, важкезними шестиногими «павуками» із зварених залізничних рейок.

Київ був дуже красивий і зворушливий. Ми часом ходили їсти до ресторану «Континенталь», де в синій напів-

темряві старий метрдотель, колишній цусімський моряк і приятель Новикова-Прибоя Олексій Олексійович, приніс нам якусь строго відміряну їжу. До нашого столика підходили військові кореспонденти, що були в обложеному Києві,— Гриньов, Лапін, Хацревін. Ми говорили про війну, про літературу, поезію. Пізніше Олексій Олексійович був як підпільник викритий і розстріляний німцями.

Ми невеличким гуртом вели неголосні розмови, тривожні і сповнені віри в краще, а доля кожного з нас уже стояла за спинами, і доля була така розмаїта і водночас така спільна своєю нерозривністю з долею народу. Ванда і Сашко вставали з-за столів раніше і йшли собі вдвох на прогулянку, щоб надивитися на Київ, ще до смерку, до комендантської години. Лапін питав мене, чи не закохані вони, я знизував плечима й відповідав — не знаю. І це не було правдою. Я вже знав, які зміни сталися в них двох. До Ванди прийшло кохання, велике, беззастережне, самовіддане. Воно розкрило в ній жінку в усьому високому значенні цього слова, з усіма слабкостями і достоїнствами Вічної Жіночності. Ванда помолодшала і стала схожою на хлопчика, пустотливого навіть у ситуаціях дуже серйозних.

Настав час розлучатись. Ванда і Сашко одержали наказ прибути до Полтави, де тоді був штаб щойно зорганізованого Південно-Західного напрямку і де потрібні були люди, що добре володіли пером. Я лишився в Києві, точніше, перебрався до Броварів, до колективу редакції. Ми щось підозрювали, але нічого певного не знали про прорив — німці були вже у нас в тилу, на Лівобережжі. Аж ось одного вересневого вечора прибув з Прилук наказ — негайно всією редакцією вирушати туди, до штабу Південно-Західного фронту.

Ми рушили. Це був тяжкий і похмурий шлях.

Ванду і Сашка я побачив уже в Харкові. Там деякий час жила моя дружина, але невдовзі вона разом з харківськими літніми письменниками, їхніми дружинами, їхніми родинами мусила евакуюватися ще далі в тил. Ми навіть не знали куди. Ніна виїхала; Ванда, побачивши мене, самотнього й засмученого, запросила перебратися до великої спорожнілої квартири, яку їм передав, виїжджаючи, якийсь харківський професор. Квартира була в центрі, недалеко від славетного білоколонного будинку ВУЦВК. Німці били бомбами по центру педантично і регулярно. Вночі доводилось пристосовуватись до розкладу їхніх на-

тьотів. Удень ми були в редакції, яка розмістилася в письменницькому клубі. На подвір'ї клубу хлопці збудували бомбосховище, куди ми заганяли всіх співробітників редакції, і тільки Андрій Малишко не піддавався наказам і покурював цигарки, сидячи на східцях до бомбосховища і поглядаючи в закучерявлене розривами зенітних снарядів небо. Газета виходила більш-менш вчасно. Ванда і Сашко писали до газети. Треба було б нині зібрати їхнє, надруковане там. Воно дихало жаром і незламною волею. Ванда худла, блідла, але ставала завзятішою і за-нальнішою.

Одною вона була, сидячи з Сашком і говорячи щось тихе, лагідне, інтимне; другою — замисленою, зосередженою біля своєї вічної супутниці — друкарської машинки в латинському шрифтом, а зовсім іншою — величною, красивою, палкою — ставала вона, виходячи на трибуну для імпровізованих виступів перед харківськими робітниками, воїнами, інтелігенцією. Вона, охоплена натхненням, говорила навіть краще, ніж писала, і, незважаючи на її неправильну російську мову, ба навіть на мовні курйози в її промовах, вона вміла потрясти, схвилювати, захопити слухачів так, як ніхто. Величезна сила переконання, моральна снага, сила темпераменту, образність і вольові ритми її мови проймали серця.

Настав день, коли машини редакції виладнались біля будинку письменників у колону; ми вкинули свої немудрі речі в «емочку», і Ванда, закусивши губи, сіла біля водія. Прийшов наказ залишити Харків, і редакція мала розташуватись за межами України, в маленькому воронезькому містечку Валуйки. Туди перебирались усі установи Політуправління.

Настав день розлуки з українською землею — день скорботний. По дорозі, розмішаній тисячами коліс, загрузаючи в багнюці, виштовхуючи машини з грузьких ковбань, посувалися ми, понурі і мовчазні, на схід. Погода була така сіра й імлиста, що пімецькі літаки нас майже не турбували. Ванда і Сашко вирвалися вперед. Вони будуть у Валуйках за квартир'єрів. Я лишився з колоною. З нами їхали й робітники радіоуправління, й військові кореспонденти. Тоді й народилися в душі Леоніда Первомайського прекрасні, разучі, печальні, але повні надії, віри в перемогу строфи його вірша «Земля». Прочитайте його, і ви точно відчуєте, побачите, зрозумієте картину нашого відступу з Харкова. Тільки почуття незмірної туги

народної могло породити такі слова, таку поезію, таке прозріння!

Валуйки потопали в грязюці. Лихенька електростанція похекувала, з перебоями освітлюючи будиночки і розчавчені вулички. Ішов безперервний тоскний дощ. Я сидів увечері в кімнаті, яку комендатура відвела Корнійчукові й Василевській, і пив чай з самовара, роздмуханого чоботом Ванди. За вікном гусла темна тиша, заткана тонким шелестінням дощу. Ми переказували одне одному історії свого дитинства. Ванда, скинувши комісарську форму і загорнувшись у халат, розповідала й слухала історії. Вона полюбляла оповідання таємничі, в чомусь незбагненні й дивовижні, так би мовити, «з дрижачком». До такого жанру вдалися й ми цього смутного валуїківського вечора. Раптом почули, як повз вікна захлюпали чиїсь повільні кроки, хтось тяжко й надсадно дихав, чалапаючи багниськом, хтось розчинив безшумно двері у сіни, і половиці зарипіли під його вагою. «Хто там?» — скрикнули ми. Двері повагом розчинились, і з темряви з'явилася чорна рука, ворухачи пальцями і тягнучись уперед. Що за проява? Що за примара? Ми схопилися з місць. До кімнати ввійшла людина, геть замазюкана гряззю. Обличчя, руки були аж чорні від валуїківського чорнозему, але по шинелі ми впізнали — міліціонер.

— Перевірка документів. Хто тут оселився? Де ордер? Ми слухняно простягнули свої військові посвідки.

— А хто ця жінчина? Звідки вона?

Ванда, хоч і загорнута в абсолютно цивільний дамський халат, випросталась по-військовому достойно й поважно:

— Це я, полковий комісар Ванда Василевська. Моя посвідка у вас.

Міліціонер кліпав очима, до краю вражений. «Жінка — полковий комісар?» — можна було виразно прочитати з його обличчя, хоч і дуже нечитабельного крізь плями грязюки. Але поволі опам'ятався.

— Пробачте. Ось ваші документи. Забруднив трохи, гепнувся у грязь. Служба, — мимрив він, зніяковілий, але зворушливий у своїй безневинній кумедності. Він пішов. Оповідання «з дрижачком» були вже просто недоречні після цієї пригоди. Вона розвеселила нас і поліпшила настрій. Я мав квартиру навпроти, в доброзичливої і охайної бабусі, в її маленькій халупці, і пішов до себе. Густішав пізній вечір. Почалася осіння валуїківська ніч 1941 року.

Перебування у Валуїках кінчилося в перших числах листопада. З Воронежа, де розмістився штаб Південно-Західного фронту, надійшло розпорядження прибути туди. Редакція рушила з колоною; ми — Ванда, Сашко і я — вилетіли сірим туманним ранком на туркотливому чотиримісному «кукурудзнику», щоб устигнути у Воронеж на Жовтневі свята. Пілотом нашим був земляк, киянин, що пообіцяв за години півтори-дві «дотягти» нас до міста. Погода була така хмарна, така нелітна, що напад німецьких коршаків можна було не чекати, а «кукурудзник» машина скромна, але вірна: поміж низько навислими хмарами, понад побіглою під нами осінньою чорно-жовтою землею прослизне несхибно і точно до мети.

Пілот закрав віконце в стінці між пасажирською кабіною і місцем для пілота, заторохкотів мотор, забринів у скаженому обертанні пропелер, і біпланчик Полікарпова побіг по болотистому валуїківському полю, пристосованому під аеродром для легких літаків. Ми рушили назустріч пригоді, яка легко могла стати фатальною.

Перед люками кабіни пропливали хмари, в просвіті між ними — лани, гаї, села. Стало трохи світліше. Хмари не так густо вже обкутували нас. Літак трохи похитувало, мотор працював рівно, безперебійно, ми куняли і так прокуняли вже години зо дві. Час було б і прилетіти. Ванда вастукала у віконце до пілота, але той чи не почув, чи навмисне не обернувся, пильно задивлений у далеч. Дві години і більше. Ще чверть. Нарешті під нами побігли міські будинки, садки, бані старих церков. Літак почав знижуватись. Смуга аеродрому. Порожня. Літак робить низьке коло — раптом з-за будинку біля аеродрому на поле вибігає гурток людей. В блакитно-зеленавих шинелях вони бігли по полю і, звівши вгору гвинтівки, стріляли по нас. Німці. На аеродромі німці.

Рішення одне. Шарпнувши кобури, витягли револьвери. До пілота стукати вже нема часу. Натужно завив мотор. Наглим стрибком пілот підняв машину вгору. Ворогів не стало видно. Вище. Вище. Реве мотор. Стукаємо до пілота. Не обертається. Літак пірнає в гущавину хмар. Мотор гуде рівніше, тихше. Небезпека відходить. Що сталося?

Втискуємо револьвери знову до кобур. Ванда каже:

— Що ти зробив би, Сашко? Я стріляю погано. В них би не попала. Я збиралась застрелитись.

Краще було б стати для німців подарунковим трупом, ніж об'єктом для процедури вішання. Ні, пілот не збирався доставити німцям такі подарунки. Він зумів вирватись. Видно, помилка, страшна, але не остаточна, не фатальна. Тим паче — не зрада.

Рівно гуде мотор. Півгодини. Три чверті. Ми сидимо, відсапуємо од переживань. Знову побігли під нами міські будинки, садки, бані церков. Літак знову робить низьке коло. Люди внизу махають червоними прапорцями. Можна сідати. Вдарившись колісьми об землю, літак підскочив і покотився по траві. Повільніше. Мотор виключено. Тиша. Пропелер ще обертається. Пілот сповзає зі свого крісла і, блідий, змучений, з чорними тінями навкруг очей, заглядає до нас у кабіну. Показує, що можна виходити.

Коли ми скочили на землю, пілот сидів на ній безсилий і майже непритомний. Доки підійшли люди, він неслухняними губами встиг нам прошепотіти:

— Збився з курсу. Суцільна хмарність. Попав у Єлець.

Саме в ці дні на дуже короткий час німці вдерлися в Єлець. Скоро їх звідти вибили. Ми мало не потрапили до ворогів під час їхнього перебування там.

— Хлопці,— сказала Ванда,— нікому ні слова, а то пілотові буде погано. Він не хотів. Сталася помилка. Не губімо невинного юнака.

Ми так і зробили. Минуло років п'ять. Я заходжу до письменницької книгарні, і раптом хтось невідомий кидається до мене, обіймає, цілує, радісно кричить. Я стою здивований.

— Я ж той пілот, що вас мало до німців не завіз. Із Валуїок. Пам'ятаєте? Я живий. Я став бойовим льотчиком. Оц, бачите, скільки орденів. Спасибі Ванді. Ви мене зрозуміли. Ви не зганьбили мене.

Коли я потім розповів Ванді про цю зустріч, вона весело і триумфуюче засміялась.

У Воронеж ми прилетіли напередодні Жовтневих свят. Були на параді. Його приймав Тимошенко. Потім голова облвиконкому влаштував прийом. Атмосфера на прийомі була така натягнута, що її відчували, мабуть, всі, крім захопленого своїм казенним красномовством голови облвиконкому. Корнійчукові дуже не до серця припав цей прийом, який придався йому хіба тільки тим, що в нього виникли відомі сцени банкету в п'єсі «Фронт».

Цю п'єсу задумав і почав писати Корнійчук у Воронежі. Бистро і нервово застукотіла друкарська машинка Ванді.

Вона спішила вкласти у фрагменти майбутньої повісті «Райдуга» свої тяжкі і суворі враження від поїздок і походів до переднього краю наших військ у цю жорстоку, дуже морозяну і снігову зиму початку 1942 року. Часом на фронт їздили вони вдвох, часом ми втрьох. Їхали поритими танками дорогами, вистрибували з машини при нальотах «месерів», що ганялися і за окремими авто; проїздили збезлюднілі воронезькі і курські села, ночували в холодних хатах, зігрітих диханням людей, які сюди понабивались, — старі селяни, солдати, водії проїжджих машин. Позналились у хаті штабу дивізії з Родімцевим, якого доти знали як одного з героїчних оборонців Києва лише з прізвища та із похвальних характеристик, а зараз пізнали особисто цю мужню, вольову, а водночас скромну й опромінену доброю усмішкою людину. Родімцеву-було важко. Особистий склад дивізії танув, а лінія оборони розтягувалась. Хоч яка невтішна була тоді обстановка на фронті, але наші війська не тільки боронились, а й наступали. Ми втрьох приїхали в щойно визволене містечко на Курщині — Тим. Стоячи на перехресті доріг, воно мало важливе стратегічне значення. Німці, захопивши його, билися вперто. Штурмом визволили Тим воїни недавно сформованої, добре вдягнутої і озброєної частини. Багато їх полягло, і тіла їхні, замерзлі на лютому морозі, звели до викопаної мотиками й вибухівкою братської могили. Їх було багато, цих струнких, красивих, подібних у своїй замерзлості до виліплених з воску постатей, рідних і таких дорогих нашому серцю юнаків. Ванда хотіла сказати їм щось на прощання, але не змогла. Спазми стискали горло. Дорогою ціною заплатили ми за визволене містечко.

Про це, певно, стоячи над могилою в Тимі, думав і Сашко Корнійчук, обмірковуючи найпекучіші проблеми нашого тодішнього військового керівництва, втіленого в образи п'єси «Фронт». Згадаймо, за яких тяжезних умовин було так рішуче і відверто сказано про помилки і хиби у нашому військовому командуванні. З пошаною я думаю про цей твір Олександра Корнійчука, зароджений тоді, в холодних, спорожнілих кімнатах спустілого воронезького будинку, де розмістилася і наша редакція, і редакція радіомовлення. В цьому будинку для схвильованих, повних глибокого змісту розмов — часом з ковтком спирту, а більше з бляшаним кухлем чаю в руках — сходились фронтовики, що служили по інших установах Політуправління Південно-Західного фронту, — Твардовський, Довженко,

Голованівський, Долматовський (який щойно вибрався з оточення), Первомайський, Малишко, Журахович, художники Пустовійт, Агніт.

На фронт для вистав перед воїнами була викликана група акторів Харківського театру ім. Шевченка. До нас тоді приходили Мар'яненко, Крушельницький, Сердюк, Антонович, Гаккебуш. Вони були збуджені тим успіхом, який мали їхні вистави в прифронтовому Воронежі. Грім оплесків часто зливався з гуркотом бомбових розривів, бо німці раз у раз налітали на місто, хоч ці нальоти і не порушували налагодженого трудового та бойового ритму, яким жило місто.

Ніколи не забуду вистави «Богдан Хмельницький», де з якимось особливим натхненням роль Богдана грав Мар'яненко. Великий артист перевершив самого себе, весь свій хист, силу, майстерність віддавши глядачам-воїнам, які чи йшли в окопи фронту, чи поверталися з них, зазнавши гірких втрат, виснажившись до краю своїх незмірно напружених сил. Це було чудо — в людей не ставало часом снаги ложку з борщем піднести до рота, а вони йшли до театру, захоплювались, сміялись, хвилювались. Це я бачив на виставах театру ім. Шевченка, це я бачив і на незабутньому Шевченківському вечорі у Воронежі 1942 року. Вечір був урочистий і величний. Гаряче говорив Корнійчук, словом якого урочистість розпочалася. В залі сиділи воїни, воронезькі робітники. Найвище військове і радянське керівництво. Всі встали, коли зазвучали перші слова «Заповіту». В усі серця вдарили, висікаючи з них іскри, залізнокуті слова — «І вражою, злою кров'ю волю окропіте». Вечір став і шанною генієві України, і клятвою, і запалом сердець.

Ці ж високі і прекрасні почуття проймали душі і тих людей, що виступали на антифашистському радіомітингу, який відбувся в Саратові 1941 року. На цей мітинг викликали і нас трьох, і ми на ньому промовляли. Кілька днів перебування в Саратові я провів у кімнаті своєї дружини, яка працювала на Саратовській міській станції переливання крові, а Ванду і Сашка вона влаштувала поруч, у родині одного професора. Ці кілька днів ми прожили разом. Ніна подружилася з Вандою. Вони ділилися і своїми жіночими клопотами, і слізьми, і радіщами. Вони спільно на «буржуйці» готували нам із скупих фронткових пайків обід, пекли млинці, підсмажували консерви — і це були, скажу вам, пресмачні страви. Кілька днів затишку і при-

тулку на саратовській вулиці, яка носила знаменну й сумовиту назву Приютська. Знову Воронеж. А потім знову Валуйки, ближче до фронту, де готувався наступ.

Розпочалася весна. На галявині лісу, що оточував Валуйки, Ванда і Ніна збирали проліски. Хотілося вірити, що скоро вони рватимуть квіти вже на українській землі. Так не сталось. Наш наступ перетворився у відступ. Тяжко було вибиратися з Валуйок, всією автоколоною рушати далі на схід, до Дону. Ванда і Сашко вилетіли до Москви, а потім у Куйбишев. Там і було дописано «Райдугу» і «Фронт». Якою непохитною вірою в неминучу перемогу були насажені їхні душі, щоб тоді, в часи найбільшої небезпеки, що нависла над Вітчизною, написати ці твори, які ввійшли до надбань соціалістичної літератури, так само, як написані у Воронежі в той же час основні розділи «Василя Тьоркіна» Твардовського, фронтові оповідання Довженка, вірші Первомайського, Долматовського, Малишка, Голованівського. У великій і незламній вірі народній, в силі народній, в гніві народу кристалізувались слова, повні оптимізму всупереч обставинам —

Ми на дніпрових ще стрінемося схилах,
З щастям своїм привітаємось знову.
Друзів згадаєм, в боях посивілих,
І про загублених скажем по слову...

В унісон цим рядкам Первомайського звучали строфи пісні про Дніпро Долматовського та Фрадкіна, що вперше полинула в світ зі сцени воронезького театру, приголомшивши слухачів і примусивши їх плакати чистими слізьми печалі і надії.

Ванда і Сашко більше до редакції газети «За Радянську Україну» не повертались. Ми ж сумовито брели далі весінніми донськими полями. Розташувались ненадовго в мальовничому селі над Доном — Новій Калитві. Перед нами розпростерлися вогкі і грузькі луки, сяjala широка смуга ріки. Хата, де я і Ніна зупинились, була сто років тому зрублена з грубесних вербових колод. Вишлифувані роками, стіни мерехтіли сіро-срібно і були напрочуд красиві. Дід і баба — гостинні українці — частували нас рибою і медом. Ці духмяні страви ми поділили з Олексієм Сурковим, що, сердитий і похмурий, разом з іншими фронтовими кореспондентами їхав з Валуйок. Втішних новин він не привіз. Відступ тривав, і через кілька днів ми, зібравши своє друкарське майно, рушили не второваним шляхом,

а вивченими нами негрузькими місцинами луків до переправи через Дон. Сотні машин загрузали в драговині. По них били німецькі літаки. Ми цілими навантажились на пором і переправились на лівий берег уже тоді, коли передній край приготувався до зустрічі ворога. Німці ніколи в цих місцях так і не переступили славетної козацької ріки.

Калач. Сталінград. Почалася Сталінградська епопея. Південно-Західний фронт перетворено на Сталінградський. Редакція «За Радянську Україну» працювала в Сталінграді, потім перебралася на лівий берег у невеличке селище Третій Вирішальний. Звіди не треба було по кілька разів на день переправлятися через перевантажені і ненастанно розбомблювані переправи, щоб потрапити і до партизанського штабу, і до аеродромів, розміщених уже ген-ген за Ахтубою. З доставкою газети на окуповані території стало дуже важко. Далекі простори лягли від надволзьких степів до ланів України. На початку листопада 1942 року редакцію зі всіма її машинами відрядили в розпорядження Головного Політичного управління в Москві. Я, виїхавши теж до Москви, розлучився з фронтом, з фронтовими друзями і дні нашої сталінградської перемоги зустрів уже в Москві. До весни був у резерві політскладу, тоскно думаючи про те, за що на мене впала така покара,— бути бездіяльним у переломні дні війни. Пережити всі муки відступу і не зазнати радощів наступу.

Цими душевними болями своїми ділився я з Вандою і Сашком, які теж уже перебували в Москві. Ванда очолила щойно зорганізований тоді Союз польських патріотів, брала активну участь у формуванні Першої польської дивізії ім. Костюшка; Корнійчук був призначений заступником народного комісара закордонних справ СРСР.

Мене згодом призначено на заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР. Ще ні п'яді української землі не було визволено, а треба було вже готуватися до неминучого вступу наших військ на територію України. До цього треба було готувати і численну армію української радянської інтелігенції, яка працювала, евакуйована з України, в радянському тилу.

З Вандою і Сашком у ці часи не доводилося зустрічатися часто. Кожен був надміру переобтяжений своїми справами, та, коли зустрічались, Ванда куховарила, радо частувала нас і нерідких гостей з польської прогресивної еміграції, які завше знаходили в домі Ванди і гостину,

і приязнь, і пораду. Юрій Борейша, Віктор Грош, Єжи Путамент — багатьох з польської інтелігенції знав я ще зі Львова, з Києва, а потім з Саратова, де вони працювали в польському відділі радіомовлення, дружньо ділячись і матеріалами, і тютюном, і хлібом з працівниками Українського радіомовлення, у якому основним коментатором подій виступав Ярослав Галан. Ванда і всі передові діячі тодішньої польської еміграції дружили з незабутнім Ярославом, цінуючи його талант, розум, знання, дотепність. Він був прекрасним, оперативним, пристрасним агітатором, публіцистом, памфлетистом, що однаково влучно й гостро виступав і українською, і російською, і польською мовами.

Червона Армія визволила перші кілометри української землі. Центральний Комітет Компартії України і уряд Радянської України готувалися до переїзду на визволену територію. Я мав їхати з урядом. Ванда і Сашко лишилися в Москві. Чи надовго?

Перед від'їздом моя дружина і я частіше відвідували Корнійчуків. Нас вразила Ванда. Вона пожовкла, схудла, стала похмура й задумана. Ясна річ, що безліч справ, пов'язаних з організацією польських дивізій, з розгортанням діяльності Союзу польських патріотів, з редагуванням часопису «Нові виднокруги» — все це могло довести і до задуми, і до перевтоми, проте було ще щось. І одного разу ми застали Ванду в зовсім іншому настрої. Повна енергії, вона клопоталася, метушилася, сміялася. Дивна зміна. І тоді вона призналася, в чім річ.

Близько двох місяців тому, під час однієї із зустрічей з Й. Сталіним, він їй оповів, що прогресивні польські діячі вважають: Ванда повинна посісти один з найвищих постів у майбутньому уряді Народної Польщі.

Ванда помовчала, подумала і відповіла — ні.

— Ви не хочете повернутись на батьківщину? Ви не хочете їй служити? — запитав Сталін.

— Моя батьківщина — і Польща, і Радянський Союз. Я — полька, але я і радянська громадянка.

— Ви з особистих мотивів не хочете виїздити до Польщі?

— Не тільки з особистих, хоча і особистих не хочу зрікатись. Я письменниця партійна, отже, й політична. В літературній праці насамперед моя політична діяльність.

І я не можу зректися можливості працювати в літературі.

Сталін припинив розмову. Вони попрощались в літературі. Два місяці Сталін не дзвонив до Василівської, не говорив з нею. І от кілька днів тому сталася річ небувала. Задзвонив у

квартирі Корнійчуків телефон, знайомий хрипкуватий голос привітався з Вандою.

— Я хотів би вас побачити, поговорити в деяких справах.

Ванда поїхала. Сталін більше до теми майбутнього переїзду Ванди не повертався.

Ванда далі займалася справами Союзу польських патріотів. У Польщі створилася Крайова Рада Народова. Її делегацію, до складу якої увіходила і Василевська, прийняв у травні 1944 року Сталін. Коли в липні Червона Армія визволила Люблін, Ванда приїздить туди і бере участь в організації Польського комітету національного визволення, що фактично був тимчасовим урядом Народної Польщі.

У січні 1945 року визволено Варшаву. Через кілька тижнів я їду до Варшави з дорученням з'ясувати, чим може Радянська Україна допомогти відродженню культурного життя польської столиці. Мене зустрічають давні друзі — Борейша, Путрамент, Грош. На прохання Ванди поспішаю через зруйновані квартали міста на його околицю за Жолібожем, де в халупці на малесенькій ділянці землі знаходжу ще досить жваву й енергійну бабусю — матір Ванди, яку теж звали Ванда. Старій пощастило пережити жахливі роки окупації великою мірою завдяки саме оцій малесенькій ділянці землі, де за допомогою другої своєї дочки пані Ванда розвела городик і мала з нього якісь овочі, якусь поживу. Пані Ванда, не приховуючи своїх гордощів за дочку, розпитувала про неї. Дочка передала їй нехитрі подарунки — теплі речі, трохи продуктів, і стара запросила мене до себе додому, в холодну кімнату, напівтемну, бо вікна були заставлені диктом чи заклесні папером, і частувала жолудевою кавою. Вона говорила зі мною вишуканою російською мовою, як то і належить старій пані, яка свого часу блискуче закінчила в Петербурзі Бестужевські курси.

Ванда дуже любила свою родину. Завше говорила про неї тепло і шанобливо. Чим могла, допомагала через підпільні організації і матері, і сестрі, що лишилися в окупованій мученицькій Польщі. Жахливі переживання виснажили стару. Невдовзі, побачивши свою дочку, пані Ванда вмерла.

Ванда і Сашко переїхали до Києва. Праця над новими книгами і новими п'єсами поєднувалася у родині Корнійчуків з напруженою політичною, громадською діяльністю. Часто доводилось їм бувати в Москві, брати участь в орга-

візації зароджуваного тоді всесвітнього руху прихильників миру. Цій справі і Ванда, і Сашко віддавали все більше й більше сил. Обое стали членами Всесвітньої Ради Миру, Корнійчук був обраний заступником голови Радянського комітету захисту миру. Виїзди за кордон. Народи. Зустрічі. Світові конгреси борців за мир.

Ванда свої враження від поїздок викладала в блискучих книжках нарисів. Зачарована Кубою, повернулась вона з Гавани. Зачарована, але хвора. Йї і тоді вже було негаразд із здоров'ям, але, рішуче махнувши на це рукою, вона до кінця виробила денну норму передового робітника на сафрі (рубання цукрової тростини на Кубі), змагаючись з Фіделем Кастро і не відставши від нього, хоч і охоплювала всеможна втрома так, що тільки шалена воля і зціплені до болю зуби допомогли їй в цій важкій і незвичній роботі.

Вольовим зусиллям трималася в останні роки життя. Примушувала себе сідати до друкарської машинки, примушувала себе стійко переносити важкі переїзди і перельоти, примушувала себе не скаржитись. Тільки по раптових провалах у певтому можна було судити, яка нерівна і лихоманкова була кардіограма її тодішнього життя.

Заспокоєння приходило до неї на побудованій подружжям дачі під Києвом, над Дніпром, на піщаному, зарослому верболозом березі, який, розмиваний хвилями, все ближче й ближче підступав до Вандиноного городу і саду. Тут буяли її квіти, червоніли її помідори, рясно гнулися від оранжевих запашних плодів гілки її морелів і груш. Звідси рушала вона в довгі мандрівки човном разом із Сашком, а то й з найближчими друзями-рибалками. Тут вона писала свої книги і захоплено куховарила, радо частуючи гостей на веранді, широкій, прикрашеній чудесним панно роботи славетного Люрса.

Дім був гостинний. Часто лунали пісні, сміх, жарти. В особливо доброму настрої бувала Ванда, коли з Москви приїжджала її дочка. Єва кінчила Московський університет і от привезла бабусі маленького сінка — Петрика. Ванда пристрасно і беззастережно віддала своє серце внукові. Коли Петрик підріс, Сашко любив забирати його з собою на човна. Вони поважно величали один одного: Петрик Сашка — капітаном, а Сашко Петрика — мічманом. Врочисто катали гостей по розливах Дніпра, і багато письменницьких імен зі всього світу можна було б назвати серед пасажирів їхнього човна. Великий Славуа розкри-

вався перед гістьми, і чарував їх, і запам'ятовувався навзаєм.

Сюди, до Корнійчуків, до їхнього будинку в наддніпровому селищі Плюти, приїздили і ми з дружиною. Жартували, сміялись, сперечались. Суперечки начебто й втишувались, але слід їхній все-таки лишався. Не всі погляди Ванди і Корнійчука на тодішню літературу, на її стан я поділяв.

Ванда дописала свою трилогію. У 1951 році вийшла остання частина — «Ріки горять». Талант Василевської не виснажився. Пристрастю і гнівом дихають сторінки її книги «В неминучій борні», в цьому реквіємі загиблим польським комуністам, так добре знаним Ванді ще з років бойового життя її в умовах буржуазної Польщі.

Одна за одною виходили її книжки, видавані багатьма мовами. Гонорари за польські видання вона передавала кафедрі української мови і літератури, заснованій при відбудованому Варшавському університеті. Кілька талановитих юнаків і дівчат закінчили Київську консерваторію завдяки матеріальній і моральній допомозі Ванди. Дехто з цих дівчат нині уже славні, вшановані почесними званнями майстрині нашого оперного мистецтва. Ванда їх любила і виховувала, виховувала в прагненні гідно служити мистецтву, народу, партії. Хоч як стискали її серце хворі судини, проте серце по-молодому трепетало й горіло. По нелегкій життєвій путі пронесла його в своїх грудях письменниця-борець. Скільки до останніх днів було в ній жіночо-ніжного і примхливого, молодого, рішучого! Психологічні противенства буяли в ній, але монолітна, непохитна, беззастережна була вона у відданості партії, у вірності своїй Радянській і своїй польській соціалістичній Вітчизні. Вона зуміла гармонійно поєднати гарячу любов до Радянської країни з любов'ю до Польщі. Вона не переїхала до Польщі не тільки тому, що не хотіла розлучатися з коханим чоловіком. Вона так вросла в радянські умовини життя, звичаї, взаємини, процеси, що неспроможна була відмовитись від них. І вона стала єдиною польською радянською письменницею, що своєю творчістю на рівних підставах прикрасила сторінки і радянської, і нової польської літератури.

«Сталь і ніжність» — так назвав збірку своїх поезій Павло Тичина. Це можна сказати і про сутність характеру Ванди Василевської. Вона була з голови до п'ят жінкою, з властивими жіночому родові прикметами і слабкості,

і сили. В сутності характеру Ванди був метал, той самий метал, з якого кутю — кожен на свій лад і час — характер Луїзи Мішель і Лариси Рейснер, Жанни Лябурб і Олександрі Коллонтай. Видатна, вона і посідає достойне місце в-поміж видатних, незабутніх, дорогих народів жінок-героїнь.

Радянські люди і громадяни Народної Польщі з однаковою любов'ю і пошаною кладуть червоні гвоздики до підніжжя біломармурового погруддя, що височить над могилою Ванди на старій київській горі Байкового кладовища.

УРОКИ ПОЕТА

Він був юним і поривчастим комсомольцем, як я його вперше побачив, уже знаючи деякі друкovanі поезії Леоніда Первомайського і дивуючись з їх зрілості й масштабності. Ми зустрілися, коли він щойно повернувся з подорожі на Схід. Памірське сонце своїм гострим ультрафіолетовим промінням опекло обличчя юнака, вкривши його брунатною засмагою мандрівника і шукача високих сонячних троп. Не ходжені доти українськими поетами тропи далеких мандрівок вплелися і в нові, вражаючі своєю новизною, тропи його поезії. Ні, це не просто каламбур. Створювані Первомайським образи його поезії, система її тропів відразу ж відзначились своєрідністю й неповторністю. Ця система не намагалась дивувати необдуманною небувалістю, екстравагантністю. Вона була органічно новаторська, орудувала засобами поетичного арсеналу, дивовижно багатого вже тоді, коли поет лише початкував, тільки-но вибрався зі свого красноградського закутка, без систематичної освіти, але щедро наділений поетичними здібностями, жагою знати, бачити й творити, жадобою невтолено читати і по своєму обмислювати безліч і розмаїтість прочитаного. Мало не самоук, він згодом став одним з найосвіченіших, найначитаніших, видатних своєю ерудицією поетів країни.

Я стежив за його зростанням. Я шукав з ним зустрічей. Наші стосунки були не завше—далеко не завше—сердечні і дружні. Гуртківщина та й більш серйозні обставини тих років, коли ми — я раніше, а він, молодший, пізніше — ввіходили у свою літератську зрілість, не раз клали між нами тріщини. Вони, на щастя, не були неподоланими. Їх ліквідували і чинники суспільного життя, і побудники

особисті. Мене до Леоніда притягало розуміння його значущості в розвитку української радянської поезії, зацікавлення його складною, часто протирічивою, але сильною і виразною особистістю. Гадаю, що й мною він цікавився, приїздив погостювати до мене, до мові уманської родинної хати, і ми, палко говорячи про все, нам найдорожче, часто і сварячись і лаючись, разом з тим довго і дружньо блукали пишними алеями славетного парку, бродили по галях та ярах навколишнього лісостепу, по вузьких провулочках ветхого гетто, по тихих кварталах поміщицьких та комерсантських особняків, з яких уже років дванадцять тому остаточно повтікали їхні колишні власники. Назбирані ними скарби — картини, скульптуру, порцеляну, книги, старовинну зброю, килими — вони зовсім неохоче залишили новим більшовицьким господарям міста, які доручили нам, уманським школярам, нишпорити по цих особняках, розшукувати й обережно перетягати до музею отаке покинуте добро. Леонід ходив по музею, уважно і любовно оглядав зібрані ще за тих часів мистецькі, часом дуже рідкісні, речі. Пошана до художньої спадщини, до всього справді прекрасного, створеного в віках, була в Леонідовій творчості одним з важливих мотивів, що прозвучав у низці вдумливих і проникливих віршів, які прикрасили всю радянську поезію і які оживляли образи великих митців минулого перед новим масовим читачем. Адже писання Первомайського вже й в передвоєнні роки все більше і більше ставали набуток багатонаціональної всесоюзної літератури. Нерозривно зв'язаний з кращими традиціями класичного українського письменства, чудовий і тонкий знавець української мови в усіх її відтінках і прикметах, Первомайський ненастанно і невтомно збагачував українську радянську культуру духовними цінностями інших народів. Велику частину свого таланту й часу він віддавав важливій справі художнього перекладу. Ми й досі ще повною справедливою мірою не оцінили ваги і значення того коштовного внеску, яким Леонід Первомайський збагатив нашу літературу. Він був письменником не тільки широкого ідейно-тематичного розмаху, не тільки щедрим творцем досконалих і формою, і мовою поезій, поем, драм, не тільки автором строгих і пристрасних оповідань та такого глибокодумного роману, як «Дикий мед», але й справжнім майстром високого мистецтва перекладу, значно розширивши плідним поетичним трудом своїм обрії світової літератури, розкриті нині перед радянським українським читачем.

Яким розумінням високої і безсмертної краси народної творчості всього людства, відкидаючи варварський расистський поділ народів на більші та менші, на «історичні» та «неісторичні», керувався Леонід, творячи свою незрівнянну антологію балад народів світу «З глибин»! Від одначених уже світовою славою творів російського, англійського, німецького, іспанського, сербського фольклору до дбайливо розшуканих балад або пісень, які належали до скарбниці досі ще, на жаль, маловідомих світові перлин пісенної творчості індонезійських народів, народів Дагестану, мордовців, шорців, циган, негрів Америки, величаву і розмаїту панораму цієї поезії розгорнув у своїй антології Леонід. Творчим подвигом є вже одна вона, але його невиситимий творчий інтерес і прагнення Первомайського принести українській літературі нові й нові скарби літератури світової дали нам і такий шедевр, як переклад Війнового тестаменту, як полум'яні поезії Петефі, як пронизані тонкою іронією та болем вірші Гейне, як плавні строфи поеми Нізамі про Лейлу та Меджнуна, як прекрасні переклади з Пушкіна та Лермонтова. Закоханість в пісенні прояви душі народів вкорінилася в свідомості Первомайського ще з дитинства, коли, як він згадує, ненька нишком наспівувала йому і грайливих, і сумних, і трагічних українських народних пісень. Пісенність, вкорінену в дитячу пам'ять, проніс поет крізь все своє життя. Ніколи не замикався поет в якійсь «відрубності», відчуженості, відстороненості від явищ і процесів культурного розвитку всього людства, особливо могутньому і плідному на рідній поетові радянській землі. Всім єством своїм він був інтернаціоналістом, носієм ідей дійового гуманізму, дійової людяності, — говорячи коротко, він був справжнім комуністом. Ось чому з такою беззастережливістю, самовідданістю, вірою в перемогу він кинув і своє життя, і всі свої почуття, і своє розпечене гнівом та зненавистю до ворога поетичне слово на боротьбу проти нападника-фашиста.

Мені на Південно-Західному фронті довелося пройти майже обіруч з Первомайським багато тяжких доріг війни. Їхні болі і надії, горе відступів і радість перемог, люди, з якими ішов в одній лаві, і люди, які падали, вбиті поруч тебе, — багатозвучна, скорботна, похмура, але водночас мужня і висока музика тих доріг, тих років гримить, вибухає, шепоче, бринить, плаче, втішає і сміється в рядках Леонідових віршів, в його «Солдатських піснях», створених на фронті під час війни. Ця книга, знаменна не тільки в біо-

графії поета, але й в історії літератури, відкривається віршем «Земля» — про суворі, затьмарені тугою й дощами осінні дні 1941 року, коли ми — я був в одній колоні з Первомайським, — виїхавши з Харкова, переступили рубіж української землі, відступаючи далі й далі на схід і північ, до Осколу, до Дону, до Волги. Не забуду ніколи цього тяжкого, тужного маршруту, того складного, сповненого горя, але не позбавленого відчуття віри в грядущу радість настрою, що його проникливо відобразив Первомайський у своєму вірші, точному щодо образів, вірному щодо почувань, просто віщому... «Шматок землі твоєї, Україно!» Його взяв з собою поет у дальшу бойову путь, де ще буде багато випроб, страждань, печалей, докіль «вона настане, та визвольна днина, коли я поверну його тобі, цей шмат землі твоєї, Україно!» Перечитуючи цей вірш Первомайського, як і всю книгу «Солдатських пісень», думаю — як помилялися древні, кажучи, що, коли дзвенить зброя, музи змовкають. Відгриміли гармати, звелися відроджені села й міста, заросли садами, гаями, зелами зигзаги окопів та протитанкових ровів, а пісні та вірші, створені за найтяжчих часів найтяжчої з воєн, і досі звучать, проникливі, щирі, прекрасні і відважні. Серед них — воєнні вірші Первомайського. Вони становлять собою гордість радянської поезії, вони є значущим етапом у творчому житті Первомайського, відбивають у собі глибокі внутрішні процеси, які збагатили, виструнчили, піднесли, зробили тоншим і людянішим високий талант поета.

День Перемоги Леонід зустрів не виснажений, не зморений важчезними випробами, а ще глибший у думках своїх, ще дужчий в своїх почуттях, ще вимогливіший щодо місткості і виразності свого слова і як поет, і як чудовий прозаїк, і як досконалий майстер художнього перекладу. Він був і темпераментний публіцист, есеїст, критик, цінитель літератури, музики, живопису, архітектури. Адже про різні галузі мистецтва писав і знаюче, і прозріливо.

Книги Первомайського — поетичні, прозаїчні, критичні — виходили в світ одна за одною. В них відбивалися і сильна індивідуальність поета, яка впевнено зростала й міцніла, і бурхлива доба, зміни і процеси якої глибоко вчував і вбирив у свою свідомість чулий, активний, гостро мислячий поет. Він уже став у шереху найвидатніших письменників країни, в ньому буяла мудра і мужня снага та прагнення іти ще далі, ще далі вперед, але доля цього не схотіла. Недуга підступно підкралась до плоті, не торк-

нувши, не послабивши потуги творчого духу... Він хворів довго, стримано, мужньо. Він відав неминуче, але не знаю, як з ким, а зі мною, скажімо, ніколи, навіть під час незабутнього для мене останнього побачення, про це не говорив. Лише в очах, глибоко запалих в почорнілих орбітах, лише в непоборно трагічних рисах і зморшках його схудлого обличчя, лише в повільних і обережних рухах люди вчували приховане в ньому внутрішнє знання того, чого не уникнути і що примусить його не завершити великих задумів, майже додуманих, та ще не записаних. А яка в них таїлася сила — про неї свідчать величаві строфи, що їх створював поет уже приречений. Вони потрясають нас і потрясатимуть нащадків, ці поривчасті, сміливі, непокірні строфи таких віршів, як «Ніч у серпні», «Уроки поезії», терцини, присвячені Каменяреві, — таких віршів, в кратері яких жаріє не тільки передчуття, а й непохлибне знання неминучого: «Уже твій шлях», «Немов по замінованому полю», «Палає вогнище», і мало не прикінцеве видіння — «Останній подих мій». Прикінцеве видіння. Прикінцеві думи про життя і смерть. Прикінцева книга з пророчою післямовою:

В путь вийшов я, веселий і безстрашний,
І щастям заплатив за дар пісень,—
І не забудеться мій день вчорашній,
Коли настане завтрашній мій день.

Настав і не перестане наставати для Первомайського завтрашній день, приходять і приходитимуть до Первомайського завтрашні й позавтрашні покоління. Бо для таких поетів завше було, є, буде Завтра — живе, хвилююче, високе і красиве.

В одному з віршів останніх своїх років поет думкою вернувся до юності. І знову засяяло йому сонце Паміру, і знову привиділись йому круті стежки юнацьких мандрів. І він спитав себе — а що там за перевалом? Ми знаємо, що висхід не скінчився. Висхід у майбутнє, до свідомості нових і нових поколінь, що ніколи не зречуться аві радощів, аві болів, які приносить їм справжня поезія, народжена серцем, сповненим радощів і болів великої епохи, що її ритмами воно пульсувало.

ВІН ГОВОРИВ З ГОРАМИ

Брязкотлива півторатонка тряслася, як на матраці, на вузькій хвилястій дорозі, щойно простеленій по вбитих у круту скелю палях до найближчого селища Хевсуретії — Барисахо. Я сидів біля борту і боявся глянути вниз — деє там за півкілометра вниз, граючи сріблом і черню, вився пасок річки. Гострі кути бескеття. Сині шатри модрин.

«Ну й дорога, — думав я, — не надто зручно буде цивілізації добиратися нею до хевсурів».

Проте дорогою дуже пишалися в райкомі партії в Душеті. Вона була одним із шляхів, якими мав іти наступ на середньовіччя, вкорінене й тоді, на п'ятнадцятому році Радянської Грузії, в тяжкодоступну, накинуту, наче горбате сідло, на хребет Головного Кавказу, доки що таку зашкарублу в своїй архаїчності Хевсуретію. Перша автомобільна (так вона без переконливих підстав величалася) дорога, перша крамниця, перший пункт здачі молока, перший телефон, перша електростанція, перша школа і, нарешті, перша партійна організація — все там було чи незабаром мало бути в первинку. Ми їхали, здавалося, на років сімсот назад, до людей, що ходили в шоломах, носили мечі і часто вимахували ними у герцях кривавої помсти, зустрічаючи кровника на гірській, стежці чи на галасливому базарі в Барисахо.

Саме туди ми й трусилися по непевній дорозі. Проводир наш — Симон Чиковані, який побував тут років два тому, добравшись тоді до гірських закутків, де «Саната, Мзіа і Манана, прокинувшись удосвіта, старанно дощем змивають золотавість кіс», ще без усяких доріг, по стрімких

тропах і слизьких переходах. Симон як досвідчений бувалець, захоплений розмовою з шофером, не зважає на небезпечні повороти, на раптові струси, на наглі струмені камінців з навислих круч, а ми сидимо в кузові машини, занурені в насили притлумлений переляк, у мовчазливу тривогу. Нас, компаньйонів Симонових, п'ятеро: дві жінки — Маріка та Гаїна, два російських письменники — Віктор Гольцев та Віссаріон Саянов, і я. Мандрівники на машині часу, яка везе назад, десь аж за феодалізм.

Симон і шофер так захопилися бесідою, що лише за кілька кроків помітили непоборну перешкоду, яка поволи вийшла до нас з-за повороту. Урочистий, кошлатий, непривітний буйвіл. Став посередині і стоїть, подивляючись малоздивовано на зелену гарбу, що, без тяглової сили попереду, сама котилася йому назустріч по труській дорозі.

Шофер зупиняв машину. Об'їхати не було як. Праворуч — скеля, ліворуч — прірва. Буйвіл не рухався і дивився на нас. Досить байдуже, досить незлобливо. Ми дивилися на нього з трохи іншими почуттями. Симон вискочив з кабіни і почав на хевсурський манер гукати і щось наказувати буйволу, але його крики на старого флегматика не вплинули. Та й справді, тільки обдираючи боки, він міг протиснутись між скелею і машиною. Тоді Симон обернувся до дружини своєї — Маріки:

— Дістань з торби дві булки.

Маріка, охоронниця наших харчових запасів, послухалась, хоч і неохоче, — запаси були вельми обмежені. Навіщо йому здалися дорогоцінні булки, призначені не так для нас, як на присмаку хевсурським дітям?

Симон підійшов до буйвола і дав йому булку понюхати. Буйвіл пожвавів, посунувся. Два кроки, три кроки. От він уже біля машини. Далі не йде. Дістає половину булки. Друга половина вабить. Просунувся, шарпнувши машину, поїд скелею. Дістав і другу половину. Жадоба спонукає. Коли зжував обидві булки, шофер відразу ввімкнув мотор і рвонув уперед, здираючи з буйволового боку шерсть. Звір заревів і, може, кинувся б на Симона, але той спритно скочив до кабіни. Дорога до Барисахо була вільна. Симон продовжував запально бесідувати, ми на нього крізь заднє вікно кабіни дивилися шанобливо і побожно.

Ще один розворот машини по чортовому серпантину, ще раз колеса на мить повисають над безоднею — і перед нами відкривається вид на Барисахо. Плескати покрівлі хатин темніють на тлі звечорілого оранжевого неба. Силуети лю-

дей. Їх багато. Сьогодні неділя, і базарна юрба ще не розвійшлася. Вона розступилася, і поміж двох груп людей ми, дивуючись і жахаючись, бачимо неймовірну сцену. Дві фігурки наскакують одна на одну, виставляють вперед якісь кружальця і вимахують чимось, що сипле іскри, — відблиски західного сонця. Невже герць? Невже щити і мечі? Невже ожилый Вальтер Скотт, чи Загоскін, чи Барнові, чи Мордовець?

Ми в'їжджасмо на майдан саме в мить, коли жінки, кинувши на землю чорні хустки свої — манділі, розводять в різні боки суперників. Великого опору жіночим зусиллям завзяті бійці не чинять. Священний ритуал виконано. Мечі кровників схрестилися, а точити кров як на нинішні часи надто дорого. Завдану рану обмірюють ячмінним зерном — скільки зернин вздовж рани лягло, стількй овець віддай на штраф за втіху хвалитися, що ти кровну помсту виконав. Цього звичайно уникають, і лише поодинокі завязці вдаються до коштовніших розрахунків.

Юрба оточила нас, більше схвильована прибуттям — таким тоді ще не частим — машини, ніж щойно залагодженим поединком, але ми стояли ошелешені. Тільки Симон удавав, що анітрохи не вражений. Мовляв, він тут своя людина. Який же він щасливий був, коли з юрби вийшов кремезний русявий чоловік, теж у цоломі, з червоно-жовтими хрестами, вишитими і на грудях на жупані, і на спині, підійшов, поручкався і дружньо забалакав з Симоном.

— Відразу впізнав мене, — пояснив згодом Симон. — Знає, здибались в Кудіа Аладаурі. Запрошує до себе, до Хахматі. Що, підем узавтра?

Якось-такось переночувавши в Барисахо, вранці рушили невеличкою валкою на чолі з хахматським знайомим Симона. В глиб і в глиб Хевсуретії, дивовижної, строгої і прекрасної в первобутності своїй природи, у величі своїх срібноголових вершин, у лицарственості своїх людей.

— Лицарі — то лицарі, — скептично говорив Симон, — але добре, що ми з собою анічого схожого на зброю не маємо. Побачили б бодай поганеньку мисливську рушницю, то напали б і відібрали.

Цей маленький край щойно почав виходити з темряви середньовіччя, позбавлятися його найбільш жорстоких і безглузких навичок, традицій, звичаїв кривавої помсти поміж хевсурськими родами і затятої ворожнечі поміж хевсурами та дагестанськими сусідніми племенами. Щойно організувались перші пункти спільної здачі молока

і перші громадські маслобойні. Перші хевсурські юнаки рушили на вчення до Душеті і навіть до Тбілісі.

Проте тіні суворої давнини стояли поруч нас, як оті, завиті сивим мохом, височезні смереки, модрини і ялини, що стриміли на кручах, де ледь протоптаним слідом поміж стовбурів, скель, чагарів виляса з Барисахо до Хахматі покручена стежка, то поринаючи у вологу імлу хащів, то перериваючись холодним і дзвінким потічком, то ледь-ледь проступаючи по оголеному боці іржавого бескеття, засипана обвалами каменів і камінців. По таких обвалах проходити було найнебезпечніш. Камінці зривалися з-під ніг і котилися кудись у прірву. Дивлячись, як безтурботно іде, говорячи зі своїм хахматцем, Симон, спиняючись, вимахуючи руками, щось запально хевсурові доводячи, соромно було й нам спішити або, навпаки, плазувати, намацувати певнішу путь і вглядатися в кожную п'ядь. Простори перед нами то збігалися порослими лісом стінами, то розкривалися в духмяній чарівності полонин, де паслися невисокі твердоногі хевсурські корови. Пастухів не видно, але кошлаті і люті пси метаються і, помітивши нас, хрипко і зяття брешуть. Добре, що поміж нами неподоланна розколина гір.

Віссаріон спиняється на стежці, витягує неодмінну супутницю — записну книжку — і починає щось писати.

«По склону гор бродили корови синие, зеленые, красные», — читаємо ми з Віктором, підійшовши ззаду і зазирнувши через Віссаріонове плече в його писання. І не дивуємось, хоча й сміємось. Корови в різкому сонячному освітленні гір, в глибокій зелені альпійських полонин, в густих тінях навислих смerek справді здавалися різнокольоровими, райдужними. Вони розсипалися по гірських схилах красивими мазками барв, ці основні годувальниці хевсурського племені скотарів. Вони були дебелі і щедрі. Їхне жирне молоко пахло травами і запашними криницями. Більшість джерел, звідки вони пили, струміли ключами мінеральних вод. Красуні були розбещені і воліли нарзан.

Кілька кілометрів одділяє Хахматі од Барисахо, але ми, вийшовши рано, десь вже далеко за полудень добрели до ластівчиних кубелець Хахматі. Плескатоверхі, з камінних плит складені житла уступами ліпилися до гори, і дорога до хатини часто йшла по покрівлях нижніх сакль.

Назустріч виходили поважні чоловіки, вибігали голопузі діти і, сяючи вогненно-рудими кучерями, струнко виступали з темряви дверей жінки та дівчата. Ні, Симона не

забули тут. Він, сміючись і радіючи, тиснув чорні, засмагли руки. Гурток чоловіків оточив його. Вони говорили ритмічними, гармонійно-звучними реченнями, і виразні, дактилічно довгі рими сполучували фрази. Вони говорили віршами, як то при урочистих схвильованих зустрічах та бесідах звикли говорити хевсури, горді з того, що їхня буденна мова ще й досі така, якою писано чотириряддя відомої кожному з них старої поеми про витязя в тигровій шкурі.

Нас запросили до хати. Наші жінки лишилися надворі, де Маріка розпочала теплу і жваву розмову з хевсурками. Вони обідатимуть після того, коли пообідаємо ми, гордість і підпора людського роду, чоловіки. Гордість і підпора розсілася навкруг вогнища. В закоптілому, чорному казані, вкритому всередині грубим коричневим шаром вікодавнього навару-чвиру, булькотіло молоко. Ячмінні коржі господар розламав і подав нам. З бурдюка до невеликого рога пролилася цівка рудої, пахущої рідини. Це було хевсурське віскі, ячмінна горілка високої міцності і нестерпної пахущості. Вона не первина була з нас лише для Симона, але й він закашлявся. Тільки Віссаріон хвацько вихилив рога, хоча й теж раптом пойнявся багрянцем, аж запашив. Ми, безжальні щодо приниженої і зневаженої тут кращої половини людського роду, сиділи довго, вслухаючись в плавний рокіт старовинної мови.

Нарешті господар підвівся. Наші місця зайняли жінки, а ми вийшли на покрівлю. Хахматі лежало перед нашими зорами, сповите димками. Десь із полонини долинув до нас плач. Він був пронизливий і такий закрутистий, що можна було в ньому зразу відчутти і справжню тугу, і мистецьку штучність церемоніалу.

— Там в одного померла жінка. Плаче її сестра. Взавтра ховатимуть. Будуть кінські перегони на її честь. Подивитесь, — сказав нам господар.

Ячменівка розморила всіх, а нас, прибульців, довела до краю. Ми, навіть незламний Віссаріон, позіхали відверто й жадібно. Почали влаштовувати нам ночівлю. Чоловіків — у хатину, а жінки вимагали права спати на покрівлі. Щоб вони вночі не замерзли, господар десь побіг і приніс ветхого, витертого килима та велику чорну бурку. Жінки шмигнули під бурку. Ми подалися до саклі. Повітря було масне, димне, тяжке, настояне на віковому намулі бідацького побуту. Орди бліх наскочили на новоприбулих. Втома перемогла. Ми таки заснули. Жінки вранці казали, що бурка над ними теж стрибала від блошиних перескоків.

Шпилі недалеких вершин Головного хребта були срібні і рожеві. Ранок бринів. Внизу під нами, де вилася спінена, теж срібна і рожева, бинда потоку, лунали голоси, іржання коней, стрімкий жіночий плач. В ньому було стільки дивовижних переливів і пасажів, що відчувалася прадавня манірність старовинного ритуалу. Внизу готувався похорон, який мав завершитися шаленими перегонами юнаків на кремезних і волохатих кониках по карколомних стежках, по яких не раз ходила небіжчиця, несучи до Барисахо на продаж масло, пропахле гірськими травами і росами.

От винесли її тіло. Наші жінки трохи здригнулися, побачивши, що його старанно вгорнуто в той ветхий червоночорний килим, на якому вони проспали всю ніч. Похоронний похід рушив до кладовища. Жінки голосили. Величний, сивоголовий хевісбері — старійшина ущелини — ішов попереду. Нам було йти за походом не до річі. Ми залишилися тут, де гурток молоді готувався до перегонів. Симон вів з ними розмову, поважну і притишену, як то й належить за жалобних обставин. Він умів точно і тонко настроювати себе і свої слова до народного камертона.

Похорон десь там за горою завершився. Небіжчицю поклали в кам'яну домовину, ще поголосили над нею, хевісбері промовив свою напівхристиянську, напів'язичеську молитву, юрба повернулася на берег річки, на неширокий лужок, звідки загзагами підносилися до перевалу тропи, що по них зараз помчать юнаки. Перегони триватимуть години дві. На переможця, який першим повернеться на цей лужок, чекатиме ріг ячмінного самогону, шматок твердого сиру, кусень розвареного м'яса і барвіста хвала в тості, піднесеному самим хевісбері і проголошеному чотиримовою строфою урочистого шаїрі.

Перед нами лежала ще некоротка путь через ущелини і перевали назад, до Військово-Грузинської дороги, і ми не могли тут баритися. Хевісбері перший підвівся, вийшов на подвір'я — власне, на покрівлю нижньої саклі. До нього підійшов ще один, може, навіть старіший за нього дід, і втрьох з Симоном вони розпочали розмову. Симон покликав нас, старий дід простяг худорляву, жовту, з довгими і вузлуватими пальцями руку. Симон сказав:

— Це чудо, а не руки. Батоно Гіоргі — місцевий хірург. З діда і прадіда. Від них він вчився свого дивовижного вміння. Він не тільки вправляє звихнуті руки чи ноги, не тільки відтинає розчавлені, а й на проламаному черепі

вміє щасливо робити операцію, як оце зробив він бідолашному Хвтіа. Погляньте.

Молодий з прибулих хевсурів нахилив голову, і ми побачили блідо-синій, розгалужений, мов гілка папороті, шрам, що простягся від тімені до потилиці. Рана мала бути жахливою. Ми не допитувалися, де, в якій бійці і з ким він її дістав. Може, в сутичці — вендеті — з кровником; може, стрівшись на вузькій тропі з ворогом — кістом, як то в найглухіших оселях Хевсуретії ще продовжували звати сусідів — дагестанців; може, випадково послизнувшись і вдарившись головою об грань бескеття. Удар був більш як небезпечний. І пораненого врятував сивий місцевий неписьменний знахар, маючи, як оповів нам хевісбері, в арсеналі своїх хірургічних засобів лише молоток, обценьки і долото, добре виварені в окропі. Фармацевтику свою він здобував на полонинах і галявинах лісів, часто ще й не топтаних ніколи людською ногою. Так лікували, певне, задавна і тих хрестоносців, легендарних родоначальників хевсурів, яких, мовляв, араби років сімсот тому загнали аж сюди, в непролазні і непроглядні нетрі іверських гір. Це, безумовно, легенда, але хевсури охоче оповідали її, хизуючись вишитими на спині і грудях хрестами, виймаючи з грубо цяцькованих піхов темнолискучі, міцнокуті, мечі, звані франгулі, себто мечами франкськими. Окрім хрестів на одязі та іконок Георгія Зміборця, мало чого християнського було в хевсурів. При виході з селища на пригорку під крислатим і покрученим вітрами берестом стояла їхня молільня — плескатоверха кам'яниця. В ній на ланцюгу, примощьованому посередині стелі, звисав укритий товстим шаром кіптяви казан, де варилося для ритуальних учт м'ясо; до стін були почеплені роги турів, а поміж них строкаті образки Георгія, найбільш уподобаного лицарським хевсурським племенем святого. Хевісбері показав нам це все і пішов назад. Ми рушили кам'янистою стежкою далі вгору, до перевалу.

День гарячів і гарячів. Хотілося пити, ноги боліли від напруження — з-під ніг котилися камінці і обрушувалися в прірву. Однак було легко і радісно. Я збагнув, що нас опанувала та прозора світла еuforia, яка поймає людей на незвичних для них висотах, і я ніколи не забуду її чару, як ніколи не забуду і живлющого, повного вкрай веселої і здорової насолоди, смаку води зі здибаного нами джерельця. Нічого радіснішого за цей ковток, що оживив і потішив пересохлу горлянку, я в житті не пив і не питиму.

Благословенна будь, водо юної старовини, водо суворої і прекрасної хевсурської гори! Благословенна будь, водо навікипомна, що сорок років тому змочила спрагли уста людей, таких дорогих для мене, — з них нині лише двоє ще можуть вдячно згадати тебе, водо жива і незабутня!

Ми йшли цілий день, а до селища так і не дійшли. Почало смеркатися. Стежка хиталася в тремтливій сутіні і звоях мли. Допомагаючи один одному, підтримуючи жінок, ми брели досить похнюплено, лише Віссаріон раптом спалахнув енергією і, видно, згадавши свої подорожі по берегах золотої Ольокми, поведився як справжній скелелаз, поспішаючи на допомогу, навантаживши на себе кладь, яку несли жінки, і, під подвійним тягарем ані згорбившись, метався туди і сюди по стежці, що тріпотіла поміж покорчених, рукатих, похмурих дерев, порослих на схилах кручі. От ліс розступився — невеличка галява простерлася, спадаючи одним краєм до прірви.

— Ми тут переночуємо, — сказав Симон і рішуче скинув на траву свій рюкзак. Хто б опирався? Втома, наповнення тьми, невідома путь — треба перечекаати до світанку. Всі попадали на моріг, лише Симон, присівши навпочіпки під сухорлявим берестом, запалив цигарку і замислився. Він, як найдосвідченіший у мандрах і знавець тутешніх місць та звичаїв, вирішив не спати, пильнуючи нас цілу ніч. Коли я прокинувся, ще було темно, лише багрова цятка Симонової цигарки світилася в лісовій тьмі. Тоді я дізнався про рішення Симона і переконався, який він був правий, взявши на себе варту. Вовтузячись уві сні на не дуже вигідному ложі, перевертаючись з боку на бік, ми всі непомітно, але неухильно сповзали донизу, де вже темнів пруг глибокої прірви. Симон ходив і підтягував кожного з нас угору, а ми в напівсні тільки сопіли, бурмотіли, вмощуючись зручніше, і знову засинали. Прокинувшись, я почав допомагати Симонові в цій рятівній акції, і так довершували ми ніч.

Сірою курявою раннього-прераннього світіння припошилося небо, і контури гір, і зубчасті гребені лісів. Панувала тиша, тільки знизу, де бився об скелі пінявий потік, долітав до нас його гуркіт. Мовчали і гори, і ліси. Раптом поблизу, в пуці, що стояла навколо нашого привалу, щось зашелестіло, застукотіло, заgrimіло. Симон схопився, зброї в нас не було ніякої. Навіть ножа чи сокирки. Симон схопив самшитовий кийок, гордість і окрасу Віссаріонових подорожей, і пильно вглядався в морок.

Звір чи людина? Шелеснув чагар, затупотіли копита, і на галяву вискочив вершник. Побачивши нас, він з переляку закричав. Голос був тонкий, дівочий. Хевсурка заверещала, круто завернула коня і з лементом та хрускотом зникла в нетрях. Вона перелякалася більше, ніж ми. Оповідала, певне, повернувшись, захекана, додому, що стріла в лісі таборище джинів. Від її вигуку всі прокинулись. Схвильовано погомоніли, напилися з баклажки передбачливого і ретельного Віктора прохолодної води та й рушили, стаючи на ходу бадьорішими й жвавішими і вглядаючись, поійняті захватом, у величну картину врочистого сходу сонця із-за хевсурських гір. Ранок над синіми вершинами, окутими рожевими і золотистими смугами перших променів, розкинувся, мов гігантський блакитношовковий намет. Все сповнилося звучанням, музикою, гімном. Земля була прекрасна, і ми були прекрасні, і прекрасним було життя навіть того маленького містечка біля Військово-Грузинської дороги, що на його базарний майданчик ми невдовзі вийшли з ущелини, з гущавини лісу. Мекали вівці, бекали кози, дзенькали мідні казани. Пахло печеним м'ясом. Шампури зі шматками багрової баранини чи козлятини крутилися над сизими димками жаровень. Хевсури в своїй жовто-червоно-чорній одежі, пшави у вовняних ярмулках, чеченці в струнких бешметах, пасанаурці в міській непишній одежі — і шестеро нас, заблуканих і вражених у цій гомінкій юрбі. Дружні усмішки, гостинне частування, запрошення до сніданку. Тільки мужній Віссаріон, щоб не принизити гідності прибульців, одним духом вихилив ріг і довго потім знов цього духу шукав.

Загудів вантажний автомобіль. Пасажири кинулись до нього. Хто вмощувався на своїх хурджинах — саквах, хто на підстеленому рядні, хто просто на дошках помосту. Вмістилися і всі ми. Машина стрибнула і помчала. За поворотом скрився темний вхід в ущелину, з якої ми так недавно вийшли, кінчилась легенда, подорож на машині часу. Прощавай, Хевсуретіє, прощай привітом, для мене, певне, і першим, і останнім.

Так я розлучився з Хевсуретією. Симон ще побував там і побачив, як його Кудія здійснив свою мрію не по звислому на палях, хисткому й непевному, а по пристойному, з великим трудом прокладеному шляху, ведучи до Барисахо автомобіль. Хевсури частіше й частіше з'являлися на вулицях Душеті, Пасанаурі та й на проспектах Тбілісі. Поріг Тбіліського університету переступила хевсурська

молодь. З найбільш неприступних, відрізаних од світу аулів частина їхніх мешканців переселилася вниз, у плодючі долини Кахетії, стали там не тільки чабанами, а й хліборобами, садоводами, виноградарями. Щити і мечі повісли на цвяхах над тахтою, вишиті жупанчики ще де-неде прикрашали синьооких, русявих, тонкостанних витязів, а шампунь та хна замінили коров'ячу сечу, якою хевсурські джигунки фарбували на вогненно-рудий полиск свої густі кучері.

Симон багато і проникливо писав про краї, які любив одвідувати, надихуваний на ці мандри поетичним учителем своїм — співцем Пшаво-Хевсуретії, добрим і суворим Важею. Не кажу вже, як побожно і ревно він ходив стежками, освяченими іменем Руставелі. Таких стежок багато, і не всі вони з достатніми історичними підставами вплетені в розповіді про життя геніального поета. Найбільшою святинею для прочанина, тією гірською оселею, де понад сімсот років тому Руставелі, напевне, бував, жив, слугував цариці Тамар, пильнував її книжок та, може, і сам уже писав там свою безсмертну книгу, в Вардзія, печерне місто на півдні Грузії в не дуже плідній і досить малолюдній долині Кури, яка, витікаючи з Туреччини, починає звідтіль бурхливий плін по грузинській землі, живлячи своїми хвилями і нешироке плато, де стояв маленький месхетський осад — Руставі, місце народження — за найбільш імовірними переказами — «месха незнаного — на імення Руставелі».

Вардзія — анфілади зал, церкви, покої цариці, вельмож, кордегардія, келії церковників і вчених, склади харчів, вина, молока, довгі тунелі коридорів, нескінченні і небезпечні сходи, лази, тераски — їх сотні, лише частково вцілілих і доступних для відвідання в наші дні. Понад сорок років тому, коли ми невеличким гуртком на чолі з Симоном вирушили туди, шлях був зовсім не вторований юрбами туристів; вивітрені схили гір кришилися на тропу гострими відламками, панувало безлюддя і понуре мовчання руїн. До печер Вардзії можна було просунути вузьким проходом, що на ніч замикався стародавніми дверима, оббитими ржавим залізом. Коли ці двері на стукіт нечастих подорожніх відмикав єдиний сторож Вардзії — кульгавий інвалід громадянської війни, що мешкав тут разом з жінкою і двома дітьми, — обвали, отвори, проломи і ями, через які були прокладені хисткі дощаті містки, зяяли перед одвідувачем з перших же кроків.

Обережно і схвильовано ми ступили під склепіння вардзійських гrotів. Сонце вже хилилося на захід, над горбатою рівниною турецьких пустельних просторів. Кордон був поблизу.

Сторож нас зустрів привітно. Ім'я Симона Чиковані було йому відоме. Живучи під тією ж кам'яною скелею, під якою жив Руставелі, він не міг не шанувати грузинського слова, не міг не кохатися в грузинському вірші. Навперербій із Симоном тихими голосами вони цитували катрени з поеми. Пейзаж, в якому Автанділ уперше побачив Таріеля, та печера, де витязь в тигровій шкурі ділив свою тугу разом з вірною служницею Асма, скидався на навколишній краєвид:

Підійшли вони надвечір до крутих, стрімких бескед,
Де були печери, в прірві ж річка поринала в лет,
І стояв понад рікою незліченний очерет,
І дерева височезні нахилилися вперед.

Ніде, певне, не звучали так резонансно і співзвучно гармонійні рядки Руставелієвого вірша, як тут, у тишині Вардзії. Коридор вів далі і далі в глиб гори; прорубані в камені амбразури лишилися за рогом; морок поволі переходив у тьму. Сторож запалив віхоть смолоскипа. Жовті відсвіти коливалися і хитливими омахами стелилися біля ніг.

— Ми зараз не зможемо оглянути фресок у храмі, не зможемо глянути на образ Тамар у церкві під горою. Ми зараз підемо і першим чином нап'ємося вардзійської води,— промовив сторож і, зігнувшись, вповз у вузький тунель, видовбаний у вулканічному камені гори.

Тунель повільно вкручувався в надра, часом звертав убік, часом знижувався. Яким чудом зуміли прадавні будівничі знайти в надрах скель ті підземні сховища води, які й досі по вінця сповнюють вириту посеред невисокого грота криницю, що з неї, як свідчить сторож, скільки не бери води, а вона все буде по вінця? Симон не черпав жменями води, він припав до криниці устами і пив.

Двічі глибинними соками грузинських гір якомось особливо пам'ятно і знаменно тамував я вкупі з Симоном свою спрагу. Хевсурський осяйний день, високе до запаморочення небо, все тіло твоє огортає спека і проміння. По стрілчастій розкішній траві з-під порослої вогким мохом різнобарвної брили, дзвенячи, бринячи, булькочучи, тече джерело. Вода сяєва і цвіту, бризок і звуків, переплесків і

музики, руху звивистого й примхливого, мов танець. І от інша вода. Під навислим, загрозливим небом потужного, споконвічного бескеття в криниці круглій, мов щит, шліфований дбалими іверськими зброярами, стояла вода. Вода мовчання і думи, кристалу і нерухомості, глибини і сили, мудрої, надихаючої, невичерпної. Джерело біля Хахматі було як гра променів і блискотлива пісня. Криниця Вардзії була як віттар і сталеве ковадло. Чи не злилися їхні води в сонячному і залізному блиску Руставелієвої поезії? Симон пив ту воду молитовно і жадібно, і вона до кінця його життя так і не наситила поетової творчої жаги.

Невтоленні, прагнущі нових вражень, нових дум, зійшли ми нижче, де печери терасами повисли над долиною Кури, розкриті в далечинь, бо четверта зовнішня стіна давно вже обвалилася. Потріскане склепіння вкрилося віковою кіптявою багать і смолоскипів; вирубані з каменю лежанки посіклися дощами і віхолами. На них ми мали спати. Ночі були прохолодні. Ми взяли з собою ковдри, але вони були тоненькі, і жінки вже почали мерзнути. Сторож віддав нам, що мав, — бурку і шинелю. Не знаю, чи ми спали, чи більше марили, як нараз дрімоту невлежану нашу перебили раптові крики, постріли, біготня чиясь під вардзійською горою. Ще блиски пострілів. Тривожні перегуки. Уривчаста команда. До нашої печери досить спокійно увійшов сторож.

— Контрабандисти. Башибузуки. Таке в нас буває. Не бійтесь, я привалив до дверей колоди. Сюди не вдеруться. А спробують, то ось. — Він у руці стискав стару берданку, зброю, видно, більше небезпечну для стрільця, ніж для цілі.

Постріли вцухали. Чим кінчилася ця недовга сутичка, ми не дізналися. Нічого не оповіли прикордонники сторожеві, хоч він і ходив до них уранці, коли ми ще лежали на своїх лежанках, задубілі і голодні. Після нехитрого сніданку знову поповзли за сторожем по галереях і переходах Вардзії. Ось тут, можливо, були покої цариці, в них вхід до печерного храму, звідки на нас глянула побляклими, закіптюженими, але все-таки розбірливими барвами, писана гострими і владними рисами, така грузинська, незважаючи на весь свій візантійський кшталт, мадонна. Глянула виколупаними очима, глянула печально і мномовно. Перські чи турецькі нападники мечами або списами били їй прямо в очі, продірявили шар тиньку і камінь,

але не осліпили. Вона дивилася на нас, пілігримів, ранами історії і цими ж ранами говорила до нас.

Скорботна історія Грузії після Руставелієвих літ аж до часів, коли остаточно і рішуче захищено Грузію від розбійницьких наскоків,— вона озвалася до нас видряпаними очима і Марії, і Тamar, фреску якої ми побачили внизу під горою, в печерній церкві, що вхід до неї заслонився дряпучими кущами шипшини й ожини. Симон, пробравшись через колючки і шпички, знайшов цей вхід. Ми вглядалися в очі Тamar, в зяючі близни історії, в суворі діри століть, за якими таїлися тіні подій, не розгаданих до кінця і досі. Іменем Руставелі була освячена для нас і ця невеличка печера, розмальована невідомими майстрами, вмільцями впевненого удару пензлем по вогкій ґрунтовці стін, просякнутій фарбами, виготовленими з трав, овочів, соків і мінералів. У глибокій єдності з навколишньою природою, красвидом, думами, настроями, уподобаннями і уявленнями глядачів-прочан підносилися на площинах печер величні постаті фресок. Духом достоїнності і поваги були отеплені ці подоби жінок, воїнів, пустельників, мудреців. Такими, певне, вони і проходили по лунких коридорах Вардзії, такими вони і вслухалися в переливи старогрузинських наспівів вардзійської церкви, такими вони і припадали гарячими устами до ковшиків з водою вардзійської криниці або до чаш, сповнених молоком, яке крізь довжезну трубу молокопроводу лилося з гори, з нагірних пасовиськ, аж сюди, до молочарень цариці. Ми стояли перед образами фресок, і час втрачав свою міру, і ми чули шелест їхніх важких одеж, і шепіт їхніх віршів і молитов, і луну далеких тривожних гасел, що, відбившись од круч, шугали туди і сюди по ущелині Кури. Старі шуми, старі слова, стара поезія оточувала нас, і вічність говорила з нами, і віч-на-віч були ми з нею.

Інвалід-сторож розливав по кухлях прохолодне мацоні, ламав сухі коржі, частував нас бідним своїм сніданком, а Симон на подяку йому і його сім'ї читав вірші. Як чотири стріли в сагайдаку, лежали чотириряддя в строфі Руставелі. Є на землі священні місця, де слова геніїв розгортаються в усій своїй силі, словнюючи душу людини до краю, по вінця, до щасливої задухи. Так на Чернечій горі вриваються в серце буряні пісні Кобзаря, так над тихими озерами, голубими меандрами Сороті, під шепотливими кронами лип у Михайловському летять променисті строфи Пушкіна, так над розлогими розливами Німану,

Хто міг сказати, що нібито мала
Моя вітчизна, Картлі незрівнянна?
Що смужкою вона між гір лягла?
Хто вигадав: мала земля кохана?..
Фортеці, башти, що зорять з вершин,
Ти змирай пильними очима,
Збери всі барви гір, лісів, долин,
Що в тьмі віків горять непогасимо...
Тоді пройме і вразить думь твою
Вся даль і велич нашої вітчизни.

(Переклад О. Новицького)

Не багато, певне, є закутків Грузії, де б не побував Симон, досконалий знавець грузинської історії, мистецтва, мови в усьому розмаїтті її говірок, з яких він вміло і тактовно черпав засоби для змалювання поетичних образів батьківщини, її бід і перемог, її красивидів і людей. Незвичайно чутливий і чулий, він непримушено зав'язував з людьми найрізноманітніших верств, професій, племен дружні стосунки, легко знаходив взаєморозуміння, лишаючись завше самим собою, довірливим, співчутливим, людяним. А це не так просто було в ті часи, коли я в Симоновому домі жив, ненастанно з ним і з його чудесною дружиною Марікою стрічався, ділився з ними і думами, і печалами, і хлібом і грівся теплом їхніх щедрих і добрих душ. Я почав працю, яку сам визнавав за непосильну, зухвалу, надмірну для моїх скромних можливостей. Десь з року 1929-го, ще в Харкові, під час зустрічей і бесід з першими своїми грузинськими друзями — Георгієм Наморадзе, Аміраном Габунія, а найбільше — з Константіне Гамсахурдіа, людиною своєрідною, блискучою щодо ерудиції, темпераменту, таланту, я почав мріяти про тяжку і відповідальну працю заради того, щоб ознайомити українського читача з незрівнянною поемою Руставелі. Грузинські друзі читали і тлумачили мені строфи, оповідали народні легенди про нього і дали відчутти всю глибину народної любові до тієї гордості і святині, якою є для Грузії поема про витязя в тигровій шкурі. І я наважився перекласти її вступні катрени. Спершу мені допоміг Георгій Наморадзе, людина, що все своє життя подвижницьки присвятила справі грузино-українських літературних взаємин, а потім на допомогу мені в розпочатому мною великому ділі прийшов напрочуд уважний, дбайливий і тихий юнак — Аміран Габунія. Він вчився в Київському кіноінституті, де певний час працював і я. Ми там познайомились, і він запально

сказав, що був би радий консультувати мене і потроху вчити грузинської мови. Так минуло десь близько року. В Грузії чудовий знавець Руставелі, філолог, безмежно відданий своєму фаху, безкорисливий, найскромніший зі скромних — Соломон Іорданішвілі — вже закінчив тяжкий труд створення науково опрацьованого дослівного перекладу великої поеми. Один примірник він надіслав мені, і тільки тоді я зміг вдихнути в себе аромат поеми — аромат гір і лісів, сонця і сталі, квітів і диму бойовищ, аромат, досить-таки присолоджений Бальмонтом, що через його манірний і розцяцькований переклад дістав я перше уявлення про цілу поему.

Я відчув, що на Україні не зможу довершити замислене. Написав про це Симонові, з яким познайомився під час першої декади української культури в Грузії.

Перервавши розповідь про роботу над українським перекладом Руставелі, повернувся до часів, коли 1931 року молодим поетом і кінематографістом у складі численної групи українських митців рушив з Харкова спеціальним поїздом до Грузії, радіючи і аж не вірячи в щастя побачити країну, омріяну ще з дитинства, овіяну поезією Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, уявлювану собі з оповідань батькових друзів — його грузинських товаришів, знайому мені з бесід з Георгієм Наморадзе, Константіне Гамсахурдіа.

Я припав до вікна вагона і, мені здається, всі три дні, скільки тривала наша подорож, від вікна не відходив. І ось першими хвилями підійнялася рівнина, першими караванами горбів пішли за обрій степи і спереду звелися над небокраєм дивовижні, стрімчасті хмари. Гори Кавказу. Я в'їздив у небачене, небувале, досі не переживане, хоча і вимріяне, хоча і сподіване.

Засріблилась унизу, під полотном залізниці, Кура. Постає Леніна звелася над греблею Загесу. Побігли узорні ганки будинків, прошуміли платани Тбілісі. Поїзд загальмував. На пероні численна схвильована юрба. Яскраві барви квітів. Багрянець прапорів і плакатів. Сліпуча мідь оркестру. Поїзд зупинився. Вигуки людей, кличі труб. Посеред перону міцно стискають в дружніх обіймах один одного два сивобороді мужі, давні знайомі, старі більшовики — Філіп Махарадзе і Микола Скрипник, керівник делегації Радянської України.

Прибульців оточують радісні, збуджені хазяї. Я бачу Константіне Гамсахурдіа, який підходить до нас. Він

знайомить мене з невисоким, худеньким, осяяним доброю, зворушливою усмішкою чоловіком.

— Знайомтесь. Ви ж обидва футуристи, тож братайтесь, — не без присмаку веселої іронічності каже Константіне. І там я вперше потиснув руку Симонові Чиковані, з яким потім стільки років дружив як з найближчою і найріднішою мені людиною, стільки пережив і передумав, стільки шляхів і стежок стоптав.

Під час декади ми здибувалися не раз. Між грузинськими письменниками і митцями України зав'язувались ті взаємини дружби, які з кожним роком множилися, шірилися, зміцнювані численними ділами і досить частими подальшими зустрічами. Здружилися письменники з письменниками, кінематографісти з кінематографістами, артисти з артистами. Константіне Марджанішвілі буквально не відходив од Леся Курбаса, закохані один в одного ще в Києва. Михайло Калатозов, Михайло Чіаурелі показували нам свої перші картини. Ната Вачнадзе разом з Валентиною Чистяковою, Акакій Хорава разом з Амвросієм Бучмою — якими прекрасними парами ходили вони по вулицях квітучого, шумливого Тбілісі! Паоло Яшвілі, Тіціан Табідзе, Михайло Джавахішвілі, Лео Кіачелі і молодші письменники — Константіне Лордкіпанідзе, Демна Шенгелая, Бесо Жгенті, Карло Каладзе, Леван Асатіані, Іраклій Абашідзе, тоді ще тільки автор першої книги комсомольських поезій, ставали для нас не тільки іменами авторів цікавих повістей, новел, поезій, а живими, духовно щедрими і багатими людьми, щирими друзями, задушевними співрозмовниками. Глибоке щастя випало мені побачити перші промені того великого, не бувалого досі на землі почуття, що облагороджувало, осявало, зміцнювало людські душі і надихало, підносило їхні творчі пориви, — почуття дружби не тільки людей, не тільки одиниць, а цілих народів, мільйонів і мільйонів. Так мріялося і собі в міру своїх скромних можливостей вкласти бодай невеличку частку в це найбагородніше діло, яке вперше на землі розпочали і здійснювали більшовики задля того, щоб ім'я Людини стало справді людським і людяним. Нелегко було це зробити, треба було послідовно і неухильно боротись. Старі пережитки національного розбрату, чвар і недовіри, пихи і зарозумілості, довго і старанно насаджувані як царськими держимордами, так і націоналістичними іудами, — їх треба було викоренити, перебороти.

Коли десь року 1934-го відомий український поет Іван Кулик запропонував мені разом з ним поїхати до Грузії, я радо згодився. Кулик знав про мої спроби перекладати поему Руставелі і сам планував узятися за труд перекладу всіх творів видатного грузинського поета-романтика Ніколоза Бараташвілі.

Я знову зустрівся з Симоном. В його житті сталися щасливі зміни. Він одружився. Маріка Еліава — вона була красива своєрідною, незабутньою красою. Десь у роду Еліав не обійшлося без кипчацької крові. Вишукані риси Марічиного обличчя були ледь-ледь позначені якимось азійським відтінком — в мигдалево-довгастому розрізі очей, в тонкій підкресленості вилиць. Вона була сповнена ніжності й жіночого чару, проте не бракувало їй мужності і твердості, що дали не тільки їй, а й її укоханому Симонові сили витримати тяжкі випроби, що припали не вдовзі на долю всієї сім'ї Еліав.

Коли ми з І. Куликом приїхали до Тбілісі, Симон і Маріка були щасливі до краю. Батько Маріки віддав їм кімнатку в своїй скромній невеличкій квартирі, але вони в цій кімнатці не засиджувались. Симон захопив Маріку пристрасстю до мандрів. Побачене й відчуте Симоном ставало рельєфами і барвами його віршів. Маріка не стримувалася в оцінках, і сам Симон визнавав, що вона не помилялася в порадах, іноді досить для автора прикрих. Висока інтелігентність, начитаність Маріки в літературі грузинській, російській, французькій, природний смак і такт, бездоганне відчуття правдивості і поетичності — ці риси Марічиної натури зробили її не просто першою слухачкою, а й порадицею та правомірною учасницею Симонових творчих сягань. Вони були щасливі. Такими я їх побачив під час другої своєї подорожі до Грузії. Тоді Симон і познайомив мене з Соломоном Іорданішвілі, який взяв на себе труд допомогти мені в тяжкому ділі перекладу Руставелі. І. Кулик пообіцяв, що Спілка письменників України по змозі сприятиме моєму намірові, для здійснення якого я мав би довший час жити в Грузії.

Склавши договір з українським видавництвом, якимось такось забезпечивши родину, я, не надто переобтяжений фінансами, знову подався до Тбілісі. Симон тоді одержав уже власну двокімнатну квартиру на вулиці Жореса і запропонував мені жити в нього. Я добре розумів, як це ускладнить їм життя, але Маріка і Симон були такі щирі, такі милі у своєму запрошенні, що я згодився. Жили більш

ніж скромно. Грошей ні в кого не було. Маріка не часто варила обіди з трьох страв, але робота йшла. З самого ранку Симон в одній кімнаті, я в другій сиділи кожен над своїм. Кілька разів на тиждень приходив Соломон, і ми перевіряли зроблене мною, вчитувались, вдумувались в подальші розділи. Соломон не шкодував часу на допомогу мені, не брав інших праць для додаткового заробітку, хоч родина його дуже цього потребувала. Ніколи не міг би я довершити свій переклад Руставелі, коли б не самовіддана допомога грузинських товаришів, а особливо Симона і Соломона.

Коли Марічиного брата Зураба звільнили з роботи в Держплані республіки, він знайшов посаду економіста в маленькому районному центрі Харагаулі. Містечко лежало високо в горах, близько Сурамського перевалу. Імеретинські гори зеленими хвилями могутньо і плавно котилися до виднокругу. Симон казав, що в них є щось гетевське — в їхньому замисленні і ясності. Зураб запросив нас до себе, і на кілька тижнів ми всі оселилися в будинку, який найняв Зураб. Зрання розходилися — Зураб до своєї установи, Симон і я схилялися над рукописами. Надвечір ходили по околицях. Якось дістали вантажний автомобіль і рушили в глиб Імеретії аж до маленького гірського хутірця, де на царині стояла камінна, занедбана, з дірвою покрівлею церква XIV віку — Убісі. Ключі були в старого діда, який жив поблизу. Затріщавши, розчинилися двері; в серпанку імлі та куряви перед нами почали ясніти обличчя воїнів, царів, мучеників. Їх створив художник, ім'я якого дійшло до нас, — Даміан, митець великого вміння і глибокої мислі. Його фрески, писані суворо, скупко, твердо і точно, з мудрим і разючим узагальненням, зараз були під загрозою. Дощі, вітри, віхоли продиралися крізь обшарпану покрівлю, руйнували тиньк, і де-не-де уже шматками відпадали приглушені і примерхлі фрагменти живопису.

Симон подався до сільради, до правління колгоспу, знайшов секретаря комсомольського осередку. Він запально говорив з ним. Хлопець стояв, похнюпившись, і навіть не виправдовувався. Він пообіцяв, що убіські комсомольці візьмуть під опіку цей закинтий поміж гір шедевр грузинського середньовічного живопису, який навіть серед сотень і сотень чудових пам'яток старого грузинського мистецтва вирізнявся величністю і промовистістю своїх фресок. Через кілька місяців, уже в Тбілісі, Симон дізнався,

що комсомольці слова додержали, відремонтували дах, почистили, осушили, прибрали храм.

В Харагаулі зав'язалися знайомства. Гостинні імеретинці запрошували до себе відомого їм поета зі всім його товариством. Біле, начебто й не міцне, але підступне імеретинське вино пили спершу зі склянок, згодом — урочистіше — з рогів, а потім кожен новий тост з нового посуду. Пішли ми на вечерю до веселої, моторної, кокетливої і невгломонної, хоч і пристаркуватої фельдшерки цього містечка. Чоловік робив ув артілі. Люди аніяк не багаті, проте ладні для гостей викласти все, що мали. Мали не так уже й багато, а нового посуду для нових тостів, що тривали десь до півночі, — де його постачити? Тож пили з молочників, пробірок, колбочок, каструль. Хазяйка бренькала на гітарі, хазяїн, Зураб і Симон намагалися влад співати. Від їхнього співу Маріка з жахом хапалася за голову. Добрі душі людей овійували серце теплом і веселістю.

Пізно вночі вийшли ми на містечковий майданчик, обсаджений тополями і шорсткими кущами самшиту. Хазяйка проводжала нас, награвши на гітарі.

— Мазурку! Мазурку! — закричав трохи підпилий Симон і, схопивши за руку Маріку, потягнув її до танцю. Під браве бренькання гітари вони танцювали. Симон вів Маріку розмашисто і сміло. Я навіть і не підозрював у ньому танкового хисту. Маріка, спочатку пустотливо, а далі все більше охоплюючись ритмом, танцювала задирикувато і гарно.

— Рях-цях-цях! — приспівувала фельдшерка, замидовано вглядаючись у танцюристську пару. На ганок сусіднього будинку вийшли люди і почали в такт танцю плескати в долоні. Електрики вже не було, світив місяць, і зорі гірляндами повисли над майданчиком. Було святково, радісно, вільно. Симон, раптом вигукнувши щось переможне і визивне, випустив руку Маріки і з розмаху, одним плигом кинувся на кущ самшиту і триумфуюче розсівся в ньому, що не минулося безкарно ані для його єдиного костюма, ані для його сідниць. Однак ця пригода не зіпсувала настрою ані саможертвовному Симонові, ані всім нам.

Ми повернулися до Тбілісі. Несподіване тяжке лихо обрушилося на родину Маріки й Симона — не стало Зураба. Вони мушили забрати до себе маленького Зурабового сина Нікушку, що лишився без діда, без батька і матері.

Проїжджаючи з Батумі чи до Батумі повз Харагаулі, я дивлюся на місток через запінену, неглибоку, але прудку і пружну річку, знаходжу зором будиночок з терасою, на якій ми дружнім гуртом з Зурабом сиділи і говорили про поезію і Грузію, намагаюсь вгледіти майданчик, де танцювали мої любі друзі. Згадую, згадую — і роки не стирають спогадів...

Було тяжко. Я вирішив повертати додому. Переклад Руставелі закінчено, ще і ще раз перечитано його із замученим, заклопотаним Симоном та Соломоном. Можна здавати до друку. Так я і зробив, повернувшись до Києва. Кінчалися сімсот п'ятдесят років з часу створення геніальної поеми, і всі народи Радянського Союзу готувалися гідно відзначити цю знаменну дату.

Видатна художниця Тамара Абакелія погодилася ілюструвати український переклад поеми Руставелі. Її монументальні, строго і мужньо писані малюнки, її проникливо трактований портрет поета — вони були не оздобою, вони були для українського читача шляхом до пізнання величі і мужності, барвистості і світлості грузинської поеми.

Поема українською мовою була видана і привезена на урочистий вечір у Тбілісі, покладена на стіл президії поруч десятків книг, в яких різними мовами радянських народів було надруковано славетний твір.

Я знав і знаю, що оцінка мого перекладацького труда з боку грузинських друзів зависока. Я був і є зобов'язаний їм за ту підтримку і за схвалення, яке від них, щедрих і доброзичливих, почув. Пізніше я дізнався, що завдяки своєму труду здобув не тільки похвалу, а й значно більше... Свій борг міг бодай частково сплатити тільки подальшою працею. Я вирішив узятися за переклад творів другого великого поета Грузії — Давида Гурамішвілі. В його житті, діяльності, поезії винятково виразно втілювалася ідея дружби трьох народів, про що прекрасно сказав у своїй «Пісні про Давида Гурамішвілі» Симон. Я хотів зробити українському читачеві цю своєрідну, неповторну в усій світовій літературі постать людини і поета ближчою, відомішою, зрозумілішою.

Симон підтримав мою ідею. Горещі горещами, а треба було по-кандидівськи і далі садити сад, світлий сад дружби й взаємопізнання. Симон познайомив мене з глибоким знавцем грузинської давньої літератури Олександром Барамідзе, без дбайливої допомоги якого я не зміг би над

поемами і віршами Гурамішвілі працювати. В роботі над Гурамішвілі сталася довга і тяжка перерва. Велика Вітчизняна війна. Вісті про Симона зрідка привозили мені письменники-газетярі з Південного фронту. Я знав, що він був на фронті у трагічні дні боїв у Криму, біля Керчі, на Тамані. Вірші його, написані того часу, сповнені скорботи, гордості, віри в перемогу. Перед випробами, що припали на долю народу, і змерхли, і зникли болі особисті.

Ми міцно обійнялися, коли в радісні дні після великої Перемоги зустрілися в Москві на письменницьких зборах. Ми говорили про наші переживання і дивувалися, які вони були синхронні і співзвучні. Роки розлуки, спричиненої війною, ще міцніше об'єднали нас дружбою. Ми пізнали мужню скорботу втрат і поразок, ми пізнали незрівнянну радість перемог і тріумфів у такій їхній мірі, якої ще ніколи людському серцю не дано було пізнати і якої ще й досі поетичним словом не вичерпано. Воєнні поезії Симона і нині дихають яскравим жаром любові і зненависті. Цю зненависть Симон ніс у собі мудро й обережно, так, щоб вона не обпалила для нього ті справжні цінності людського духу, які творчість великих німців дала народам. Симон добре знав і цінував німецьку поезію від Ганса Сакса до Бехера, любив книги Гофмана, Томаса Манна, Анни Зегерс. Тому він радо погодився в складі делегації радянських письменників поїхати до Берліна та Веймара на двохсотрічний ювілей Гете 1949 року. Я теж був у цій делегації. Удвох із Симоном ми довго й охоче блукали у час, вільний від засідань та прийомів, по тихих вуличках і тінявих парках міста, освяченого іменами Гете і Шіллера, Баха і Гердера.

Смеркало. Цього вечора мав одбутися факельний похід веймарської молоді від нам'ятників Гете і Шіллеру до паркового будинку Гете. Сівши під старезними в'язами парку, вглядаючись у вечорове мерехтіння лагідних хвиль Ільму, ми чекали на цей похід. І ось вони з'явилися, колони синьоблузої молоді. Хитливі омахи смолоскипів осяювали юні, збуджені і веселі обличчя. Вони співали відомих і невідомих нам лісень, навіть «Катюшу» враз заспівали вони. Симон аж здригнувся.

— Я не можу не повірити цим молодим душам. Вони щирі і захоплені. Але ж я не можу відігнати від себе думку, що старші з них ще кілька років тому ішли в подібних же факельцугах і співали Хорста Весселя. Що це? Розлам душ чи відродження? Відродження, безумовне від-

родження чистоти і ясноти гетевського духу в їхніх душах, які не зміг до кінця покалічити безжалісний гітлерівський гніт. Ходім разом з ними.

Ми звелися і пішли вслід за колонами до галяви перед гетевським будинком, де похід спинився, де хлопці і дівчата декламували вірші, де до молодої юрби промовляв старий німець, колишній в'язень Бухенвальда. Це страшне наймення кілька разів прозвучало в його промові. В таборі смерті, що по-блужнівському розміщений був гітлерівцями недалеко відсіль, на горі, за буковими веймарськими лісами, загинули десятки тисяч, там забито Ернста Тельмана. Цього не мала права забути молода, нова демократична Німеччина, відроджена в своїх кращих традиціях. Святом такого відродження були і гетевські урочистості. Вони знаменували нелегку і ще далеко не завершену перемогу світлого начала в душі молодої Німеччини, що її сини й дочки стояли навкруг нас, притихлі і замислені. Промовець замовк. В тиші, яка залягла, ми нишком одійшли в одну з бічних темних алей. Мовчки брели під готичним склепінням високих лип і платанів, під якими ходив іще Гете. Тоді, я думаю, і зародилась у Симона ідея віршів про Веймар, що так гармонійно влилися в потік багатострумливої творчості грузинського поета-інтернаціоналіста.

Пливе алеями юнацький клич про мир,
Палають в сяєві обличчя молодечі,
І шлях крізь парк яснить, мов путь ранкових зір,
І іскри сиплються на шлях і юні плечі.
Я вкупі з молоддю іду, не відстаю,
Хоч вкрила скроні сивизна Казбеку.
Іду й Вітчизну згадую свою,
Далекий дуб, берізоньку далеку.

Для широкого і дужого польоту його дум були нестерпні перешкоди будь-якої національної обмеженості. Повний почуття справедливої гордості за свій народ, за всю свою багатонаціональну Вітчизну, він беззастережно, до краю віддав їй любов, натхнення, творчість.

Вітчизна розстрожила, пододала темні сили фашизму, що намагалися роз'єднати радянський народ, який у випробах війни, у щасті Перемоги ще більше збратався. Почуттям цього могутнього братерства надихалось і слово радянських поетів. З новою силою і виразністю розкрилися нам світлі образи старих традицій дружби, які шанобливо береже і розвиває література народів нашої Вітчизни.

Серед цих образів одним з найяскравіших був образ Давида Гурамішвілі.

Симон і професор (нині вже академік Академії наук Грузинської РСР) Олександр Барамідзе щедро віддавали свій час і енергію, щоб якнайдбайливіше збагатити мене знаннями про таке розмаїте, багате на пригоди, на мандри, на часті злигодні і дуже не часті радощі життя цього поета-воїна-землероба, як то влучно схарактеризував Давида Гурамішвілі Симон. Широко і схвильовано написано вже на українській землі, в невеличкій садибі коло Миргорода, Давидова поема «Лихоліття Грузії» — це не просто поетична автобіографія, а епос, органічно і щільно поєднаний з ліричними мотивами, з окликами болю і надії патріота, вигнаного розбійницькими намодами перських та турецьких загарбників з вітчизни і прилученого не як заброда-чужинець, а як вірний воїн і трудівник до нелегкого буття тодішньої Росії та України. Я вважаю, що неповторними для світової літератури XVIII віку, коли ще й слова «патріот» не було створено, є сповнений ніжного і глибокого патріотичного ліризму розділ Давидової поеми — строфи, присвячені скарзі і тузі по втраченій коханій, як поет називав свою загарбану персами батьківщину. Гурамішвілі був розмаїтий і багатогранний у творчості. В Миргороді ж, де він закінчував трагічну і ліричну епопею про лихоліття Грузії, він писав і чисто ліричні вірші-пісні (з них багато на українські і російські мотиви), і жартівливу пасторальну поему, названу ним по-українськи — «Весела весна».

Життя і творчість Гурамішвілі захопили мене. Наближалась дата двохсотріччя від дня народження великого поета. Я вирішив перекласти вибрані твори Давидові. Я розумів, скільки часу і сили треба віддати, скільки навіть зухвальства з мого боку треба явити, щоб здійснити свій задум. Не мені судити про наслідки. Я взявся за цей складний труд, але без допомоги грузинських друзів хіба зміг би бодай так, як це вийшло, виконати?

Симон потурбувався, щоб восени 1952 року я зміг оселитися в Грузії на довгий час, цілком віддавшись праці над перекладом поем Давида. В самотній хатині сторожа над берегом Кури в Боржомській долині, за західними схилами месхетського гірського хребта, Симон мені знайшов тихий і гостинний притулок. І кожен день цього мною і досі любо згадуваного часу починався так, як і описав я його у вірші:

З месхетських круч, з ущелин і розколин,
З оброслих черно-синім лісом гір
Спокійно вийшов милий юний олень,
Простуючи довірливо в мій двір.
Йому назустріч простягну в долоні
Дріботку солі, купочку зернин,
І крихти ці, солодкі і солоні,
Рожевим язиком ретельно злиже він.
Його прихід звістив: уже підвівся ранок
На тому боці гір, збудивши оленя,
Що принесло мені на прохолодний ганок
І перші запахи, і перший проблиск дня.
Ласкавий оленю, тебе, мов самовидця
Народжень дня, я нетерпляче жду.
Я жду, коли задріботять копитця
Об дошку ганку, звучну і тверду.
Приходь і звесели мою глуху домівку,
Її нічну тривожну тишину.
Прилащу я твою похилену голівку
І в глиб очей іскристих зазирну.
Вливаючи свій зір в глибокі очі звіра,
Порозуміємось — і я, і олень — ми,
І знову виникне між нас одвертість щира,
Розмова мовчазна між звірами й людьми.
І в цій гармонії, прадавній і забутій,
Щасливий буду я і чуйний, наче звір,—
Пізнанням вражений, сягну самої суті
Навкружного життя лісів, річок, узгір.
Як первозданно, лоскотливо, свіжо
Запахли полонини й ручаї!
О горний ранку, вічна дивовижо,
Я п'ю, як радощі, духмяності твої.
Вони розвіюють тривогу і задуху,—
Нап'юся ними вкрай, вдихну їх досхочу.
В джерела, й пахощі, і вітер виднокругу
Свій пересохлий, спраглий рот вмочу.
Пахтить ріка, духмяно мріють трави,
Ранковий легіт вирнув з-за гори,
І миле оленя вбігає для забави
У людський дім над берегом Кури.
Ласкаве звірення, вологоокій свідку
Моєї самоти й нехитрості утіх!
Тендітний промінець, як золоту лелітку,
З-за гір мені приніс ти на рогах тугих.
Цей промінець одвічних месхетських сьєв,
Що віщували дня нового схід,
Пітьму проваль і пралісів розкраяв,
Стрілою пронизавши круговид.
Вклонюся променю — старий сонцепоклонник,
Побожно вслухаюсь в його тонку свиріль,
Почую, як бринить промінчик, наче дзвоник,—
Це вірш давенить чи це брязкочуть ігри хвиль?
Як Міндія, хевсур з гірських легенд Пшавели,
Я розтлумачу річ річок, звірин, рослин,

І я збагну тебе, мій олену веселий,
В ранковій ясності твоїх простих таїн.
Впірну в глибінь, втоплю в прудкі джерела
Свій опромінений картлійським ранком вид
І зрозумію те, що розумів Пшавела,
Що Руставелі знав, що не втаїв Давид.
Світання вірша. Так. Правічна юність Картлі,—
З її джерел струмить вода кріпка й жива,
І вічності тривкий, неvirжавілий гарт ліг
На гори й мури твердж, на душі і слова.
З таких джерел, бездонних, невичерпних,
Живлющу воду ненаситно п'ю,—
Жагою пошуків і мандрів стратотерпних
Хай сповнить душу спрагнену мою.
І я тоді зведусь, омию серце й слово
І знову древню книгу розгорну,
Вдивляючись жадібно, гарячково
У плин і плач Давидового сну,
В грімкі й круті, як пружний Терек, строфи
Про сйяний лик коханої його,
Яка по урвищах кавказької Голгофи
Прийшла кризь сон до ратника свого.

Вже повідь полудня втопила мідні клени,
Вже повернувся олень мій до гір,
А я ладнаю римами катрени,
Шматую, перекреслюю папір,
Кричу, розлючений із борсання й безсилля,
Що висохнув до дна від жару і жару
Давидових катрен,— лише чадить вугілля
Мойого вогнища край пралісу гори.
І ось тоді у час, коли і сум, і сумнів
Топтали й сіпали, мов рунь, мої слова,
Почув я кроки, стримані, безшумні,—
Промиготіла тінь, шелеснула трава.
Здаля приїхав друг. Я ждав його поради.
Моє чекання він відчув кризь далеч сам.
Ні пасма гір, ні мла, ні відстань — не завади
Його, і в сліпоті прозірливим, очам.

Симон з Марікою приїхали на Україну; щоб у Миргороді поклонитися Давидовій могилі, над якою уряд Радянської України спорудив надгробок, а пізніше встановив пам'ятник і заснував меморіальний музей. Разом з Чиковані до Миргорода поїхала група українських письменників, між них і я. Хотілося супроводити творця відомої нам усім віщої «Пісні про Давида Гурамішвілі» в його знаменних і хвилюючих відвідинах.

Під старезними берестами й липами, там, де було колись старовинне кладовище, підносилася брила сивого граніту з мужнім і чітким профілем Давида. Біля брили

лежали снопи квітів. Їх принесли сюди миргородські школярі, що виструнчилися зараз, стоячи почесною вартою коло поетової могили. Симон хвилювався. Маріка не стримувала сліз, коли клала квіти. Діти співали тихенько вібруючими голосами Шевченкові «Думи», грузинське «Суліко». Поети читали вірші. Читав і Симон розділ зі своєї поеми.

Він звертався до тут похованого воїна-поета:

Коли би уздрів нашу даль величаву,
І сяйво, що встало із наших садів,
І землю, барвисту та пишну, мов пава,—
О, як би співав ти і як би радів!
Серця України й Росії навіки
З'єдналися з серцем грузинських братів.
Як спільники вірні, як друзі великі,
Ми ділимо хліб перемог і трудів.

Потім був літературний вечір у школі імені Гурамішвілі, і вже зовсім поночі Маріка, Симон і я вирушили додому. З тьми назустріч нам по шосе мчали фари автомобіля. Він їхав невірною, нашим правим боком, і, як не блимав світлом, як не гудів клаксоном наш шофер, не звертав на свій бік. Видно, водій заснув. Коли його машина вже зовсім наблизилась, наш шофер різко звернув ліворуч. І раптом зустрічна машина теж повернула на цей бік.

— Кінець! — вигукнула Маріка, що сиділа біля шофера.

Удар. Скрегіт. Машини розминулись. Глибокий шрам по всій кабіні нашого «хорха» свідчив, як близько було до кінця. Винуватець навіть не спинився і зник за пагорбом. Тоді я побачив, як уміє володіти собою Маріка. Вона була спокійнішою за нас усіх. Коли ми їхали додому, вже почало мерехтіти невизначне, несміливе світання. Маріка дбайливо допомагала моїй дружині Ніні готувати чи то запізнілу вечерю, чи то дуже ранній сніданок.

Кінця не було, проте ніхто з нас не передчував, що це була остання поїздка Симона і Маріки на Україну. Симонова хвороба посилювалась і посилювалась. Маріка з сил вибивалась, щоб встановити потрібний режим, але Симон себе не беріг. Почав поволі слабнути його зір. Симон намагався це приховати від друзів, обривав розпити про здоров'я, вдавав, що нічого не змінилось.

Змінилось фатально. Ніна і я, приїхавши до Тбілісі, спостерегли це відразу, переступивши поріг Симонової

господи. Ніна, як лікар, розуміла ясніше за мене нещадність змін. Удвох із Марікою вони довго і сумно говорили в сусідній кімнаті, і коли вийшли звідти, я побачив, що обидві плакали. Симон цього вже не міг вгледіти, але я знаю, що він це відчував, замкнувши в собі скорботне своє відчування.

На живому, доброму, дуже схудлому обличчі Симона склисто і страшно сіріли очі. Ними командували вже слух і пам'ять та ще якась загострена, інтуїтивна орієнтація в просторі, яким для Симона дедалі більше і більше ставала його власна кімната. Він часто говорив про подорожі, про краєвиди, будови і ріки, що їх я разом з ним бачив. Він шкодував, що я не встиг побачити в Грузії ще багато чого надзвичайного.

— Як так сталось, що ти не був у Важа Пшавели в Чаргалі? — докоряв він мені.

Маріка вголос читала нам нові переклади поем Пшавели, зроблені прекрасним поетом Миколою Заболоцьким, і Пшавела став лейтмотивом роздумів і висловлювань Симона.

— Маріко, ти повинна повезти Ніну і Миколу до Чаргалі. Не відкладайте, бо вже осінь і дощі можуть розмити дорогу.

Довіривши догляд за Симоном своїй лагідній і дбайливій сестрі Елісо, Маріка поїхала з нами. Ночі були вже холодні, лісів торкнулися перші приморозки, порідшав їхній золотий покрив, залізний полиск безкеття обступав нашу путь обабіч. Маріка ремствувала на ранні холоди, що пригасили осіннє різнобарв'я гір. Проте, можливо, цей непишний, строгий колорит краєвиду відповідав барвам поезії того пшави, ім'я якого належить називати поруч імен найбільших поетів початку нашого віку. В святая святих Симонової душі поезія Пшавели лежала поруч оспіваних ним Руставелі і Гурамішвілі, поруч улюблених ним Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, Лесі Українки. «Важа» по-грузинськи означає — муж. В мужності Важа було те спільне, те дуже, що тримало Симона в останні стражденні роки його життя.

Після Мцхеті, де зливається ще Лермонтовим оспівана жовтострумлива Кура зі синьоводою Арагвою, ми їхали ущелиною до нурту, куди влітаються потоки Арагви Білої і Арагви Чорної. Над струменями Чорної Арагви вмуровувалися саклі пшавів і хевсурів, їхні складені з каменю і вкриті каменем житла.

Одним з таких жител була і камінна хата Важа Пшавели, змурована його власними руками, проста, сувора, вросла в землю, як і він сам. Жодних оздоб, окрім рогів впольованих турів. Камінь і грубе дерево. Шорстке ложе. Збитий з дощок стіл, глясований доторком пишучої руки, покраплений іржавими плямами саморобного атраменту. Жирні розводи сажі на сірих брилах вогнища-каміна. Пожовклий портрет Руставелі на стіні. Не дуже багато книг. Бідність. Тиша. Порядок. Господар усе впорядкував і вийшов, але ми чуємо його дихання. Він десь недалеко, і може, я зараз знову гляну йому в лице так, як глянув 1935 року, тієї незабутньої осінньої тбіліської ночі, коли його прах побожно і врочисто переносили поети з Верійського кладовища до пантеону на Давидовій горі.

Нас було небагато. Гурток грузинських, російських, українських письменників. Зоряне небо вгорі, зоряне небо тбіліських вогнів під нами. Сяйво зір і промені електричних ліхтарів освітлюють чорну, потрухлу труну. Її щойно привіз Іло Мосашвілі з розкопаної на Верійському кладовищі могили. Паоло Яшвілі, Тиціан Табідзе, Симон Чиковані, Карло Каладає, Іраклій Абашидзе, Леван Асатіані обережно знімають віко і відсажуються. Строге і спокійне обличчя Важа Пшавели, таке відоме всім нам з фотографій, тільки більш сухе і гостре, явилось з тьми. Двадцять років пролежавши в землі, тіло великого пшави не розпалося, а незбагненним чином муміфікувалося і вціліло. Це було явою жаскою і патетичною. Квітку ломикамінь, оспівану Лесею Українкою, звану по-грузинськи кватехела, поклав Паоло до ніг поетові. Я простелив рясний жмут чорнобривців, тієї звичної окраси українських осінніх садків. Якийсь фотограф зняв нас в цей момент. Напружено вглядаємось ми в орлиний профіль Пшавели. Я не можу, не здригнувшись, дивитися на цю фотографію. Так от увіч бачив я Важа Пшавелу.

Зараз, не дочекавшись на господаря, мовчазливо виходимо з його хати. Переходимо містком через Арагву, і на галяві поміж кремезних, крислатих горіхових дерев нас зустрічає галаслива і збуджена юрба школярів. Вони дізналися, що до Чаргалі приїхала дружина добре знаного їм Симона Чиковані разом з гістьми з України, і вони хочуть нас привітати, тиснуть до нас, і всміхаючись, і співаючи, і даруючи букетики квітів, жмені горіхів, снопики духмяних гірських зел. Холодні стіни аскетичної Пшавелової кам'яниці оточені молодістю, її теплом, сміхом, спі-

вами. Над нами звисають, обтяжені плодами, віти горіхів. Пахучі трави галявини овівають нас запахами Пшавелових віршів. Ці запахи, цей гіркий і солодкий смак плодів, ці усміхи і ніжність дітей Чаргалі ми жадібно вбираємо в себе, ми їх збережемо в собі навіки. Ми сумуємо, що Симон не міг бути з нами. Ми йому оповімо про незабутнє.

Оповідями друзів живив Симон свою жагучу душу, ненаситну щодо переживань, образів, знань і відчужень. Маріка годинами читала і перечитувала улюблені книги. Скільки днів тривало читання вголос «Чарівної гори» та «Доктора Фаустуса»! А нових книг його численних друзів? А рукописів молодих поетів, які приходили до нього по допомогу і пораду! Після довгих роздумів, напруженого вглядання в самого себе, ледве чутного шепотіння якихось старанно вишуканих слів Симон кликав Маріку до себе і диктував їй новий вірш, а потім незліченні його варіації, доповнення, зміни. Маріка завше була зріднена з внутрішнім творчим життям Симона, але тепер вона злилася з ним нерозривно і ненастанно. Їй самій ставало тяжче і тяжче. Виявилось, що вона невиліковно хвора. Після операції, яку від Симона затаїли, їй не полегшало.

Свої нестерпні муки вона зносила так, щоб Симон не відчував бодай їхньої страхітливої міри. Лікарі, як могли, найграничнішими засобами намагалися її страждання притамувати. Вона ночами не спала, але терпіла, не стогнала, щоб не почув Симон, слух та інтуїція якого скрайньо загострилися.

В ці болючі дні Симонового життя розпочалася в Тбілісі декада української літератури. Приїхавши, я відразу пішов до хворих друзів. Я мусив зібрати всі сили, щоб тяжким смутком своїм ще більше не засмутити ані Маріки, яка мене побачить, ані Симона, який мене відчує. Вони обоє трималися з дивовижною мужністю. Ні, Маріка не мала жодних ілюзій, але прагнула, щоб залишити мені хоч іскринку надії. Симон сказав, що хоче зустрітися з прибулими українськими друзями. Нас був цілий гурт. Ми зібралися і пішли до Симона, замислені, мовчазні, журливі. Ми знали, що це, можливо, останні відвідини нашого друга, який так любив Україну, її мову, її літературу, який віддав стільки сил і таланту, щоб твори Шевченка, Лесі Українки, Франка, Тичини, Рильського, багатьох інших наших поетів якнайдостойніше дійшли до грузинського читача. Симон увійшов до кімнати, де ми чекали, сам.

Він прагнув, щоб його сліпота нас одразу не вразила. Маріка усміхалась. Чого коштувала їй ця усмішка! Елісо і Ніко розливали в пугарі жовте терпкувате вино, витисну- те з грон, що достигли на винограднику біля Мцхеті, де дбайливо і досвідчено хазяйнував чоловік Елісо — Шалі- ко. Симон змочив поперхлі губи соком лоз, зрослих на землі найдавнішої столиці грузинів під горою Армазі, не- віддалік того могильника, що розкопани його дали гру- зинській тисячолітній культурі незрівнянні шедеври пра- давнього ювелірного і різьбярського мистецтва, бережені нині в «золотій камері» національного музею. Симон ста- вився до цього вина з особливою шанобою і радів, коли його вино — справді якесь своїм смаком значуще — хва- лили бодай такі сумнівні знавці, як ми. Навдивовижу бу- ла атмосфера невимушеності і навіть легкості, яку зуміли створити при цій зустрічі Маріка і Симон ціною героїч- них, не видних зовні зусиль, викликаних любов'ю, друж- бою, гостинністю. Така була моя остання зустріч з Симо- ном. Я знав, що невдовзі — неминуче. Симон теж знав. Знала і Маріка, але уважною, неквапливою рукою запи- сувала печальні, продиктовані їй Симоном рядки, що муж- ньо і мудро говорили про неминуче. Приходили друзі. Він хотів знати і відчутти все нове, що збагачувало грузинську, російську, всю нашу соціалістичну культуру. Про театр він говорив з Сергієм Закаріадзе, Акакієм Хоравою, Ве- ріко Анджапарідзе, Ладю Гудіашвілі йому оповідав про плани своїх нових картин. Приходили кінематографісти — серед них найчастіше Михайло Чіаурелі, — питаючи Си- монової поради в своїх кінематографічних починаннях. Поети — грузинські і російські — читали нові поезії, но- ві переклади Симонових віршів. Симон і перед неминучим не здавався, не відступав од життя в безнадії. Маріка бу- ла з ним. До останньої миті була з ним.

Я не міг приїхати, щоб провести друга в його останню путь на Давидову гору. Восени 1966 року я схилився пе- ред його могилою, зеленою навіть у недовгі снігові дні Тбілісі.

Маріка, надлюдським зусиллям примушуючи себе під- вестися, доти, доки могла ще це робити, їздила на Мтац- мінду, добиралася до могили, викохувала на ній трави і кві- ти, змїтала з неї сніг.

Вмираючи, вона залишила заповіт, і рідні виконали його. Після кремації попія її тіла розсипали на могилі у қоха- ного. В квітах Грузії, що й нині ясніють на Симоновій

могилі, в кожній їхній пелюстці є частина Маріки. Вони не розлучились.

Боже мій, перед яким чудом людських душ ти роками стояв, не розуміючи всієї величі і краси цього чуда в сум'ятті, радощах і бідах, тривогах і втіхах щоденного твого буття!

Вона стане — ні, вона вже стала легендою, історія творчості і любові Симона і Маріки. Вона стала правдою, правдою тієї високої комуністичної людяності, яку ніс в своїй чистій душі і мужнім словом своїм стверджував наш Симон.

СПІВЕЦЬ
ВЕЛИКОГО БРАТЕРСТВА
(Про Ніколая Тихонова)

Це була моя перша прогулянка напахченими розквітлимими гронами акацій вулицями моєї Умані, містечка маленького, обшарпаного, яке щойно очуняло від жорстоких лихоманок боїв громадянської війни, від нападів петлюрівських і махновських бандитів, від загрози вторгнення білошляхетських дивізій Пілсудського. Я йшов до центру, що величався в нас запозиченим іменем Хрещатика. На жалюгідному Хрещатику містилася і єдина в місті, уже державна тоді, книгарня. Диво дивне, але за отих років неладу, розрухи, вкрай напруженої роботи залізниць, що мушили забезпечити далеко важливіші й істотніші вимоги складного, голодного, неналагодженого життя за потребу людей в читанні, в нових книжках, в задоволенні духовного голоду, — в оті роки полиці уманської книгарні регулярно поповнювались новими і новими книгами, виданими в Москві, Петрограді, Києві. Якими зусиллями книгарів це робилося — не доберу і досі, але нові книги стояли на полицях, їх можна було самому звідти брати, розгортати, читати і якщо потрібні п'ять-шість мільйонів карбованців були в кишені, нести додому і при олійному каганчику до самозабуття читати. Прочитане навіки врізалось в пам'ять, формувало думку і смак. Я, кволий від недавно перенесеного нещадного черевного тифу, похитуючись, брів саме до цієї книгарні. Більше аніж три місяці не брав я до рук свіжої книги, не вчитувався в імена не знаних досі мені авторів, не насолоджувався напливими на мене з книг тривогами чи радостями...

Я вже щось для себе писав; в кооперативному техніку-

мі, який оце закінчив, мене вважали за поета, і похвали, що ними часом на літературних вечорах в технікумі мене обдаровували мої доброзичливі слухачі, мене втішали, хоча й не п'янили до тієї міри, щоб я зрікся земної певної дороги кооперативного бухгалтера та й почав дертися на підхмарні висоти Парнасу або шукати, де б припасти устами до Кастальського джерела. Спрага мене пекла, іноді її гасили спроби римування ночей з очима або любові з кров'ю чи хризантем (яких, правда, увіч тоді не бачив) та поем, які читав, полюбляв і запам'ятовував.

Під'юджуваний отакою спрагою, брів я до книгарні, радіючи сонцю і акаціям, силі, іще перішучій, але все-таки силі ходити по землі, змозі дивитися, шукати, прагнути. Передчуття осяння, яке охоплює мою душу, коли її проймає краса нової прочитаної книги, зогрівало мене, бентежило, аж голова паморочилася, проте я вперто ліз по маленькій драбинці до верхніх полиць книгарні, де жовтіли корінці укоханої серії «Всемирная литература», добре оправлені, друкovanі за кордоном томи «Кобзаря», сіренькі, але дивовижні через свої небували, мальовані Лісицьким, Рогаченком, Пуні, Анненковим обкладинки, книги нових поетів. Я простягнув руку і взяв одну з них. «Брага» було на ній написано літерами, зухвало розметаними по прямокутнику обкладинки. «Николай Тихонов. Брага. Стихи. Петроград. 1922». Розгорнув і почав читати, присівши на верхньому щаблі драбинки. Мене звідти зігнали. Я притулився до полиці і читав, читав. Стислість і напруженість, внутрішня динаміка цих віршів, а водночас їх емоційна щирість, ніжність, продуманість і через це — проста й неманірна складність, вони мене захопили. Вони були для мене дуже дохідливі і відповідні моєму вже зміненому на той час сприйняттю поезії, яке аж перенаситилося звучними і співучими римами М. Вороного та Олеся, тихомирними віршами Б. Грінченка або й Г. Коваленка. До першої зустрічі з поезією Н. Тихонова я вже мав вирішальну для дальшого мого духовного зростання не просто зустріч, а відданість до нестями, до спазми в горлі, до трепету — зустріч із геніальною поезією П. Тичини і В. Маяковського, які, незважаючи на всю їхню докорінну протилежність, стали для мене прозрінням, повелінням, потрясінням ества. Я читав, перечитував, переживав залізні ритми віршів В. Блакитного, В. Чумака. Я напам'ять знав «Дванадцять» Блока. Отже, я не був уже цілковитим невігласом щодо радянської поезії тих років, але пізнання

поезії Н. Тихонова породило в мені і нові вимоги до мистецтва, і нові вимоги до самого себе, до своїх несміливих, прихованих творчих спроб. Всі паперові мільйони, які були в моїй кишені, я виклав за книжку. Я читав її й перчитував. Її ритми, спрямованість, баладна хода, упертий крок слова ввійшли в мою поетичну свідомість, і відлуння їхнє довго ще вчувалося мені. Не в мені одному. В поезіях і новелах Юрія Яновського вони теж звучали відгомонам, органічно перетвореним у творчому естві Яновського, який ніколи любові до поезії Тихонова не зрікався, хоч і далеко був од неї відійшов, верстаючи свою подальшу неповторну творчу путь.

В ті роки мені, вісімнадцятилітньому юнакові, виррослому в уманських закапелках, а потім занапащеному студентові — рубачеві дров по дворах навкруг Галицького базару, — в ті роки Ніколай Тихонов здавався мені таким недосяжним небожителем, що віч-на-віч зустрітися з ним, побачити його десь і колись було мрією просто кумедною. Ясно, що коли б з ним і довелось випадково зустрітися, то я відразу б його впізнав, адже справжні поети навіть ходять не так, як звичайні люди. Величаво зводився по сходах Центральної бібліотеки Микола Терещенко — справжній живий поет, на якого мені вказали знаючі люди і вірші якого з альманаху «Музагет» я знав напам'ять. Достойна постава поета, тоді ще навіть не підстаркуватого, підтвердила моє побоювання, що нерозгадана таємниця поетичного хисту виявляється навіть у ході, несхожій по своїх ритмах до ходи інших. Таким, несхожим до простих смертних, уявлявся мені і могутній, бронзовий, залізний, стриманий, суворий, небагатомовний, завше глибоко замислений і недоступний для юрби Ніколай Тихонов. Я, певне, злякався б і знітився, нагло зустрівшись із ним віч-на-віч... Ех, дурноверхий, дурноверхий уманський піїте! Якою ж зовсім ішою була, ще за тих років вимріяна тобою, дійсна зустріч твоя з поетом, справді славним поетом Радянської Росії! Наскільки простішою, людянішою, веселішою, сердечнішою! Поважна дистанція між нами і тоді лишалася. Я її відчував, але Ніколай Семенович завше вмів без напружень, без зусиль переступати через будь-які дистанції в роках і просторах. Цю свою внутрішню силу, внутрішню потребу долати простори він висловив у прекрасному вірші тієї другої збірки своїх поезій «Брага», яка в мені, ще тоді далекому від світу, що в ньому вже жив і творив Тихонов, збудила потяг, подив

і любов до нього, як до одного з майстрів моєї поетичної свідомості і смаку. Тихонов писав про себе:

Владеть крылами ветер научил,
Пожар шумел и делал кровь янтарной,
И темной брагой путников в ночи
Земля поила благодарно.
И вот под небом, дрогнувшим тогда,
Открылось в диком и простом убранстве,
Что в каждом взоре пенится звезда
И с каждым шагом ширится пространство.

Поет, що написав ці строфи, дотримувався їх до кінця свого життя. П'ятдесят сім років з дня їх написання він у кожному зустрічному зорі допитливо шукав оцю закиплу людяною промінністю зорю, а з кожним кроком ширив своє розуміння і відчування просторів. Він був пильним шукачем нових зір як на небі людських душ, так і над неосяжними обширами землі. Він був невтомним мандрівником. Зі всіх континентів, здається, тільки в Австралії та Антарктиді не встиг побувати. Його наступна книга віршів «Пошуки героя» стала наслідком перших подорожей по Європі, в які він ринувся із запалом дослідника, активного радянського дослідника печальної і тривожної правди капіталістичного світу.

Я в ті роки де міг і як міг ловив нові книги свого улюбленого поета. Вони овівали мене дужими вітрами доби і схвильованим подихом великих просторів. Вони допомагали мені збагнути, що і моя путь, хай недовга — від провулків Умані до оточених садами кварталів Києва, а потім до заводських огромих і столичних майданів Харкова — мусить бути сильніше овіяна диханням доби, її небувалими вітрами.

Я Тихонова побачив увіч через дванадцять років після першої зустрічі з його поезіями. Влітку 1934 року, в осяяному кришталевими люстрами, у величавому в своїй білоколонній простоті і стриманості залі Палацу Спілок у Москві відкрився з'їзд радянських письменників. Хоча й не були ми на той час в особливій ласці, проте і мене, і Юрія Яновського, і Юрія Смолича на з'їзд запросили. По сходах на трибуну президії один по одному зводилися люди, імена яких були для мене більш аніж значущі. Декоотрих я пізнавав із фотографій, а котрих я уявляв собі цілком інакшими. І я був вражений, коли на запрошення головуючого: «Слово має Ніколай Тихонов», до трибуни прудко і легко підійшов світлочолый, худорлявий,

стрункий чоловік, почавши говорити негучно, але поривчато і запально. Моє створене ще за наївної юності уявлення про співця мужності й дерзання було втішним і милим чином розбите. На трибуні стояла сердечна і проста людина. В її поведженні не було ані присмаку бундючності, пози, вдавання. Вона говорила пристрасно, красиво, образно про тогочасну російську поезію, про те покоління, до якого сама належала, і про молодших. Так легко було тоді в критиці літератури втратити міру. Це й ставалося, на жаль, надто часто, але Тихонов зумів не вдаватися до надмірностей ані в похвалі, ані в докорах. Його доповідь була блискуча своєю образністю, стилем, висновками. В ній глибокий політичний зміст спирався на досконале знання всієї картини тодішньої радянської літератури, що на її явища доповідач давав свої, продумані і визрілі в його поетичній свідомості оцінки, тонкі і влучні, хоча й подеколи різкі, але висловлені з такою турботою про розвиток соціалістичної поезії, що ніхто з поетів мислячих не ображався на зроблені йому закиди. Тихонов говорив про шляхи розвитку всього, вже й тоді многонаціонального, колективу радянських письменників. Він казав про «вихід назустріч якнайширшому читачеві... вихід на пошуки нових творів, вільних від зітертих декларацій і розмальованих алегорій. За поезіями мусить стояти велика думка життя. Велика подія, великі характери, люди нашого часу і люди інших епох в нашому сьогоденному відчутті і тлумаченні».

Доповідь Тихонова так відповідала моїм тодішнім творчим прагненням, думкам і пошукам, що я під час перерви насмілювався підійти до Тихонова і сказати йому про це. Я дивився на його вилицювате, довгасте обличчя, бачив його високий, чистий лоб і вольове, міцне підборіддя, його сірі очі, які могли бути холодними, але світилися теплом, бо добра, ласкава посмішка, зичлива увага до зустрічних очей, щира дружність у ставленні до співбесідника не протирічили твердості рис його обличчя, в якому щось вояцьке, невишукане, точно і круто окреслене надавало більшій значущості його душевній теплоті, людяності, тонкості, якими було овіяне лице, слова, поведження поета. Така була його проста, а разом з тим дуже складна і витончена особистість. Такою була і його творчість. Складна і проста. Мужня і ніжна. Суворо пов'язана з дійсністю і поривно замріяна, романтична. Зустрівшись із поетом, я став краще розуміти його поезію. Я не думав тоді, що

внатиму Тихонова краще, що зійдуся з ним так, аж ма-
гиму право сказати про нього — «мій друг».

Згадуваний письменницький з'їзд 1934 року був пер-
шою всесоюзною зустріччю літераторів радянських наро-
дів, зустріччю, що розпочала часи вже ближчого взаємо-
пізнання, взаємозбагачення літератур братніх республік,
про що говорив Максим Горький у вступній доповіді. З'їзд
став дужим поштовхом для особистих контактів. На з'їзді
і я мав щастя щільніше зійтися з людьми, справді ви-
датними, благородними, щиросердими в прекрасних про-
явах свого таланту. Багато світлих імен я міг би назва-
ти, які відтоді стали для мене іменами близькими, рідни-
ми, іменами друзів. Назову чотирьох, що сорок п'ять років
тому одного серпневого вечора зійшлися за скромним сто-
лом в маленькій двокімнатній, заставленій старовинними
меблями, заваленій стосами книжок квартирі незабутньо-
го подружжя Антокольських. Чарівну, гостинну, жваву
і гостру на язик Зою Костянтинівну, актрису театру Вах-
тангова, я тоді ще не наслідуювався називати Зоєю, а Пав-
ла Григоровича — Павликом, хоч невдовзі саме так я їх
по-дружньому називав, та й досі в своїх насичених смут-
ком і вдячністю думках називаю. Скільки потім у моєму
житті, в житті моєї дружини, в житті цілого ряду пись-
менників з гостинністю і ласкавістю родини Антокольських
зв'язано! Згадую і згадую, і не вичерпуються згадки, які
розпочинаються з того вечора, коли на запрошення Пав-
лика до нього прийшли Ніколай Тихонов, Віктор Гольцев,
Єгіше Чаренц і я. Вірменові Єгіше й українцеві, мені,
радісно було чути, як схвильовано говорили російські пи-
сьменники — Павлик, Ніколай, Віктор — про своє прагнен-
ня творчо допомогти пізнанню всесоюзними читачами
шедеврів багатонаціональної нашої літератури. Це була
бесіда, яка розвивала думку, висловлену Тихоновим із три-
буни з'їзду. Він казав: «Я гаряче рекомендую ознайоми-
тись із поезією братніх республік... Нам треба нині в пер-
шу чергу усунути цю стіну мовчання поміж поетів різних
національностей Союзу». Зал відповів Тихонову оплеска-
ми. Чаренц, виступивши на з'їзді, палко підтримав і роз-
горнув висловлену Тихоновим думку.

Ввечері в Антокольських Тихонов розповідав про роз-
почату ним роботу над перекладом грузинських поетів,
про свою подорож до Грузії взимку 1933 року. Вперше
тоді я почув застольні розповіді Тихонова. Вони були
яскраві, образні, емоційні. Вони були імпровізаціями,

І часто при повторенні захопленій оповідач дещо додавав, змінював, прикрашав. Слухачі це зауважували, але Тихонова ані бентежили, ані гнівили зауваження, часом досить ущицливі. Я вже деталей не пам'ятаю, але згадую, якими романтично піднесеними, напоєними глибокою любов'ю до прекрасної Грузії були розповіді Тихонова, в квартирі Антокольського мною почуті, а потім чувані не раз. Бгше їх уважно слухав і не ревнував. Він знав, що іще 1924 року Ніколай написав схвильовані строфи про Радянську Вірменію, коли вже були

Клыки войны и пламени
Подрублены вокруг.
Под свежим мирным знаменем
Проходит полем плуг...
И Дилижанским лесом,
И медью Зангезура,
И валом Дзорагаса
Владеет день лазурный.

І ми вчотирьох тоді відчули, як щиро і натхненно розкривається серце Тихонова, щоб сприйняти те одне з найблагородніших і найвищих людських почувань, яке потім постійно горітиме в ньому і зогріватиме рядки його поезії,— почуття дружби народів, їхнього братерства, їхньої взаємної гордості і слави.

Туркменія, Кавказ, Дагестан, Вірменія, Грузія — вони ввійшли в поетове серце і збагатили його. Тема України зазвучала в ньому трохи пізніше. Зазвучала, пройнята любов'ю, пізнаною ще з отрочтва, коли поезія Шевченка бентежила душу юнака так само, як її підносили вірші Пушкіна. Любов поетова вилилася в сердечні, проникливі слова поезій, статей, промов, присвячених Україні. Вони становлять один з лейтмотивів творчого життя Тихонова, починаючи з тих урочистих днів у травні 1939 року, коли країна відзначала 125-річчя з дня народження великого Кобзаря. Тоді вперше в житті Тихонов побачив Україну, Київ, Канів, Дніпро. Біло-рожевим цвітом пишно цвіли каштани. Святково сяяв Славутич. Понад Дніпром, у щойно спорудженому величавому будинку Верховної Ради республіки відкрився ювілейний Шевченківський пленум Спілки радянських письменників. Зал був переповнений до краю. З Москви, Ленінграда, зі всіх кінців нашої Вітчизни збиралися найвидатніші представники радянської літератури. Вони говорили про неповторну в усій світовій культурі постать геніального поета-революціонера,

сина тоді закріпаченого, але ніколи не подоланого і могутнього народу. Після засідань пленуму письменники рушили Дніпром до Тарасової могили, до священної Чернечої гори. Ми з дружиною поїхали теж. Ми бачили і самі хвилювалися тим хвилюванням, яке відбилося на обличчі Ніколая Семеновича, коли він легко, пружною ходою звиклого до ще крутіших схилів альпініста підіймався на верх гори. І от він виструнчився біля могили, де стояв тоді невеличкий, скромний пам'ятник — погруддя, самодіяльно вилите робітниками Городищенської цукроварні, і глянув у далеч. Він побачив той простір, ті обрії, ті ліси і води, про які писав — «пісенні, шевченківські». Пісні летіли понад горами і долами. Полум'яний «Інтернаціонал», величавий і гнівний «Заповіт», скорботно рокітливі «Думи мої, думи». Їх співав не тільки хор. Їх співала з'ємля Наддніпров'я, їм співали десятки тисяч людей, що з близьких і далеких осель зібралися сюди, на це всенародне свято. Не раз потім, і в суворі дні війни, і в дні перемоги, ми згадували і говорили з Тихоновим про київський травень 1939 року. Травень, освячений ім'ям Тараса, був квітучий, осяйний, добродайний. Він був прекрасний, напоєний не тільки пахоцями весняного осоння — він був напоєний щедрим теплом дружби, яка новими і новими з'язками об'єднувала серця радянських людей. Здається, все дихало теплом, миром, творчістю, але вітри з Заходу вже несли тривогу. Ще не прогуркотіли перші громи другої світової війни. Ще три місяці промине до того грізного вересневого ранку, коли фашистські броньовані орди вторгнуться на землі Польщі. Передгрозя вже відчувалося. Передчуттям були пройняті і виступи письменників на святі поета, який всю могутню силу своєї поезії присвятив боротьбі проти насильства, людиноненависництва, здирства. Їхнім новітнім, небувало оскраженілим проявом став німецький фашизм. Що б то були за письменницькі серця, коли б вони цього не відчували, не передчували, не розуміли?

Через два роки прийшов час найсуворішої випробу для кожної радянської людини. Мужнє серце Тихонова — воно було чуле і ніжне, але мало вже гарт, набутий і в гусарських атаках першої світової війни, і в славетних походах червоноармійських колон, і в морозяних, забагровілих від заграва і вибухів ночах під Виборгом. Проте найбільших випробу зазнало воно у Великій Вітчизняній

війні, витримавши цей нечуваний в історії іспит стійко і просто, а водночас достойно найвищої шани і честі.

До мене в Києві, такому красивому і величавому в своєму відпорі зібраним навколо нього гітлерівським дивізіям, долетів по радіо з обложеного Ленінграда сердечний голос Тихонова. Як він хвилювався, якою силою віри в перемогу, яким відчуттям бойового братерства він віяв! Нам було тяжко, але ми знали, що ленінградцеві не легше. Навколо його рідного міста затискалися сталеві німецькі лабети. А дні надходили ще тяжчі. Уривками з радіопередач, з колонок «Правды» і «Красной звезды» ми дізнавалися, як мужньо і пристрасно в страшних умовах оточеного, голодного, холодного, огромленого нещадною канонадою і ударами бомб Ленінграда б'ється серце Тихонова. Його напружений, але дужий і нерозхитаний пульс втілювався в ритми поеми про залізні ночі Ленінграда, про незрівнянну мужність славетного міста:

Стої, лєнінградєц, на посту,
Смотри в ночную висоту,
Ищи врага на небосклоне,—
С тобой на вахте боевой
Стоит суровый город твой
И дни и ночи в обороне.

Разом із суворим містом своїм його бєць-поет пережив і горе, і голод, і жертви, і втрати, і люті бої, і неподолану героїчну віру, що надихала, гартувала, наснажувала дух лєнінградських воїнів, лєнінградських трудівників. Тихонов це пережив, продумав, описав. Описав не все. Подвиг оточеного ворогами Ленінграда описують і описуватимуть. Але і поезії Тихонова, тоді створені, і його оповідання, і його виступи не втратили і досі свого жару, пристрасі, гордості. Обличчя поета прорізалось твердими рисами болю і рішучості. Очі дивилися ще проникливіше, їхній відблиск став одблиском майже залізним. Він схуд, витягнувся; солдатська статура його ще більше виструнчилась. Він не зігнувся під вантажем переживаного. Він навіть помолодшав. Він навіть не втратив уміння усміхатись по-тихоновськи світло, юно, безпосередньо, сам неприховано радіючи зі своєї усмішки, а то й сміху.

Таким я його побачив узимку 1943 року, коли після Сталінграда мене викликали до Москви і я разом із дружиною жив там у готелі «Москва», чекаючи на нове призначення. Готель шумів дивним і тривожним життям.

Нальоти на місто ще траплялись, але рідко. Тоді по поверхах бігали коридорні і заганяли пожилців униз, до підвалів. Пожилці лаялись, не дуже слухаючись заклопотаних, розгублених, втомлених жінок. Вони вважали недостойним ховатися кудись од фрїцових бомб. Адже майже все населення готелю складалося з військових, відряджених з фронтів у якихось негайних і важливих справах. При вході до готелю стояв патруль, перевіряючи документи. Проте в вестибюлі завше метушилася юрба. В готелі можна було попоїсти. Страв було небагато. Здебільше — одна, суп із капустою або картоплею, заправлений вельми певним жиром. Часом давали розігріті м'ясні консерви. Кусень хліба. Але й по це вбоге їстиво до готелю проникали сторонні люди. З харчуванням було сутужно. Я через два-три дні ішов до казарм, де розміщався резерв Політуправління, і приносив жінці банку консервів, два-три шматочки оселедця, хліба. Дружина одержувала хліб у лікарні, де працювала, змінивши свою спеціальність патологіолога на хірурга. Часом до нас за спеціальними перепустками приходили друзі. Ми їм діставали тарілку супу. Ніна на незаконно використовуваній малесенькій електричній плитці розігрівала консерви, із заповітною, захованою в чемодані пляшки наливала гостям зеленої горілки, настояної на тархуні. Частування небагате, застілля невеселе, але дружба і одностайність почувань об'єднували міцно й тепло, приносили таку живлющу і таку потрібну тоді втіху та бадьорість. Тому ми раділи, коли стукіт у двері провіщав прихід гостей.

І от надвечір хтось постукав. Видно, пожилець готелю, бо близько вже комендантський час. «Заходьте!» На порозі став, посміхаючись, стрункий і блідий чоловік у військовому, ретельно заправленому одязі. Три шпали на комірі. Підполковник. Я його відразу упізнав. Вояцька форма йому личила і не змінювала. «Ніколай Семенович!» — вигукнув я. Він кинувся і став схвильовано нас обіймати. Нарешті всі заспокоїлись, Ніна втерла сльози, почала добувати плиту і тушонку. «Ви ж голодні», — сказала вона. Ніколай не заперечував. Він сьогодні приїхав із Ленінграда на якийсь незрозумілий для нього виклик до Політуправління. Він, безпартійний, підкорився вказівці, хоч не хотів, не міг, не мав, на його думку, морального права кидати обстрілюване, зголодніле, змучене, але горде і нездоланне рідне місто в ці особливо тяжкі місяці зими 43-го року. Розмова тривала довго. Ніколай мало не

щовечора був вільний, приходив до нас, і точилась бесіда. Ми відчували, що не треба настоювати на особливо детальних розповідях про Ленінград. Ніколая мучили думки про рідне місто, що жило ці дні так трагічно, тяжко і страшно, як, напевне, не жила в історії жодна людська оселя. Ніколай мусив виїхати до Москви, але в Ленінграді лишилася його дружина, піклуючись поселеними в їхній квартирі на Васильєвському острові мешканцями сусіднього розбомбленого дому. Мало не двадцять людей — старих, жінок, дітей — тулилося в маленьких кімнатках під опікою Марії Костянтинівни. Вона їх втішала ласкою і надією, ділилася крихітним пайком. Ніколай бачив картини такого горя, такої самовідданості, такої величі людей, що для розповіді про них бракувало слів, що при думці про них шалено тріпотіло серце. Тихонов, уникаючи цих розповідей, жалів не тільки себе, він жалів і нас, щоб не гнітати слухачів, і так досить печальних, неймовірним тягарем пережитого і побаченого. Він знаходив у собі силу перевести стрілку розмови на інші рейки. Починалися спогади, повісті про подорожі й пригоди. З цих московських вечорів, тривожних, похмурих, зігрітих лише теплом бесід, розпочалася наша дружба.

Настав день прощання. Тихонов вирішив повертатися поїздом. Так було певніше, хоча не менш небезпечно, аніж переліт. Ніна і я розуміли, з яким ризиком зв'язана поїздка нашого друга, але намагалися триматись при прощанні бадьоро. Тихонов був спокійніший за нас. Не тільки вдавав спокійного, але й внутрішньо не думав про трагічне, фатальне, остаточне, віддавши певності свого солдатського, громадянського обов'язку. Свідомість цього сповнювала його скромною, непоказною гордістю. Він, посміхаючись, вийшов із нашої кімнати. Як доїде? — думали ми тривожно. Минула ніч. Надвечір другого дня хтось постукав у двері. І на порозі знову стояв Ніколай і знову посміхався трохи зніяковіло, але й повносердо, розуміючи, якої радісної несподіванки він завдав нам своєю раптовою появою. Виявляється, його ще по дорозі зупинили і попросили повернутися до Москви для закінчення розпочатих бесід. З ним говорили про те, щоб він погодився очолити Спілку письменників СРСР, стати її головою. Він виїхав, не давши своєї згоди. На цьому справа не закінчилась. Не знаю точно, але думаю, що сам Й. Сталін дав указівку розмову з Тихоновим продовжити і досягти його згоди. Так і сталось. Тихонов не міг, а й, зрештою, і сам не

схотів далі вагаться. Довелось перебороти своє прагнення не розлучатись із Ленінградом, з фронтом, і, забравши з Ленінграда дружину, переїхати до Москви, щоб розпочати складну і клопітну роботу у Спілці письменників. Тихонов засиджувався на роботі аж до ночі. Я, одержавши призначення до Ради Народних Комісарів України, теж був украй зайнятий. Наближалися часи визволення української землі. Загриміла титанічна битва на полях Курщини й Орловщини. Разом з урядом республіки я виїхав із Москви. Багато було пережито за подальші місяці. Недовге перебування уряду в перших визволених місцях України — Рубіжне, Мілове, Старобільськ. Нарешті — Харків. Нарешті — Київ. До кінця війни, до жагуче сподіваного дня Перемоги ще мали проминути сотні і сотні днів, але майже вся територія України була вже звільнена. Україна відроджувалась, жила напруженим життям відбудови. Було тяжко, було голодно, були жорстокі бої, ворог скаженів перед своєю неминучою загибеллю, але народ являв понадлюдські зусилля труда, народ уже дихав жадібними грудьми, жадаючи життя всебічного, розмаїтого, творчого. Жадав пісні, книги, мистецтва. Тому цілком вчасною була схвалена з ініціативи Максима Рильського та Ніколая Тихонова пропозиція скликати в хай іще зруйнованому, але вже сповненому відбудівним піднесенням Києві пленум Спілки письменників України, хоч на частині її скровленої, спаленої землі ще точилися бої. Але які б не були труднощі в соціалістичній державі, яку б смертельну небезпеку не довелося їй долати, а творче, духовне життя в ній ніколи не згасало. Музи в ній не змовкали, хоч і мусили б, мовляв, заніміти від страшних громів небувалих битв. О ні! Немало невмирущих духовних цінностей було створено в роки Великої Вітчизняної війни письменниками всіх радянських народів.

Вранці 27 червня 1944 року до круглого, напівидку відремонтованого залу теперішнього Музею В. І. Леніна почали східитись учасники пленуму. Різні мови звучали в лунких коридорах; збудженими, схвильованими словами обмінювались письменники. В тяжких, неймовірно тяжких умовах недавно звільненого міста, в якому фашистські палії перетворили на прах і погар увесь центр і майже половину більших будов української столиці, сходилися письменники всіх братніх народів, і кожен із них знав, що сини і дочки його народу внесли і вносять ціною життя свій вклад у діло визволення. Канонада ще гриміла

навколо Львова. Ціле літо ще точилися бої на західних рубежах української землі. Грозова і грізна атмосфера цих визвольних боїв проймала і душі, і слова учасників небувалого в історії світової літератури форуму письменників, що відбувався так близько до фронту. Пленум одкрив Ніколай Тихонов. Він приїхав до Києва разом з Марією Костянтинівною, мудрою і мужньою, кудругою і соратником свого неспокоїного чоловіка, поета, солдата, мандрівника, альпініста, невтомного шукача нових людей і нових доріг. Вона сама добре звідала, що то значить солдатське життя, коли бойова мета і цохвилинна смертельна загроза об'єднують людей найглибшою довірою одного до другого. Марія Костянтинівна виховувалася в умовах солдатської, рицарської моралі, будши дочкою професійного військового, що з перших же днів Жовтневої революції став під червоні прапори, на боці більшовиків. Марія Костянтинівна молодою дівчиною пішла на фронт першої світової війни. Тисячі і тисячі людей, покалічених під час імперіалістичної бійни, порятувала сестра-жалібниця Марія Неслуховська. Георгіївський хрест був для жінок вельми рідкісною нагородою. Його мала Марія Костянтинівна. Під цим хрестом билося жіноче ніжне серце, здатне запалюватись, прискорено пульсувати, бриніти, схвильоване високими почуттями любові до рідної землі, до достойних людей, до їх подвигів, до краси, правди і радості. Марія Костянтинівна пристрасно любила поезію і була нещадним критиком поезії невдалої. Нерідко і її чоловік мусив покірно вислуховувати доречні закиди, правити і перевиправляти рядки, а то й кидати рукопис до кошика. Дружина Тихонова була і вимогливим, і начитаним, і доскіпливим знавцем літератури, живопису, історії, географії, ділячи ці уподобання зі своїм чоловіком. В одному не були вони згодні. Ніколай Семенович не тільки дивувався, але й ганив жінку за її неподоланну прихильність до німецького, французького та й вітчизняного чтива — детективних повістей. Потім, уже геть після війни, склався союз трьох аматорів цієї, недостойної, як майже всі вважали, розваги і трати часу. Марія Костянтинівна, Ванда Василевська і я ретельно обмінювалися новинками «криміналок», які нам щастило добувати. Книжки ці рідко верталися до своїх першодобутчиків, але скарг не було. Ніхто з трьох не став би двічі читати навіть такі славнозвісні крими, як повісті Агати Крісті, Гарднера, Чеза, Кана.

Отака була Марія Костянтинівна, в молодості прегарна, величава, поставна жінка, що й у похилому віці не втратила свого чару, темпераменту і молодечого запалу. Треба було тільки послухати її оповідань і філософювань за столом, коли в її руках диміла цигарка, в чарці золотився запашний коньяк, а співбесідники були розчулені й уважні. Тоді навіть Ніколай змовкав і пильно слухав розповіді дружини, чувані ним, певне, сотні разів. Марія Костянтинівна тим різнилася від чоловіка, що не дозволяла собі таких варіацій, імпровізацій, домислів, вигадок, яких ніяк не міг зректися Ніколай Семенович, бувши просто не в силі приборкати забуялу фантазію.

Згадую ці довгі вечори в московській квартирі Тихонових понад Москвою-рікою, полиці з книжками, тахту, прикрашену забавними фігурками ляльок-маріонеток, які любила робити Марія Костянтинівна, виявляючи в цьому хобі і хист, і освіченість, і смак. Широкий абажур, теж вишитий руками господині, кидав на стіни хитливу тінь, освітлюючи стіл, заставлений усім, що в ті напівголодні часи могли зготувати хазяйки,— Марія Костянтинівна та її добра помічниця Олександра Михайлівна. В каструлі парувала картопля, на тарелі рожевіли й сріблились кусені оселедця — класичні наїдки до прозорого холодного трунку, що обпікав і зрошував горлянки, пересохлі від запальних розмов. Вони були особливо запальні, якщо починалися турніри оповідачів. А без них не обходилися вечори, коли до Тихонова приходив не менш за господаря запальний і завзятий оповідач і реальних, і нереальних, і правдешніх, і вигаданих пригод — Петро Павленко. Він і Тихонов були талановитими оповідачами, але різного типу, Тихонов піддавався розгону своєї фантазії, повторювався, не зводив кінці з кінцями, але вражав своєю безпосередністю, довірливістю до слухачів, будучи певний, що вони відчувають і його запал, і його ширість. Він скидував голову, розводив руками, після власного дотепу або вдалої нісенітничі гучно реготав, аж всім тулубом розхитувався, аж червонів з реготу. Петро Андрійович оповідав інакше. Тихо, стримано, з нерухомим обличчям, лише іноді якось кумедно, ледь-ледь ворущачи носом або поправляючи окуляри, через скло яких в слухача вглядалися пильні, гострі очі з захованою у них десь на самому дні іскринкою усміху, ба навіть іронії. Розповіді Павленка були продумані і відточені до деталей. Це були досконали новели з динамічним сюжетом, бігцем, але яскраво окресленими

дійовими особами, що переходили з новели в новелу, створюючи їх цикли. Були в Павленка серії «пригод розвідника», свідчень журналіста, що пробрався в Ялту на конференцію 43-го року і там дарував Черчиллю щойно зловлену камбалу, оповідань зухвалого тбіліського гімназиста та й багато інших, розповіджуваних рівномірно й строго, часом із несподіваним грузинським акцентом, засвоєним ще з часів отроцтва і виявлюваним лише в стриманому збудженні оповідача. Треба визнати, що здебільше в таких турнірах переможцем був Павленко, з чим Тихонов доброзичливо згоджувався, після чого знов уперто розпочинав новий тур гри, викидаючи ще якогось козиря з талії своїх оповідань. Так було в їхній усній творчості. В літературі справа стояла трохи інакше. Новели Тихонова були блискучіші. Павленко не записував своїх розповідей, а його жваві, забарвлені іронією і жартом розмовні інтонації я сповна почув лише в його прекрасних розповідях про Італію, цих, здається, вже передсмертних творах письменника. Вечори в Тихонових були вечорами творчих радощів і дружніх свідчень. До гостинного подружжя приходили люди радо й охоче. Тут можна було зустріти й почути дивовижні розповіді льотчика, що вчора прилетів з Північного полюса, океанографа, що міряв глибочезні прірви Японського моря, археолога, що розкопував старовинні міста, завіяні пісками Каракумів. Тихонові дружили з такими людьми, поділяли їхні інтереси, знали на їхньому фаху. З дільниць фронту, за сотні й сотні кілометрів од Москви, спішили на гостину до Тихонових письменники, знаючи, що знайдуть там і ласку, й увагу, і пораду, і потіху, та й келишок коньяку надасть ще більшого тепла їхній бесіді. Письменники — чи то вони приїхали з фронту, де сталь ревіла і вбивала, чи з-за Уралу, де сталь лилася й кувалася, — всі вони були переповнені небувалими враженнями, думами, переживанням, і всі вони потребували спілкування, творчої розмови, вислову свого бурхливого, збудженого, насиченого вірою в перемогу внутрішнього життя. Вони прагнули зустрічей. Такою великою зустріччю і став пленум Спілки письменників УРСР 1944 року. Повернуся до розповіді про нього.

Отже, в червні 44-го року письменники Радянського Союзу зібралися у Києві. Ніколай Семенович з дружиною прийшли до нас повечеряти. Вечеря затяглась — добре; що нічні перепустки в нас були, і комендантський час не став загрозою для дружньої, розлогої бесіди. Можна було

засидітись. Ніколай ще пашів тим жаром, з яким він щойно закінчив писати свою схвильовану, поетичну, напоєну пафосом і лірикою статтю, в якій виклав думки й почуття, виниклі в нього в дні перебування в Києві. Статтю він назвав «Київ живе».

«П'ять років я не був у Києві,— так писав Тихонов.— І ось я знову стою на високому березі, і так само велично ллється Дніпро, і так синіє далечінь, і так само все зеленіє навколо в пишному розцвіті літа... Та коли, вдивившись в ці чудові ліси, бачиш, як ворожа рука псувала й нищила все навколо... Все промовляє про те, як ворог чіплявся за цю благословенну землю, і він був покараний. Не зміг він перемогти цієї краси світу, створеної не для його людиноненависництва, а для життя вільних, гордих і красивих людей України». Далі Ніколай писав те, що сам учора виголосив на пленумі, говорячи про здобутки української літератури в дні Великої Вітчизняної війни. В ці дні, писав Тихонов, «жила й боролась українська література, так само, як зброя, сяяла над полями битв і на шляхах бідувань, була людям розрадою і в далекому тилу підбадьорювала надією працівників, що залишили рідний дім. Силу живого слова не могли не почути мільйони. Доки живе рідна мова, доти живе література, що говорить із народом мовою народу, зрозуміла йому, дорога йому».

Перемога, Мир, Життя, Творчість. Певне, забагато великих літер поставив я, пишучи ці чотири слова, але саме так, урочисто і велично, звучали вони у виступах на пленумі двох доповідачів, друзів, двох сивоголових, мудрих і великих поетів, російського та українського. Ніколай Тихонов говорив про образ нової людини, борця за життя і мир; Максим Рильський — про українську радянську літературу в дні визволення України. Доповіді були проникливі і красиві, виголошені в знаменні часи передвістя Перемоги. Аудиторія, вислухавши їх, зводилась і гриміла оплесками.

Після закінчення пленуму його учасники, як то вже велось за священною традицією, вирушили пароплавом до Канева. Знову, як п'ять років тому, на схилах Чернечої гори стояли юрби народу. Обличчя людей несли на собі глибокі риси пережитих страждань. Вдягли на свято все краще, що збереглося, та й воно було пошарпане, латане, убоге. Багато зелених гімнастерок, але вже без погонів. Інваліди. На мидицях, із перебинтованими головами, руки на чорних пов'язках. Рани ще не загоїлись. Рани ще крива-

вились. Шрам од кулі перетинав бронзову щоку гіганта. На граніті п'єдесталу — щербини від осколків снарядів, якими фашисти обстрілювали національну святиню України. Будинок музею біля Тарасової могили був обнесений колючим дротом, з'яв проломами і пробоїнами, чорнів, закіптюжений димами пожежі. Гітлерівці влаштували там концентраційний табір. В захаращених, сплюндрованих залах стояли розбиті скульптури. Погруддя Шевченка, Пушкіна, Франка, Лесі Українки. Дикуні розважались, прострілюючи їхні високі чола. Жахливі сліди фашистської катівні ще не були зітерті. Ми знали, що ці канівські пагорби в дні, коли червоні воїни боронили їх від ворога, всотали в себе і кров письменників. Два наших друга, славних російських письменники — Аркадій Гайдар і Юрій Кримов загинули, боронячи Тарасову землю. Могила Гайдара — в самому Каневі. На ній тепер споруджено пам'ятник, в місті створено меморіальний музей. Кримов загинув у бою на лівому березі Дніпра, в селі Богодухівці. Над його могилою височить бюст, школярі богодухівської школи доглядають могилу, вшановуючи пам'ять письменника, ім'я якого носить їхній піонерський загін. Я знав цього талановитого і благородного чоловіка. Я з ним у трагічні дні відступу з Києва здивався в Пирятині. Ми разом пообідали, попрощалися. Він мав повернутись до Дніпра, де билася його дивізія. Він загинув увечері того ж дня, ідучи в контратаку...

Тихонов стояв похмурий, зосереджений, замислений. В суворий солдатський досвід його чутливої душі ввійшли переживання, досіль не знані. Цей змучений, але не переможений народ, що побожно співав віщі слова «Заповіту». Ця поранена вражою кулею постать великого поета. Це кричуще румовище музею, перетвореного на концтабір. Ці могили наших бійців. Ці тіні двох друзів — письменників, що тут загинули, а нині прийшли з небуття, щоб у нашій уяві стати поруч нас.

Ось такий був пленум Спілки письменників у червні місяці 1944 року в Києві. Пленум великого змісту, надихаючої сили і емоційної наснаги. В творчості Ніколая Тихонова він примножив ті почуття глибокої любові до України та її культури, що потім втілювалися в рядки поезій, в сторінки блискуче написаних есе, виступів, статей. Неодноразово повертався він у роздумах своїх до невичерпної теми — про героїчне життя великого українського поета-революціонера. 1962 року Н. Тихонов очолив

урядовий Всесоюзний комітет, створений з нагоди 150-річчя народження Тараса. Розмах діяльності комітету був широкий. Обов'язки, які брав на себе Тихонов, він завжди виконував точно і ретельно. Навіть на письменницькі збори не спізнювався, а в численних президіях засідань, часто йому нецікавих і непотрібних, сидів терпляче, і тільки з виразу його захованих під дужими надбрів'ями очей можна було вгадати, що він у цей час думає щось своє, важливе, невідкладне.

Разом з К. Федіним, тодішнім головою Спілки письменників, ділив Н. Тихонов труди достойного проведення Шевченкового ювілею в травні 1964 року. В святковій заході входили і письменницькі пленуми, і урочисті засідання ювілейних комітетів у Москві та Києві, і оскільки святкування відбулося за безпосередньої участі ЮНЕСКО й Всесвітньої Ради Миру, то було організовано й міжнародний форум діячів культури, на який з'їхалися видатні письменники зі всіх республік Радянського Союзу, з країн соціалістичного табору та з капіталістичних держав Європи й Америки. Для Тихонова більшість прибулих літераторів — це були давні знайомі, а то й друзі. Він знаходив час для щирих бесід, для щедрого застілля, і для свого однопітця, поважного й доброзичливого Ярослава Івашкевича, і для угорського поета-комуніста Антала Гідаша, одного з найближчих друзів ще з часів перебування Антала в Москві, і для видатного італійського прозаїка, шанувальника нашої культури Гвідо Пйовене.

Після засідань форуму в Києві його учасники рушили до Канева. В урочистостях на Чернечій горі взяв участь уряд республіки. Народ прийшов і прийшов звідусіль, навіть з найдальших кутків України. Схили гір, придніпрові долини, дороги і стежки були заповнені людьми. Тисячний хор на спеціально спорудженій естраді співав Шевченкових пісень. Десятки тисяч побожно слухали. Над ними в безхмарному, сліпучо-блакитному небі першого червня 1964 року на весь неосяжний простір Придніпров'я лилися потужні акорди «Дум», «Заповіту», стрункі голоси людей, задумливі рокоти бандур. І Тихонов написав про цю симфонію Чернечої гори захоплені слова:

На горе, на Чернечей, ты встань и послушай,
Что там ветер над кручей простору поет:
— Никогда не забудут Тарасову душу,
И Тарасово слово никогда не умрет! —
Да, Тарасово слово и в доме, и в поле,

И со всеми, кто в гости к Тарасу придет,
И со всеми, кто бьется за волю в неволе!
Да, Тарасово слово никогда не умрет.

Залитий сонцем, виструнчений і врочистий, стояв Тихонов на горі над Дніпром і разом із народом співав про вічну славу поетові в сім'ї вольній, новій. Він схилився із заступом над скопаною землею парку Дружби, що засаджувався тоді невіддалік Тарасової могили, і вологим українським черноземом загортав корінці молодого дубка, який мав зростати, названий ім'ям свого садівничого. Дубок вкорінився всією молодою силою в священну землю. І зараз він потужно росте. Ім'я Тихонова, вписане на планшетці, прикрашає його розложисту крону. Відвідувачі парку Дружби шанобливо вклоняються дубові, нев'янучій пам'яті про російського поета, співця Тарасової слави.

Тихонов у своєму житті не раз сходив на Чернечу гору — і завше навесні, коли теплі вітри коливали тополі над Тарасовою могилою, гнали іскристі хвилі по синьому Дніпрі, овівали квітучі пагорби правого берега і зазеленілі луки Лівобережжя. Травневі дні 1939 року були днями першого всенародного, урочистого і радісного відзначення Шевченкового ювілею. Тихонов вклонився славній могилі в суворі дні Вітчизняної війни, коли навкруг чорніли страшні сліди дикунства окупантів, а в очах людей світло весни, любові і свободи спліталось з тіннями незмірних, щойно пережитих страждань і скорбот. І от у 1964 році — останній, на жаль, прихід Тихонова сюди, на канівську священну висоту. То були дні, коли весь світ складав достойну шану великому поетові України. З Чернечої гори, з трибуни Шевченківського форуму, гучно лунали слова іспанця і француза, американця й індійця, італійця й японця, поляка і чеха. Їхні слова були сповнені любові. Любов сповнила і серце Тихонова. Він не раз висловлював у віршах, писав у статтях, говорив у виступах, виявляючи не тільки високий жар своєї любові, але й вдумливе, глибоке знання Тарасового життя й творчості. Тихонов багато знав. Він ненаситно прагнув знати ще більше. Дивовижною щодо своєї жадоби знати, щодо своєї працьовитості людиною був Тихонов. Безліч усіляких політичних і громадських обов'язків покладалося на нього, ще більше доручень, що мали виконуватися невідкладно і часто вимагали довготривалих подорожей по цілому світу. Він радо в такі мандри вирушав, заохочений і своєю пристрасною завязаного мандрівника, і високою людяністю своєї

місії. А де ж він знаходив час для своєї основної роботи, свого життєвого призначення, свого творчого покликання? Диво, але цей час знаходився, — і не було року, літературним підсумком якого для Тихонова не були б книга віршів або новел, або низка статей політичного, літературознавчого, історичного характеру, або проникливо написаний цикл мемуарів про друзів різних національностей, різних біографій, різних профілів. А до того ще й читання величезної кількості книжок з тих розмаїтих галузей духовного життя, які притягали до себе увагу і зацікавленість Тихонова! Важко назвати літературу радянських народів, яка б не цікавила і яку б зовсім не знав Тихонов. Я дивувався з усебічності його знань. Особливо в галузі літератури не тільки радянських народів, але й всього світу, всієї Слов'янщини. Коли 1946 року ми групою письменників — Тихонов, Максим Рильський, Кіндрат Крапива, я — приїхали до Праги, то Тихонов вражав своєю поінформованістю щодо стану літератури тільки рік тому визволених з гітлерівської неволі чеського та словацького народів. Професор Богумил Матезіус, цей досконалий знавець і рідної, і російської культури, що стільки часу присвятив нам у дні нашого перебування в Празі, не раз висловлював свій подив. Він був просто захоплений, коли, привізши нас на оглядини старовинного замку в Карлштині, почув од Тихонова згадку про поетичну комедію Ярослав Врхлицького «Ніч на Карлштейні», присвячену цій історичній місцевості, або поспішав задовольнити прохання Ніколая показати славетний іконостас великого готичного художника Чехословаччини — Теодорика, про якого Тихонов знав не менше, ніж сам Матезіус. Поїздка наша точилася чудово. Ми були оточені щирою любов'ю чехів і словаків. Ми познайомились із багатьма прекрасними людьми. Зденек Неєдлий ходив із нами на виступи в робітничих і студентських аудиторіях Праги; Ладо Новомєський був нашим привітним господарем у Братіславі. Ми повернулися додому, щасливі і збагачені духовно. І добре, що повернулися, бо могло бути й інакше... На запрошення знайомого генерала з Українського штабу партизанського руху, учасника славетного Словацького повстання, ми його трофейною машиною виїхали до Карлових Вар, де генерал лікувався. Подряпаний не в одній пригоді, рипучий і димучий «хорх» тягнув нас по звивистому шляху з Праги до Карлових. Ми сиділи, щільно впакувавшись в розхитаний лімузин. Тихонов поруч шофера. Ми — в тіс-

няві заднього сидіння. Травнева Чехія в розцвіті садів і свіжій зелені долин пливла обабіч нас. На майданах затишних сіл височіли, оздоблені стрічками й іграшками, майські дерева, навколо яких де-не-де дітлахи ще вели свої весінні веселі хороводи. Шлях круто пішов донизу. Шофер приник до керма. І раптом посунула на нас висока цегляна стіна великого млина. Дико скрикнули гальма, але стіна не спинилась. Ось вона. Просто перед нами. Поштовх. Скрегіт. На мене валиться щось тяжке й м'яке. Я лежу, вдарившись головою, боляче зібгавши ноги. Мені болить, значить, я живу. А друзі? Тиша. Прислухаюся і чую, як десь піді мною нишком і монотонно повторює формулу не вельми делікатної гусарської лайки голос Тихонова. Значить, і він живий. А Рильський, а Крапива, а шофер Вася? Приходжу до тями, поволі вибираюся з-під наваленого на мене тягара. Подають ознаки життя й компаньйони. Максим уже шпромігся на жарти, Крапива похмуро хмикає. Тихонов кинув лаятись і виліз із днища машини на світ божий. Трохи подряпані, забруднені, ошелешені, але живі. Передок машини втелющився в стінку. Мотор розбито. Авіруш. Шофер вирішує йти до села, що починається відразу за млином. Треба дзвонити до Карлових Вар. Кермо машини тріснуло й відвалилося. Хай шлють по нас іншу. Ох, ці трофеї! Бредемо разом із Васею. Тихонов шкандибає, але не піддається. Затис губи, хоч і кривиться при кожному кроці. Вдарив ногу. Дурниця — ще й не таке з ним траплялось. Старий солдат все стерпить. Сідаємо біля криниці посеред села. Люди сходяться поглянути на нещасних прибульців, потішити їх, поради-ти, розважити. До Карлових Вар звідсіля недалеко. Шофер додзвонився, і скоро по нас приїдуть. За розмовою з людьми, що згуртувалися навколо нас і зацікавлено розпитують гостей із радянського краю і навіть вибачаються за при-году, що з гістьми трапилась, начебто їхня провина, що й млина не там поставили, і за автомашиною не догляну-ли, — за такою лагідною бесідою і минув час. На майдан-чик ускочили відразу дві машини. Схвильований генерал, лікар, сестра. Що за паніка? Все гаразд. От тільки в Ти-хонова болить нога. Тихонов сміється і демонструє, як він бадьоро може ходити. Це він демонстрував і в Карлових Варах, мандруючи разом із гуртом по мальовничих ву-личках і алеях прегарного міста, тоді ще напівпустілого і тихого. Тихонов так прагнув бачити небачене, так хотів зустрітися з новими людьми й друзями, що перемагає

біль. Проте сильний удар не минув безслідно. Мало не два місяці пролежав Ніколай в лікарні, повернувшись до Москви. Але це анітрохи не стьмарило тих прекрасних і світлих вражень, які принесла йому подорож до Чехословаччини. Отак усе життя. До останньої хвилини. Щоб нічого не втратити з того, що давало життя, для Тихонова не скупе на враження, переживання, пригоди. Пізнати. Запам'ятати. Викласти людям з тим жаром емоцій, з тим завзятим розмахом почувань від найвищої любові до нещадної зненависті, на який була здатна його широка і щедра душа. Він був увесь, до краю, до останку відданий Росії, російській культурі, російській мові, але це не значить, що в душі лишалося мало місця для любові до інших народів, до їх культури, пошани до їх мови, історії, традиції. Особливе місце посідали літератури грузинська й українська.

Я вже казав, як глибоко, з років отрочтва, любив Ніколай Шевченка. Три геніальні постаті української літератури — Шевченко, Леся Українка, Іван Франко — особливо притягали до себе творчу увагу Тихонова. Він ними захоплювався, перечитував, вивчав і писав про них.

Коли народи Радянського Союзу урочисто відзначили в 1956 році сторіччя з дня народження Івана Франка, Ніколай Тихонов разом з численною делегацією письменників Росії, Білорусії, Грузії, інших братніх народів приїхав на землю Прикарпаття, до Львова, до Нагуевичів (села, де в родині коваля народився майбутній великий Каменярь), щоб уклонитися від імені російських братів і Франковій землі, і землякам поета, і тим зеленим Карпатам, які вперше тоді побачив Тихонов, цей пристрасний альпініст, співець гір Кавказу, Паміру, Гімалаїв, Альп. А от на Карпати досі позирав він лише з ілюмінатора літака, пролітаючи над ними по дорозі на Захід. Хіба це могло втолити жадобу поета, закоханого в гори? Тепер його давні прагнення здійснились.

Свята були зворушливі, справді народні, овіяні теплом любові, дружби, зогріті промінням пізнього літа, насичені духмяним вітром карпатських смerek. Гори вабили Тихонова. Ми домовилися, що двома автомашинами рушимо карпатськими дорогами, переберемось через перевали на благословенні південні схили, поїдемо понад Тисою по прадавніх українських землях Закарпаття. Поїхали вчотирьох — Тихонов, Симон Чиковані, його син і я. Їхали не кваплячись, зупиняючись, де нам розкривався непов-

торний по своїй м'якості й лагідності пейзаж полонини, срібно виблискували і ряхтіли потоки, синіли і пахтіли стрункі смерекові бори. Раптом нетрі розступалися — і маленька дерев'яна церковка підносила до безхмарного неба свої різьблені гранчасті бані. Тихонов просив розшукати чи священника, чи наглядача, щоб одімкнути церкву і в напівтемряві її корабля розглянути почорнілі лики чарівних своєю наївністю ікон, а то й фресок, написаних на стесаній площині грубесних ссснових колод церковного зрубу. Один день нашої подорожі припав на неділю. Підстрибуючи на вибоях і викрутах крутого плаю, наші машини поволі рухались, переганяючи гуртки гуцулок і гуцулів, що йшли до гірської церкви на відправу. Вони були вдягнені в свої красиві святкові строї. Тихонов і Чиковані вискочили з машини, пішли разом з гуцулами, розпочавши з ними розмову, не дуже для тих і других зрозумілу, але так щедро наповнену добрими інтонаціями, усмішками, виразами дружби і пошани, що й довговусі сиві гуцульські діди розтавали, посміхалися, скидали крисані, давали Ніколаєві приміряти рясно вишиті кептарі, показували узорно карбовані топірці. Я пояснив горянам, що це за люди, чому і звідки на Карпати приїхали. Почувши, що один із них — грузин, особливо пильно почали вони розпитувати Симона — і ти, мовляв, горянин, горяни і ми. Мусить бути в нас спільне. Тихонов і Симон на вечорі в Дрогобичі бачили танці студентів-гуцулів, чули їхні пісні.

— Видно, самий рельєф гористих місцевостей, де живуть ваші гуцули і наші пшави, імеретинці, гурійці, визначив те танечне коло, той поривчастий чоловічий танець, який на Карпатах звуть «арканом», а в нас — «хорумі», — говорив Симон, радіючи з іще однієї ознаки спорідненості народів.

І він, і Тихонов, знаючи своєрідну подобу і побут грузинських горян, рівняли їх з мальовничим українським племенем гуцулів, захоплювались достойною поставою струнких легінів, ясновидою красою гордливих молодичь і дівчат. Ми пішли разом із юрбою до церкви, а потім присіли для бесіди під конарами старої смереки на галевці, частуючи гуцулів цигарками, а дівчат цукерками, завбачливо придбаними в Дрогобичі. Тихонов не раз згадував цей щасливий, світлий, напоєний дружбою день, проведений на полонині біля Воротського перевалу, яким ми і спустилися на долину до червоноверхих і білостінних осель, затоплених у різьблену зелень славетних виноград-

ників понад Тисою. Симон мусив визнати, долаючи свою зрозумілу відданість винам Атені, Цінандалі, Оджалеші, Сурамі, що і хмільний сік виноградників Закарпаття ніяк не гірший. Правда, Чиковані в цій справі не являвся значним авторитетом, а просто практиком-аматором, та ще й вузьким, бо найбільше полюбляв біле, напівсолодке, домашнього виготовлення вино з невеличкого власного виноградника біля Мцхети.

Закарпатці — люди гостинні. Вони оточили чотирьох мандрівників таким дбанням і увагою, що вранці другого дня величезних зусиль треба було докласти, щоб збудити наймолодшого. Але найстарший уже швидко і бадьоро ходив туди й сюди по ще застеленій блакитним легким туманцем Тиси стежці, чекаючи, коли зледачіні супутники будуть готові вирушати далі. Його вже охопила лихоманка мандрів, хвороба, яка лише за останніх років життя перестала Тихоновим володіти, позбавивши його звичної, доброї, бентежної радості. Ніколай ходив, чекав на нас, щось шепотів, чекаючи, і я, почувши його шепіт, розумів — під ритм рівно відміряних кроків складалися амфібрахії вірша. Вірша про Івана Франка:

Здесь все изменилось: деревья и люди,
Другой у потока размах,
На горных лугах, изумрудовом чуде,
По-новому встали дома.
Где жизнь беспощадной была преисподней,
Вздохнул человек широко,
И ты бы не сразу-узнал их сегодня,
Места твоих пыток, Франко!

Львів, Дрогобич, Карпати, Тиса — вони ввійшли в ту незліченну і невичерпну скарбницю неповторних спогадів, проникливих вражень, далекосяжних задумів, якою була пам'ять Тихонова. Він черпав з неї невтомно і жаждиво.

Грузія посідала в житті Тихонова особливе місце. Дорогоцінностями радянської поезії є його вірші про Грузію, барвисті, образні, напоєні отією життєдайною силою, яка наснажує і природу Сакартвело, і характер її трудівників. На любов російського поета грузини відповідали глибокою любов'ю і подякою. Тихонов чудово перекладав вірші видатних поетів Радянської Грузії. Уряд республіки відзначив перекладацький труд Тихонова премією ім. Руставелі.

Я мав честь теж бути удостоєний цієї високої нагороди, і нас обох запросили до Тбілісі на церемонію вручення.

Великий концертний зал на проспекті Руставелі пере-

повнений людьми. Стоїть гомін, по-південному жвавий, запальний, нестримний. Нам — Ніколаю й мені — просто бракує сили в серці, щоб знести це святкове збудження, це радісне хвилювання. Ніколай то усміхається, то хмурніє, то раптом блідне, то аж пашиє. Я, певне, виглядаю не краще, бо Іраклій Абашідзе, що як голова Комітету по Руставелівських преміях має нам нагородити вручати, несе мені склянку води і каже, трохи заїкаючись:

— А в тебе є в-в-валідол?

Валідол у мене є, серце витримає і назавше збереже в собі вдячну пам'ять про свято дружби, одне з найдорожчих в житті моєму свят. Все відбулося, як і належить за ритуалом. Промови і тости. Квіти, книги, келихи. «Мравалжамієр» пишного, а разом з тим сердечного і братнього застолля. Підводились і виголошували слова здоров'я, коли цокаються кришталем чар чи сріблом окутих рогів. Підводились і виголошували слова печальні, після яких в урочистій тиші кількома краплинами червоного вина зрошують шматок хліба і причащаються ним на спогад і на пошану друзів, які пішли від нас. На горі Давида, що височить над Тбілісі, пантеон великих вчителів. Ілля Чавчавадзе, Акакій Церетелі, Важа Пшавела, Олександр Грибедов. Тут же могили прекрасних людей, що були нашими друзями, яких ми знали в усій багатогранності їхніх натур, в усій щедроті їхніх талантів, в усій красі їхніх сердець. Симон Чиковані, Георгій Леонідзе, Йосиф Гришашвілі. Там личить гідно вшанувати і тих, чиїх могил на горі Давида нема. Тіціан Табідзе, Паоло Яшвілі, Михайло Джавахішвілі.

Разом з грузинськими друзями сходимо на гору, кладемо квіти на могили, стоїмо в задумі край бар'єра, під яким глибоко внизу сріблиться Кура, блискочуть бистрі потоки вулиць і проспектів, зводяться квартали нових світлих будов, височать кам'яні шоломи старих соборів і посічені битвами й вітрами фортечні мури Нарікалі. Мовчимо. В такому мовчанні спогади дозрівають, стають вагоміші і трепетно-пульсуючі.

Тихонова й мене Іраклій повів в ліси за Руставі на полювання. І Ніколай, і Микола — ніякі мисливці, але хай подихають киснем наших дібров і смачним димом наших багать, де пектимемо шашлики з м'яса вбитої дичини. Так вирішив Іраклій, сам завзятий мисливець, знавець звіриних стежок в лісах понад Іорі, в пущах Шемахи, в плавнях Кури. В ньому заграла кипуча кров.

предків — стрільців і звіроловів, він став напружений, скучений, гострозорий. Привізши до мисливського при-тулку, покинув він нас та й разом з іншими мисливця-ми зник у зеленій, вже пронизаній багрянцем і позоло-тою гущавині. Вдвох з Ніколаєм ми довго блукали по навкружних стежках, вслухалися в шуми лісу і луни да-леких пострілів, говорили про чар грузинської землі, її людей, її мови, в самому звучанні якої чути її правічну загартованість в огні ватр і пожеж, що так часто пала-ли в історії одного з найстародавніших народів зем-лі. Слова любові до цього народу звучали в устах Ти-хонова того незабутнього вечора понад Курою якомсь особливо задушевно, овіяні таємничим шелестінням на-вкольного лісу, клекотом сполоханих птиць, рокотанням недалекої ріки. Мисливці повернулися нескоро, привіз-ши на машині вбитого кабана. Поночіло. Спалахнуло багаття, і зашкварчали тяжкі краплини жиру, що стікав на вугілля з шматків м'яса, печеного на рожнах. Було так, як на вечері Таріеля й Автанділа в гірському гро-ті при їхній першій зустрічі, що Руставелієві катрени про неї розпочав читати Іраклій. Він читав теж із особ-ливою задушевністю. Все злилося в гармонії природи, душевного настрою, вічної поезії. Ця незвичайна гру-зинська ніч, розколихана миготінням мисливського ба-гаття, лишилася в пам'яті моїй нерозривно зв'язана з проїнятим натхненністю обличчям Тихонова, яке раз у раз виринало з тьми, осяяне омахами ватри. Більше вже мені не пощастило вдвох з Ніколаєм втішатися не-зрівняним чаром Грузії. Закоханість у Грузію була важ-ливим зв'язком у нашій дружбі. Могутнім збудником для творчості в радянських людей є їхнє почуття взаємолубо-ві і взаємовідданості вільних, рівних народів. Тихонов крізь своє життя і крізь всю творчість неухильно проніс це велике почуття. Так, як він, і інші прекрасні поети на-шої Вітчизни були достойними носіями й співцями цього почуття, яке вони називали райдугою, що об'єднує краї, або мостами, що сполучають серця. Павло Тичина писав у славетному вірші «Чуття єдиної родини»:

Глибинним будучи і пружним,
чужим і чуждим рідних бродів,
я володію арко-дужним
перевисанням до народів.
Воно в мені таке могутнє
і на стількох стоїть підпорах!

Поділиш блиском-громом в сутне,
і чути: другий грім у горах.
А другий грім — другим ще далі
гримкоче, хоче та радіє,
що поміж пацій міст із сталі,
що міжнародна дружба діє!

І справді, наче відгомін добровісного грому з-за гір над
Курою, полинули слова Тихонова з вірша «Веселка в Са-
гурамо»:

Она стояла в двух шагах,
Та радуга двойная,
Как мост на сказочных быках,
Друзей соединяя.
И этот свет все рос и рос,
Был радугой украшен,
От сердца к сердцу строя мост
Великой дружбы нашей.

Грузин Симон Чиковані розвиває ту ж тему дружби у
поемі, присвяченій великому поетові Грузії — Давидові
Гурамішвілі:

Росії серце, серце України
З грузинським серцем зв'язані навек.
По-дружньому поділим хліб єдиний,
Зіллєм в одне річище струми рік.

В одне річище зливаються потоки творчості поетів різ-
них народів, неподільно об'єднаних загальною спільною ме-
тою, спільними прагненнями і почуттями. Я назвав трьох,
але багато славних імен треба назвати поруч — білоруса
Янку Купалу, вірмена Єгіше Чаренца, узбека Гафура Гу-
ляма, таджика Мірзо Турсун-заде, башкира Мажіта Га-
фурі і ще, і ще, і ще. Всю багатонаціональну радянську
поезію пронизала лейтмотивом висока тема братерства й
дружби народів. Вона надихала Тихонова. Він втілював її
у своєму житті, в своєму труді, в своїй мужній і ніжній,
дійовій і замріяній поезії.

«ЕТНА — ТАОРМІНА»

Ми її побачили відразу — як велична срібноверха піраміда, вона підносилася, своїм шатром заслоняючи обрії. Над вершиною сизою хмаркою стелився димок. Він стелиться так уже тисячоліття, стелиться безперервно, від виверження до виверження, яке останнім часом досить часто потрясає і гору, і острів, ставши, правда, менш катастрофічним, ніж оте, що 1908 року мало не дощенту стерло з лица землі Мессіну. В місті вже не побачити слідів страшного плюндрування, але в пам'яті людей зберігся вдячний спомин про героїчну поведінку матросів з російського військового корабля, що стояв тоді біля сіцилійських берегів. Матроси, не приголомшені розгулом стихії і, йдучи на смертельний ризик, рятували людей Мессіни. Про це сіцилійці й досі не забули і згадували, коли розповідали нам про Етну, яка звелася перед нами, щойно ми вийшли з літака на аеродромі Катаньї.

Етна тоді, грудневого полудня 1964 року, тихо й смиренно диміла. Видно, божественний коваль Гефест, котрий, як відомо, влаштував свою кузню саме тут, під Етною, спочивав і горна не роздмухував.

Скільки легенд та історичних подій зв'язано з цією, певне, найславетнішою вогнедишною горою планети! Дві з половиною тисячі років тому Есхіл уславив її в своїй трагедії «Етнаїя». Текст трагедії не дійшов до нас, не збереглася і могила великого письменника, що, покинувши рідні Афіни, останні роки своєї старості провів на Сіцилії, у місті Гела, поблизу Агріджента. Це місто й нині існує, приваблюючи юрби туристів руїнами храмів і акведуків та й спогадами про те, що саме тут ще за життя Есхіла народився

філософ і поет Емпедокл. Він, не визнаний сучасниками, відкинутий ними, в гордій самоті, як то розповідає легенда, кінчив життя самогубством, кинувшись у полум'яний кратер Етна. Легенда не без уципливості додає, що вулкан згодом викинув назад черевик філософа. Видно, кульгавому Гефестові не придався...

Отакі славні імена пролинули в моїй пам'яті, коли я шанобливо вглядався в величне видовище гори, яка в різних ракурсах являлася нам, доки машина вибиралася стрімким серпантинном від Катаньї до Таорміни. Ліворуч стояла, виблискуючи сріблом вічних снігів і вічних димків, Етна, праворуч сяяло море. Все навкруг було таке красиве, що видавалося аж вигаданим, аж штучним у своїй розкішній південній декоративності й принадності. Ми спинили машину і вийшли. Хвилі солодко-гірчавих пахощів, насичених, гарячих і міцних, овіяли нас. Ми дихали цим ароматом жадібно, мало не п'яніючи. То пахли достиглі цитрусові гаї, де з-поміж вкритого темно-зеленою глазур'ю листя золотими кульками висіли соковиті плоди апельсинів, лимонів, мандаринів. Сіцилія в грудні збирає урожай своїх садів. Їхні невисокі, але міцні деревця нагадували нам новорічні ялинки, що їх скоро почнуть у нас вдома обвішувати золотистими кульками, схожими на плоди садів, які зараз тяглися перед нами обабіч дороги. Сади стояли за огорожами, недбало складеними з рудих і сірих уламків лави, або за загрозливими рядами опунцій, що простягали свої широкі колючі долоні, начебто застерігаючи зухвальців од спроб пролізти до золотих розсипів гаю. Буяння пахощів. Золото. Зелень. Багрові напливи застиглої лави. Руда курява стежок і пустирів. Розтала смола автостради.

Стара земля Сіцилії аж надміру гарна на узбережжі і строга, скупа, бичована сонцем, роз'їдена сіркою на своєму серединному плоскогір'ї. Я бачив і таку, і таку Сіцилію в її разючих противенствах — острів бундючної пишноти і скрайньої нужди, острів, де в розкішних готелях, оточена запобігливими прислужниками, мліє юрба прибулих сюди багатіїв Європи й Америки, де в струхлявілих палацах доглівають місцеві баронські роди, де на площах містечок, в затемнених тратторіях, в похмурих закутках умовними знаками і таємничими словами обмінюються зловісні мафіозо, де шкребуть виснажену, орендовану в поміщика землю середньовічними плугами почорнілі від сонця і злиднів хлібороби, де задихаються від ядучого силікозу шахтарі сірчаних копалень.

Я вже бував на Сіцилії, переїхавши її від Палермської затоки до Сіракуз. Я бачив і пориті вічністю колони Селіпунта, і візантійську, споріднену з нашої київською, мозаїку Монреале, і насаджені на шпилі узгір'їв, піднесені над рудим пустирищем нужденні малолюдні села. Бачив я і цей домініканський монастир, занурений у гущавину мандаринових та апельсинових гаїв Таорміни, перетворений на фешенебельний готель «Сан Домініко», куди ми групою радянських письменників приїхали, щоб бути присутніми на урочистостях вручення Анні Ахматовій премії «Етна — Таорміна», призначеної їй сіцилійськими властями в погодженні з правлінням нині не існуючого Європейського об'єднання письменників. Винуватиця урочистостей мала прибути трохи пізніше, і на неї в готелі-монастирі чекала келія, обладнана за всіма вимогами сучасного комфорту, але без номера, бо номер тут заступало ім'я того або іншого святого католицької церкви. Отже, були кімнати святого Франціска, Фоми, Паоло, Карло, Джоржіо — святців вистачило, щоб найменувати кожну кімнату, а зображення патрона вмістити над дверима. Не обійшлося без дотепів, коли нас віддавано було під патронат того чи іншого мученика. Знайшлися відповідні святі і для Олексія Суркова, і Олександра Твардовського, й Георгія Брейтбурта, і для мене. Лише Лариса й Костянтин Симонови не дістали кожен особистого покровителя, а дружньо, як то й належить доброму подружжю, поділили ласку і милість доброзичливого Франціска.

Мене привітав святий Джакомо, і я з повагою переступив поріг, озирнувся і побачив, як обтяжена плодами гілка мандарина кидає свою хитливу тінь на вікно моєї келії. Я підійшов до вікна. На терасі піді мною мерехтіли маленькі, кокетливі в своїх золотих оздобах розцяцьковані деревця, а за балюстрадою синіло, грало, переливалося блисками і справді-таки по-горьківськи сміялося море. В нього врізалася коса, де на сліпучий пісок пляжів весело кидалися спінені хвилі прибою, а далі темніли чудернацькі брунатні скелі, колосальні брили химерно застиглої лави, що звалилися скелями Поліфема, бо, мовляв, саме їх розлютований, осліплений циклоп кидав тут услід хитрому Уліссові.

Чудовий краєвид, що розкривався з вікна келії, дихав сяйвом і спекою. В келії було прохолодно і мерехтливо від маєв на білих стінах. О, цю келію аскетичною назвати аж ніяк не можна, як недоречно було б нині називати кляштором і весь цей готель-монастир, в котрому від чернецької

строгості лишилися тільки білі поваплені стіни, але в кожному їхньому кутку блищали чи позолочені узорні колонки, чи різьблені ґратки сповідальні, чи рожевощокі витрішкуваті ангелятка, злетілі з барокканських костьольних оздоб. Таке поєднання готичної гостроти склепінь, барокканської пишноти, кучерявих закрутів рокайлів з цілком модерним устаткуванням келій, ванн, холів, ресторанів приваблювало снобів і нероб з усіх кінців буржуазного світу. Готель був повний. Частину мешканців становили зараз письменники й митці, що приїхали на вручення премій.

Вже при вході ми зустріли друзів з Польщі, Чехословаччини, Франції, Італії. Кинувся до нас П'єр-Паоло Пазоліні і відразу ж запропонував піти на перегляд щойно закінченого ним фільму «Євангеліє від Матфея». Дирекція казино, розташованого на одному з поворотів серпантинного шляху, що вів од моря до самої Таорміни, запрошувала на прийом, спритно використовуючи міжнародну зустріч письменників для реклами свого зовсім не святобожного закладу.

Все навкруг було і настирливе, і досить галасливе. Хотілося тихіше, спокійніше, уважніше поглянути на справді дивовижну місцевість, прекрасну, незважаючи на рекламну підкресленість її приваб.

Олександр Твардовський особливо нетерпляче наполягав, щоб ми, кінчивши полуднати, своїм гуртком вирвалися з цього готельного оточення на околиці містечка на природу, на руді і сірі від застиглих потоків лави полонини, на зелені і золотисті від осінніх гаїв узгір'я.

Над селищем, у гаю, між пурпурових квітів гранатових дерев, теплих, як людське тіло, стовбурів платанів, гострих, як піднесені мечі, кипарисів, гіллястих, пишних смокв блискотів жовтий камінь колони старогрецького театру. Вцілілі колони зводилися над потрісканими плитами ступенів. Їх ламали землетруси, сікли грози і зливи, їх віками витоптували і терли людські ноги — босі, в сандалях, в селянських постолах, у туфлях вельмож і ботфортах королівських вояк, у гетрах гарібальдійців, у черевиках туристів і в чоботах фашистської солдатні — італійської та німецької, бо саме в Таорміні і навіть саме в домініканському монастирі, де ми тепер жили, під час другої світової війни був розташований штаб гітлерівських окупаційних військ. Його бомбили англійці та американці. Серед урвищ і ровів, проритих Етною, де-не-де було ще видно круглі вирви від бомб.

Нині тут панувала урочиста, як за давніх містерій, тиша. Вона до нас промовляла зворушливо і величво. По ступенях цього театру ступали, певно, ноги Есхіла. Великий драматург ставив власні трагедії, мабуть, не тільки в Гелі, де він, як відомо, показав сіцилійцям своїх «Персів», а й тут, в Таормінському театрі, недалеко від верхівлі оспіваної ним Етни. Мало не двісті років тому на цих каменях сидів Гете. Він у «Подорожі по Італії» писав: «Якщо сісти там, де колись містився верхній ряд глядачів, то треба визнати, що ніколи ще театральна публіка не мала перед собою подібних речей. Праворуч на високих схилах підносяться замки, внизу лежить місто, і хоча ці будівлі належать до новіших часів, проте в старовину такі ж стояли на тих же місцях. Звідси відкривається вид на довгий гірський хребет Етни, ліворуч — морський берег від Катаїї, навіть до Сіракуз; нарешті, простору, широку картину замикає величезний димучий вулкан; він не жахає, бо в м'якій атмосфері здається віддаленішим і мирнішим, аніж насправді». Те, що бачив Гете, з того часу майже не змінилося. Синя далечінь розгорталася перед нами, замовклими вічна-віч з вічністю й красою.

Ми рушили далі вгору. Вражаюче видовище гігантського срібноверхого шатра з хмаркою диму над ним заслонили від нас пагорби і застигли потоки лави, наїжачені зморшки землі. Околиця стала схожа на пейзажі спалених схилів грузинських чи вірменських гір. Зникла пишність. По червоно-сірих погорблених лугах крутила пилюгу протерта колесами гарб дорога. Подекуди паслися кози. Хтось удалині гукав протяжливо і звивисто, як ото співають на Сході.

На цій землі здавна перехрещувалися шляхи з Європи, недалекої Африки та Азії. По цій землі ходив в озброєні сутички норманський вікінг і королевич Гаральд, коли засмучений прибув сюди з північного сходу, зі стольного Києва, де Ярославова дочка Лизавета відмовилась брати шлюб з північним забродою. Правда, вагання вродливої дівиці тривало лише доти, доки королевич не посів королівського трону Скандинавії. Такі зустрічі на перехрестях історії, такі спогади робили сіцилійські дива зрозумілишими й ближчими для нас, гуртка радянських людей. Дивовижний острів Середземномор'я не здавався нам просто дальною екзотичною чужиною, бо нас з ним ріднило почуття симпатії і розуміння до простого сіцилійського люду, для якого й досі не кінчилися трагічні історичні протівенства

й оспіваний Есхілом образ закутого Прометея не втратив своєї злободенної значущості.

Суворість життя сіцилійського бідака-землероба, виноградаря, рибалки, шахтаря відчував і відобразив Пазоліні, поет і кінематографіст, у фільмі «Євангеліє від Матфея», побаченому нами в маленькому, обшарпаному кінотеатрику містечка. Пазоліні знімав фільм у серединній Сіцилії, на тлі гострих і бідних її узгір'їв, пустищ і осель. Дійових осіб фільму, окрім Ісуса, роль якого виконував молодий іспанець, грали переважно сіцилійські рибалки, робітники, плугатарі. Образ Ісусової матері Марії відтворила з безпосереднім і щирим почуттям мати самого режисера. Це була сивоволоса, літня жінка, красива й досі. Зібравши на кам'янистому пустирі жмут жалюгідних зел — сухого полину, гостроконечних трав, кволих диких гвоздик та ірисів, вона поволі, з застиглим од болю обличчям йшла до вирубаной в скелі синовій могили. Одним з найсильніших епізодів фільму стало оце мовчазливе і горде вшестя у віки материнської любові. Її сина режисер трактував по-своєму, хоча Пазоліні не додав і не відібрав жодного слова з Матфеевого євангелія — не такий Ісус був у фільмі, як у церковній традиції: миловидий, солодкий, покірний молодий чоловік з руденькою борідкою. На екрані нам явився худий, смуглявий, гнівнозорий, різкий, виснажений і розпалюваний всередині гострим огнем фанатика народний трибун. Його пік вогонь, схожий на той, яким палав і Савонарола, і протопоп Авакум, вогонь, в якому справедливий гнів на кривди й бридоти сучасного їм суспільства поєднувався з притаманними всякому фанатизмові ілюзіями.

До глибокої ночі сиділи ми на веранді готелю, обговорюючи разом з Пазоліні його твір. Твардовський говорив про складну суть євангельських легенд. Він прекрасно знав літературу з цього питання, починаючи від Фрезера й Ренана аж до новіших розвідок про рукописи, знайдені в Кумрані, котрі дали вагомі аргументи на користь тверджень про історичну реальність особи Ісуса як одного з тих сотень проповідників, що дві тисячі років тому блукали по Палестині, вербуючи послідовників своїх сектантських учень. Твардовський говорив про історичну долю Ісусових проповідей, спочатку було пройнятих тенденцією захисту пригноблених верств тодішнього суспільства, але перетворених на нову зброю духовного і соціального пригнічення, коли десь за три сотні років рабовласницький лад збагнув, як влучно можна в ім'я його інтересів використати вчення

християнства. Я слухав Твардовського, дивуючись його ерудиції, проникливості думки, багатогранності інтересів. Сам поет не надто охоче розкривався перед бесідниками в усьому багатстві свого внутрішнього життя. Часто він волів здаватися отаким собі хитруватим, в'їдливим і впертим простачком. Особливо цього волів він зараз, в оточенні снобів та квазіінтелігентів, зовні вельми вишуканих, а насправді порожніх і примітивних. Твардовський хотів їх вразити, показати, як низько цінує він їхню удавану вишуканість. Він з самого ранку починав цю гру, вимагаючи собі на сніданок чайники круто запареного чаю й цукру в грудках, щоб потім, лукаво й весело поглядаючи навкруги, в прикуску сьорбати з блюдечка трунок, без якого тутешні «знавці російського духу» не уявляли собі російської людини. З такого верхоглядства, часом вельми претензійного і частого навіть у виступах західноєвропейських літераторів на засіданнях Європейського об'єднання письменників (КОМЕС), Твардовський та й всі ми, як могли, глузували, бо знали, що за примітивними верхоглядськими твердженнями нерідко таїться озлобленість, бажання вколоти, а то й спровокувати. Не без певної задньої думки приїхала сюди, в Таорміну, і частина письменників з Англії, Франції та Італії. Тому так напружено чекали на церемонію вручення премії наші супротивники, ховаючи свою неприязнь під машкарою чемних усмішок та поклонів. Чекали й ми, не сумніваючись у їхньому безумовному програші.

От нарешті в супроводі своєї молодой родички приїхала Анна Андріївна. Їй було призначено найбільшу, двокімнатну, келію, звідки вона першого дня майже не виходила, бо потребувала спочинку після нелегкой подорожі, та й уникала настирливих репортерів, інтерв'юєрів, фотографів.

Олексій Сурков, який завше принципово й переконливо виступав проти неправильних, а тому шкідливих закидів щодо поетеси, що їх ще недавно припускалися деякі критики-вульгаризатори, пішов до Анни Андріївни і розповів їй, яка ситуація склалася в зв'язку з врученням їй премії, бо політичні спекулянти хотіли б надати завтрашній церемонії бодай якогось антирадянського присмаку. Поетеса спокійно відповіла, що розуміє обставини і готується до них. Сурков казав нам, що Ахматова хоч і втомлена, але цілком у формі. Я, що доти не зустрічався з Анною Андріївною, остерігся зараз до неї з відвідинами в'язнути, відбирати в неї час, якого лишилося до дня церемонії один

вечір. Узавтра опівдні в замку на околиці Катаньї мала відбутися урочистість вручення премії.

Вежа норманського замку, сіра і похмура, підносилася над пагорбом, перетятим давно охололеними потоками рудої лави. Дві барви — сіра та іржава — стали різким, але водночас красивим контрастом до глибокої, сліпучої сині небес і моря. По невисокій настобурченій траві пагорба крутилася незаасфальтована дорога. Червоняста курава, збита валкою машин, зводилася над дорогою, не коливаючись і не розпливаючись. Гості вже почали з'їжджатися. По схилах пагорба різнокольоровими плямами лисніли десятки машин. Звідсіль ми пішки рушили до вежі. Вхід до неї темнів досить високо над цоколем; добиратися до нього треба було сходами, висклизаними, крутими, незручними. Галантні джентльмени допомагали верескливим паням та паннам вибиратися цими небезпечними ступенями і тоді ввійшли у вежу. Це була колишня замкова каплиця. Голі, нічим не прикрашені мури, складені з грубих, кутастих брил; збігалися вгорі дугами готичного склепіння. Віяло порохнею прастарого каміння, прохолодою, мороком, похмурістю. Гостей позбиралося чимало. Чванькуваті сіцилійські барони і багатії з їхніми причепуреними дружинами, приїжджі з Палермо, Рима, Неаполя, Калабрії, журналісти, політикани, просто зацікавлені люди, з-поміж яких ми бачили і обличчя знайомих нам письменників, робітників, діячів комуністичної партії, наших друзів, що тисли нам руки і радо вітали. Вони приїхали, щоб і на цій таормінській урочистості підкреслити свої симпатії і пошану до радянської культури, до Радянської країни. Проте більшістю керували не ці (якщо й не протилежні) мотиви. Вони чекали на якусь сенсацію і нетерпляче вовтузилися на вишуруваних дошках важезних дубових лав, що були розставлені по всій каплиці, окрім абсиди, де стояв нічим не застелений стіл і кілька старовинних, не надто зручних крісел. Абсиду проймали струмені тугого проміння, що витискалося з вузьких вікон-амбразур. Твардовський сів на передній лаві. Промінь освітлював його обличчя, яке стало якимось дивно нерухомим, певне, щоб затаїти внутрішню схвильованість. Твардовському належало виступити першим. Він ще вчора, сівши на лавці в готельному парку, накреслив схему сьогоднішньої промови. Виступ мав бути короткий, але мусив містити в собі найважливіші слова, продиктовані поетові його повагою і любов'ю до поезії Ахматової. Навряд чи більшість з присутніх знала про

поетесу більше, ніж те, що про неї розписували журналісти з буржуазних газет, від яких глибокого знання й справедливої оцінки годі було сподіватись.

Твардовський добре відчував відповідальність і вагу свого слова. Організатори церемонії просили його розпочати урочистість, яку передаватимуть радіо й телебачення по всій Італії.

Розставляли й вмикали прожектори. Перевіряли акустику. Випробували знімальну апаратуру. Було галасливо, стомливо, задушливо.

Розчинилися двері, і до зали повільно й урочисто ввійшла в супроводі кількох людей Анна Ахматова. На неї впали промені прожекторів. В усій її поставі відчувалась спокійність і достойність. По ній не можна було пізнати, чи не затяжко для літньої жінки довелося долати круті ступені високих середньовічних сходів.

Поетеса стояла, владна й велична, як королева з легенд. І всі ті різні люди, що сповнювали зал, як би там внутрішньо не ставилися вони до радянських людей, а зараз одноставно звелися з лавок, щоб стоячи вшанувати прибулу з далекої півночі радянську гостю, яка мимоволі лише самою появою своєю викликала пошану й подив.

Я милувався з її поведінки, з її повільних і поважних рухів, зі всієї її постави. Довга сукня з коричневого шурхотливого шовку обтягала її тіло, яке, природно, втратило вже гнучкість і тонкість, відбиту на портретах, зроблених Модельяні, Анненковим, Тишлером, але набуло якоїсь, я сказав би, владичної величності і поважності. Поетеса звелася начебто недосяжно високо, понад різноманітною і різнодумною юрбою присутніх. Була в її поведінці певною мірою і поза, театральність, гра, але така переконлива й талановита, що здавалася цілком органічною, невід'ємною, завше притаманною цій видатній і непростій особистості.

Злегка вклонившись, вона сіла біля столу і обернулася до супроводжуючих, які їй щось казали. Я дивився на її горбоносий, гордий, красивий профіль, чіткості силуету якого анітрохи не пошкодили роки. Дочка півдня України, в рисах своїх вона зберегла вроду південних чорнявих задумливих чаклунок. Разом з тим, мало не все життя проживши на півночі, у величавому і строгому Ленінграді, відбила в усій постаті своїй велич і строгість укоханого міста.

Пауза тривала досить довго. Чекали на приїзд якогось міністра, а він, як то звичайно у сановників, не міг не

забаритись. Ахматова, зрідка кинувши коротепьку відповідь балакучому сусідові, сиділа так, начебто її не стосувалося це запізнення, кінець кінцем, просто неввічливе. Лише недбалим кивком голови відповіла вона на перебільшено улесливі пробачення міністра, коли той таки з'явився і вмощувався біля столу президії.

Спалахнули прожектори, заметушилися кінооператори. Твардовський звівся і ввійшов у світло, яке заливало абсиду. Ахматова доброю, привітною усмішкою зустріла його. Вперше на її обличчі, дотіль нерухомо гордливому, засяяла проста й ніжна усмішка.

Твардовський говорив по-російськи. Георгій Брейтбурд синхронно перекладав, зумівши навіть цитовані Твардовським вірші відтворити формою італійського віршування. Твардовський не в усьому дотримувався схеми, накресленої ним ще напередодні. Він, хоча й не вів суперечки, відкидав хитродумні твердження про індивідуалістичність лірики видатної радянської поетеси. Він казав, що «в цій ліриці ніколи не було зловісного егоїзму особистості, який звичайно буває притаманний ліриці, що декларує свою причетність до долі світу і людства». Всупереч буржуазним оцінкам поезії Ахматової, Твардовський підкреслював: «Ця, здавалось би, «камерна» поезія відгукувалась на великі й трагічні моменти в житті країни з несподіваною, здавалось би, силою громадянськості. Проте це не було чимось, що суперечило б духові та тону її лірики» (цитую за написаною Твардовським схемою виступу). Поет читав вірші Ахматової і на закінчення навів її знаменні рядки про суть і призначеність своєї поезії:

Не для страсти, не для забавы —
Для великой земной любви.

Ахматова, хвилюючись, звелася з крісла і обійняла Твардовського. В очах в обох замигтіла тепла і світла росинка. Твардовський і Брейтбурд сіли, знеможені від внутрішнього напруження.

Всю свою щедрю душу вклав Твардовський у слова, сповнені пошани до високого таланту улюбленої поетеси. Досконалий знавець італійської мови, Брейтбурд постарався якнайкрасивіше і найточніше відтворити не просто зміст, а й емоційні відтінки промови Твардовського. Оплесками привітали присутні достойний початок перемонії. Потім виступали італійські, німецькі, французькі промовці. Пазоліні прочитав вірш, присвячений славній гості. Відома

австрійська поетеса Інгеборг Бахман зачитала свою сердечну присвяту. Не всі виступи Ахматова сприймала приязно і вдячно. Деякі промовці припускалися прихованих, але, без сумніву, недружніх натяків. Ахматова реагувала на них з одвертою відразою і презирством, що виразно відбивалися на її обличчі. По ньому пробігали тіні. Вони зникали, коли звучали дружні слова таких видатних письменників, як Пазоліні, Бахман, Ріхтер, Унгаретті.

Ахматова підвелася. Кіноапарати майже впритул підсунулися до неї. Неквапливо вимовляючи кожне слово, вона почала говорити. Говорила по-російськи, лише цитати з Данте й Леопарді виголошуючи мовою оригіналу. Просто, без будь-якого емоційного натискування, прочитала уривки з поеми «Сон» і вірш про Данте. Сказала про свою давню закоханість в Італію, в її літературу. Оповіла, яке значення для неї мала праця над перекладами поезій Леопарді. Книжка цих перекладів відразу розійшлася, бо, певне, ніде нема такої масової потреби в пізнанні шедеврів світової літератури, як на Батьківщині поетеси. Думи про Батьківщину завше, невідступно були з нею, де б вона не була, куди б не прямувала. Вони напоїли і її тодішні розмисли, відбиті у вірші, написаному через кілька днів уже в Римі, напередодні відльоту до Москви, до Ленінграда, до рідних країв:

Заключење небывшего цикла
Часто сердцу труднее всего.
Я от многого в жизни отвыкла,
Мне не нужно почти ничего,—
Для меня комаровские¹ сосны
На своих языках говорят
И совсем, как отдельные весны,
В лужах, вышивших небо,— стоят.

Комаровські сосни стояли перед очима її душі і в ті дні, коли розкішні, розцвічені золотом і пурпуром темно-зелені гаї Таорміни тишили її зір. Рулади найвелемовніших, висловлених з італійським темпераментом похвал ні на мить не заглушили для поетеси рідної говірки російських борів, комаровських сосен.

Урочистість після вручення Ахматовій премії тривала ще недовго. Вручили премію й одному італійському поетові, сказали йому кілька пишних слів — і гості почали

¹ Комарово — місцевість поблизу Ленінграда, де на дачі останні роки жила Ахматова.

роз'їжджатися. Не знаю, але мені здалося, що обличчя де в кого були кислі. Сенсацій не сталося. А Ахматова? «Ну, ясно видно, що вона завербована». «Завербовані», «ангажовані» — такі епітети чіпляла буржуазна преса до всіх прізвищ передових письменників, а особливо радянських, які і в творчості, і в громадському житті достойно стверджували свою відданість соціалістичній Вітчизні, Радянській Росії, Радянському Союзові. Не обминули такі епітети й Ахматової, хоча ще недавно тут намагалися малювати її, як, мовляв, представницю «чистого естетства», індивідуалістичної лірики, замкнутої в самій собі і доступної лише для обранців. Ті з таормінської аудиторії, що думали про Ахматову саме так, були розчаровані, але наші друзі оточили поетесу і говорили їй найсердечніші слова пошани й подяки. Тоді, певне, в душі славетного польського поета Ярослава Івашкевича і зародились записані згодом строфи його проникливого, сповненого теплої любові до російської поетеси вірша:

Анна Андріївна була тут
перед самим кінцем
їхала поїздом з півночі
був грудень
крізь сніги Вітчизни
крізь дощі і багна Польщі
крізь оголені луки Каринтії.

Так, це була її передостання далека подорож. Мені здається, поетеса відчувала, що в цьому святі під дивовижно синім і сонячним, але чужим і далеким небом щось для неї в гіркого й тужливого. Вона трималася гордливо, трохи відчужено. Місцеві сановники запрошували лауреатку на бенкет. Ахматова, поступово послаблюючи свою внутрішню настороженість, хоч і не втратила величності королеви, видавалася втомленою і виснаженою, може, навіть підкреслено втомленою, щоб, посилаючись на це, ввічливо зректись сидіти ще й на бенкеті. Вона підійшла до кожного з нас і прошепотіла: «Приходьте через годинку до готелю до мене».

Святий Домінік через годину строго глянув на нас з фрески над дверима келії-кімнати. Господарки клопоталися біля столу. Молода родичка розставляла їжу і посуд. Анна Андріївна, скинувши врочисте, шовкове вбрання, вбравшись у костюмчик явно лєнінградського пошиву і підперезавшись фартушком, хазяйнувала, з полегшенням

звільнивши себе від манірності й напруженості. Добра, гостинна, моторна і привітна ленінградська господиня, вона рилася в чемоданчику і, тріумфуючи, витягала звідти коробочки ікри, консерви, солодощі.

— На столі буде тільки наше. Я привезла все, навіть чорний хліб. Навіть це...— І врочисто піднесла вгору пляшку прозорої «Столичної».— Скільки нас? Вісім? Всі будемо пити. І я теж.

Навкруг столу дружнім гуртком засіли ми, шість російських літераторів і один український. Все стало таким зворушливо звичним і звичайним, начебто діялося в кімнаті московського, ленінградського чи київського готелю, начебто за вікном не миготіли піняві хвилі Іонічного моря і не тріпотіли густою зеленню золотоплідні гаї. Ми говорили про рідні краї. Анна Андріївна нахилилася до мене і сказала:

— А ви знаєте, в мене ж є українська кров. Мій батько—родом з козацької старшини. Народилась в Одесі, в Києві кінчала гімназію. Там зустрілася з українською мовою, але зустріч була поверхова. Коли взялася перекладати «Зів'яле листя» Івана Франка, мусила вдатися до консультації.

Прекрасна російська поетеса, вихована на високих традиціях російської поезії, на чіткій і ясній майстерності пушкінської школи, вона пройшла досить суперечливу творчу путь, прожила далеко не просте, а часто складне, тяжке й трагічне життя. Могутнє піднесення діл і дум, подвигів і почувань, небувале єднання радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни укріпили творчий дух поетеси, збагатили її думи і почуття, поширили обрії. Полум'я Вітчизняної війни не тільки обпекло її душу, а й осяяло, розкрило їй велику суть, велику правду Вітчизни, з якою поетеса так глибоко, як ніколи раніш, відчувала себе неподільно і нерозривно злитою:

Как в первый раз, я на нее,
На Родину, глядела.
Я знала: это все мое —
Душа моя и тело.

Душею з Батьківщиною була вона і тоді, коли на схилах Етни, в садах легендарної Таорміни, ми, радянські люди, вели сердечну бесіду про нашу Батьківщину, про її багатомовну літературу. Ахматова, посилаючись на свій досвід перекладання українських, латиських, вірменських

поезій, говорила про перекладацький труд в нашій країні, такий необхідний, розвинутий і вимогливий.

Нам було затишно й приємно. Я радів, що зміг пізнати в кількох дуже важливих аспектах складну й багату натуру поетеси. Вона була і гордкою, і простодушною, і величаво-повільною, і заклопотано-моторною, і королевою з легенд, і звичайною, доброю господинею гостинної оселі.

Вечоріло. Внизу, край дороги, що вела до моря, засвітилися гірлянди ліхтарів над будинком, спорudzеним у вульгарному стилі початку віку для таормінського казино, куди зараз подалася більшість мешканців нашого готелю. Досить їм було отих поетів, отих віршів, отих промов — треба й розважитись, розігріти кров, жадібно стежачи за стрибками кульки по чарунках рулетки або за киданням карт на зелене сукно гральних столів. До світанку не згасали ліхтарі над претензійними шпильями і вежами великопанського кишля азарту.

Вдень Анна Андріївна вийшла зі своєї келії до саду. Її оточили журналісти, письменники, фотографи. Вона була велична і доброзичлива, уважно, хоч і скупо відповідаючи на всілякі, часом досить недоречні, запитання, якими її засипали відвідувачі. Ахматова поспішала, бо хотіла ще попрощатися з нами. Ми виїздили раніш за неї. Нічним літаком з аеродрому біля Катаньї поспішали до Рима.

До вильоту лишалося ще кілька годин, і ми пішли в мандри по Катаньї, на її припортові околиці. В присмерку запалювалися жовтими похмурими вогнями вікна обдертих домів, вітрини нужденних тракторій, вивіски підозрілих готелів, входи до маленьких кінотеатрів, вертепів жалюгідних ілюзій та розваг. П'яні матроси, зухвалі жевжики, вихлясті, масно розмальовані жінки ходили по вибоїстих вуличках, щось вигукуючи, вихриплюючи, зачіпаючи перехожих. Розчинилися двері корчми — і звідти вилетіла розхристана постать. Чоловік упав на бруківку, вовтузився і лаявся. За рогом заверещала жінка. Двоє підлітків пробігли повз нас і сховалися в темному закутку. Пахло підгірною оливою, чадом, смородом брудних дворів. Тхнуло гіркою бідою, безнадією, злочиною. Це була та зворотна сторона сіцилійського буття, яку не показували туристам, бо вона була відразлива. Твардовський не міг більше витримати. «Ходімо звідси, ходімо хутчій!» — повторював він, збліднувши і спохмурнівши. Він справді пригнічував, цей млисті присмерк, в якому плавали жовті плями ріденького світла, хитливі тіні перехожих, хвилі димного повітря.

Було тривожно й зловісно. Ми поспішали вийти з задухи цих моторошних нетрів, які теж становили собою Сіцилію, острів не тільки розкішних садів і дорогих курортів, грецьких храмів, норманських мурів, мавританських склепінь, а й острів знедолених, безробітних, охоплених одчаєм і гнівом людей. Трудно було їм прозрівати. Комуністи Сіцилії героїчними ділами вчили знедолених великої науки боротьби, яка, кінець кінцем, не може не перемогти.

Мабуть, добре, що ми, прощаючись із Сіцилією, побачили не тільки сяйво її неба і моря, розкіш її садів, велич срібноверхої Етни, а й темряву її нужди, біду її занедбаних осель, скорботну дійсність її закутків, прихованих, щоб не смутити легковажного зору туристів.

Коли літак знявся з позначеного пунктиром різнобарвних вогників аеродромного поля, Етна ще раз спалахнула під нами жаром своєї негасної Гефестової кузні. Плетениця ліхтарів бігла вгору, до темних гаїв Таорміни, де білили мури домініканського монастиря.

Прощавай, Сіциліє! Ми тоді не передчували, що для більшості з нас це було прощання безповоротне. Прощавай, Сіциліє, і спасибі тобі за те, чим ти нас збагатила, чим порадувала і чим засмутила.

РОМАНТИК МАНДРІВ І ПОХОДІВ

Романтико! Пісню складаю тобі...

Е. Багрицький

Він умер на злеті, на стрімкому піднесенні до ще зіркішого бачення світу, епохи, її людей. Остання опублікована ним поема про смерть піонерки Валентини — твір розміром невеликий, але великий своєю новизною, проникливістю, простотою, викристалізованою в складних і бентежних пошуках ясного й чистого слова. Образ маленької героїні цієї поеми, сповнений глибокої людяності, мужньо-протиборства зі смертю, став окрасою літератури соціалістичного реалізму, життєствердною своїм духом.

Автор поеми був саме таким пристрасним стверджувачем життя, напруженої життєвої сили, життєвої спраги, життєлюбства. Йому нині було б вісімдесят шість, а не прожив він і сорока. Недуга ще з юнацтва стиснула нападами астма його груди, і він силоміць їх розгортав, насичуючись всіма повіями своєї укоханої землі, всіма вітрами своєї буряної епохи. Боляче думати, скільки красивих, відточених, дорогоцінних поетичних речей відібрала в нас, в наших народів і в усього людства його передчасна смерть. Зворушено і вдячно я називаю серед імен кращих поетів доби ім'я Едуарда Багрицького.

Я думаю, що зі мною погодився б і Юрій Яновський, з-яким удвох — давно, ціле людське життя тому назад — зацікавлено і схвилювано схилились ми над щойно одержаною новою книгою поезій. Її обкладинку прикрашали Дюрерові гравюри. Її назвою стояло — «Юго-Запад». Перша збірка поезій Багрицького, видана 1928 року. Ми вголос читали один одному вміщені в цій книзі поезії і вражались їхньою образністю, і карбованістю, і вагомістю, і мужністю, і поривом. Порив революційної романтики був

питомий серцеві Юрія Яновського, був близький і мені. Яновський до кінця своїх днів проніс цю любов до поезії Багрицького. В них обох було багато спільного щодо мотивів творчості. Широкі, розлогі, звихрені революцією українські степи зливалися в їхніх творах з бурхливими, гуркітливими просторами моря в одну могутню симфонію. Романтика степу і романтика моря. Романтика походів, мандрів, пошуків, поривів. Вона надихала і Багрицького, і Яновського. Вони були особисто не знайомі, але духовно близькі романтичною піднесеністю свого творчого духу. Що ж, вони — проповідники романтизму? Відповім словами О. М. Горького: «Так, якщо соціальний героїзм, якщо культурно-революційний ентузіазм творчості нових умов життя в тих формах, як цей ентузіазм проявляється у нас, може бути названий романтизмом».

Не знаю, чи читав Багрицький вірші або прозу Яновського, але знаю, що на тій полиці книжкової шафи, де Юрій Іванович зберігав улюблену свою лектуру, завше стояли всі три видані Багрицьким книги: «Юго-Запад», «Победители», «Последняя ночь». Яновський сам переклав з них кілька віршів, допомагав мені перекладати «Думу про Опанаса», мріяв про видання українською мовою творів поета, зрідненого з Україною і життям, і творчістю, в якій нерозривно сплелася висока осяйність Пушкіна з буремністю Шевченка, в якій до останніх днів поета звучала тема України, громадянської війни на Україні, і славної перемоги, і будівництва нового, соціалістичного ладу. У вірші «Україна», написаному ще 1922 року і доповненому року 1930-го, поет оспівував і віжи боротьби волелюбного козацтва, і сучасну творчу працю трактористів, агрономів, будівничих на вільній радянській землі, де так недавно «во ржи густой перепелами били пулеметы, тянулася дым горячей полосой», а нині вершився славнозвісний подвиг, коли «знобимый электрическою дрожью, дорогу вод взрывает Днепрострой». Поет звеличував і стверджену в боях і трудах вірну дружбу України з північним російським братом. Вже наприкінці своєї життєвої путі поет знову звертається до теми України, створюючи оперове лібретто «Думи про Опанаса», поширене порівняно до тексту однойменної поеми, і готуючи величаву радіокомпозицію «Тарас Шевченко».

Багрицький добре знав українську літературу від Котляревського (недарма казав про мотиви «Наталки Пол-

тавки», використані в оперовому лібретто «Думи»), від улюбленого ним Шевченка до творів сучасних йому радянських поетів. Він перекладав поезії Володимира Сосюри, з яким знайомий був ще з Одеси. Для мене є радістю й честю те, що він одним з перших звернув увагу на мої поетичні спроби і кілька з них майстерно переклав.

31-го року, деś уже напередодні зими, в московському клубі письменників мав одбутися перший в моєму житті вечір читання моїх віршів і в оригіналі, і в перекладах російських друзів — Б. Турганова, М. Ушакова, І. Поступальського. Головувати на вечорі погодився Багрицький. Він, розхворівшись, виходив рідко, силоміць перемагаючи недугу. Дужче і дужче душила астма. Я знав, чого варта для нього ця згода головувати. Я пішов до нього додому побачити поета і подякувати.

В невеликій кімнаті будинку, що стоїть в проїзді Художнього театру, було зелено і вогко. Скупі промені з вікна і електричні лампочки підігріву світилися ізумрудними переливами на бульбашках води, на пасмах хитливих водоростей, на золотистій лусці химерних рибок акваріумів, що заповнювали значну частину кімнати. Думаю, що разом із паками книжок вони лишали небагато місця для кисню, але Багрицький цього волів і не поступався перед вимогами винести з кімнати зайве. Воно для нього не було зайвим. Для запального оспівувача мандрів, мисливства, рибальства, знавця таїн лісових озер, вологих нетрів, очеретяних заростей і драговин прозорі куби акваріумів, стеблини латаття, риб'ячі зграйки стали бодай натяком, бодай приводом, бодай поштовхом для уяви, для створення образів пережитого, яке — і поет це знав — переживати знову не доведеться.

Багрицький сидів на тахті, привітний і ласкавий. Тяжко дихаючи, він говорив про поезію, про Україну, про майбутній вечір. Маючи сумнів щодо знання відтінків української мови, попросив мене прочитати уривок з «Гофманової ночі». Потім читав сам. Сталося диво. Задишка зникла, голос набрав глибини і соковитості. Він читав «Розмову з сином», нещодавно, певне, написану. Хто тоді міг збагнути, скільки передчуття, скільки прозірливої тривоги вкладено в розбурхані і поривчасті строфи цього бойового вигуку в майбутнє?

Каждый из нас,
забыл о себе,—
Может, неловко и неумело,—

Губы кусая,
хрипя в боротьбе,
Делаєт кращеє в мире дело.

Цього найкращого в світі діла ніхто і ніщо не могли зупинити. Поет в уяві вже бачив той винищувач, що «на бешеной заре отпечатан черным фашистским знаком», але був певен:

Время настанет —
и мы пройдем,
Сын мой,
с тобой по дорогам света.

Через десять років після написання вірша син озброєним воїном пішов по дорогах світу, і винищувач з чорним фашистським знаком ревів над його головою, і син впав на задимлених вибухами дорогах, хоробро, так, як заповів батько, б'ючись за «лучшее в мире дело»...

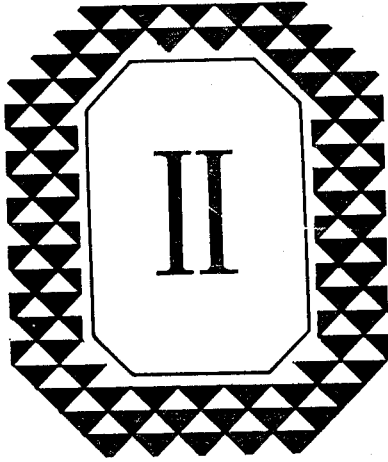
Поет кінчив читати вірш і знову почав задихатись. Дружина кинулась до нього, заклопотана звичними біля хворого клопотами.

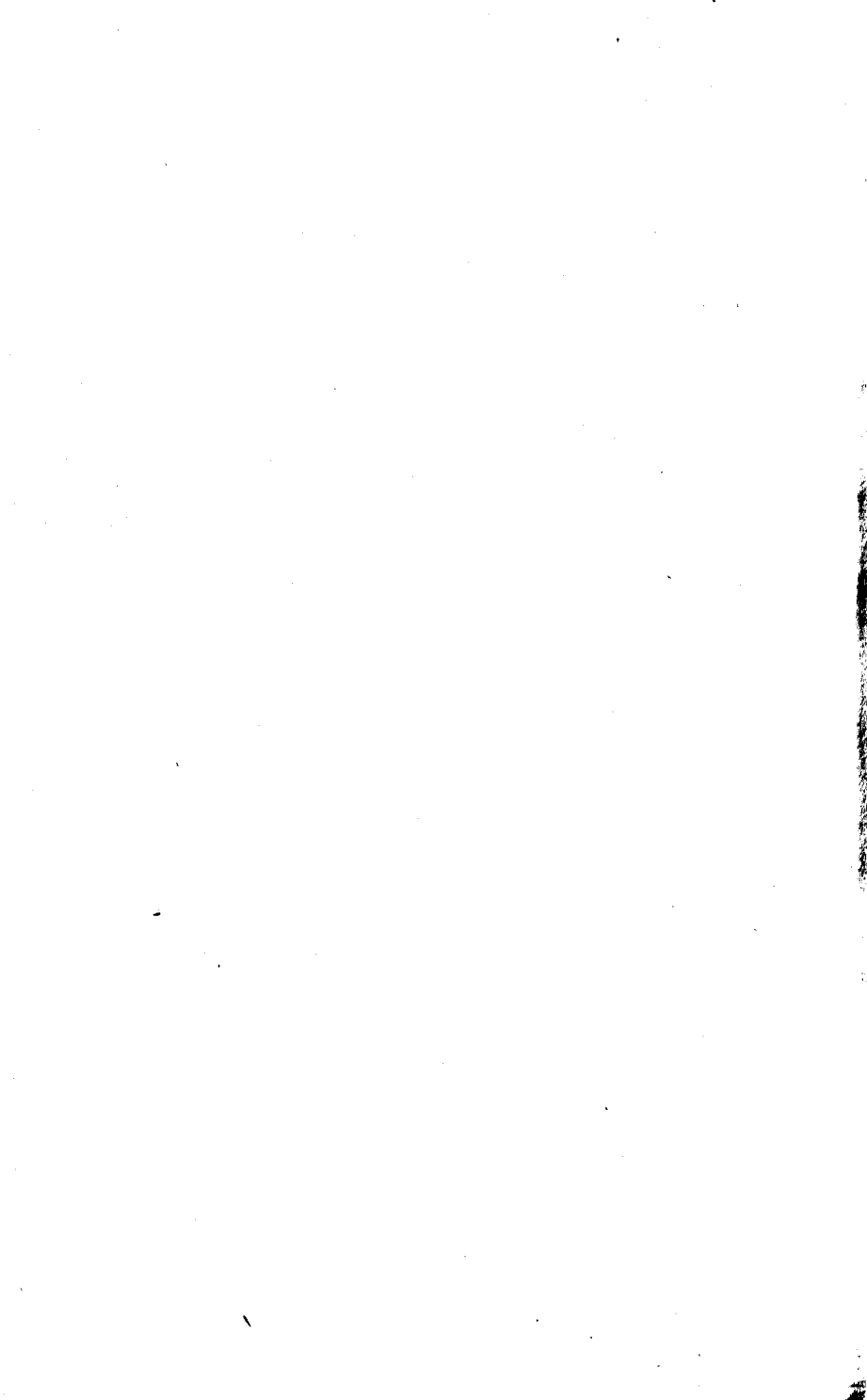
Я пішов, збуджений, схвильований, піднесений. Це була зустріч з великою поезією, світлою і сильною, яка запаувала над стражданням і знеможеністю. Такі зустрічі не забуваються. До кінця життя.

Вечір в готичному, облямованому темними дубовими плафонами залі клубу письменників відкрив Багрицький. Він говорив про розмаїття молоді радянської літератури, про багатонаціональний її характер і єдність її високої мети. Він говорив про те, всесвітньою демонстрацією чого невдовзі став Перший з'їзд письменників СРСР. Багрицький не був на з'їзді, він вмер за чотири місяці до його відкриття...

А вечір в письменницькому клубі тривав недовго. Російські поети читали переклади, київська чтиця Ніна Камінська своїм оксамитним виразним голосом декламувала вірші в оригіналі. Після вечора розійшлися не відразу. Темперамент Багрицького, розгорівшись, подолав і втому, і хворість. Молоді поети, згуртувавшись біля нього, читали нові поезії. Він, широкоплечий, такий кремезний з вигляду, відкинувшись на кріслі, змахуючи з високого лоба неслухняну прядку рано посивілого волосся, повільно і поважно повертаючи до співбесідників своє гарне, хоч і дещо позначене хворобливою брезклістю, лице, вів бесіду водночас і задумливу, і палку. Він відчував, як любовно вслухається

наш гурт в його слова про молодість і поезію, про мелос вірша і музику природи, про мисливість і смак молдавського терпкого вина, випиваного ще за юнацтва на галасливому одеському Привозі. Чи скуштує ще його колись? Спогади, тільки спогади... Він задумався і почав говорити про ненаситну жадобу до подорожей, до мандрів по просторах Вітчизни — адже так небагато дальніх блукань досі довелося зазнати йому, завзятому мандрівникові, шукачеві, слідопитові за внутрішнім його покликанням. В омріяні подорожі йому вже не судилося вирушати, але одним зі сміливих і мужніх першопрохідців він став, торуючи небувалу путь поезії, яка жила, живе і житиме для вільних людей, першопрохідців людства.

НАД СТОРІНКАМИ АЛЬБОМУ

Частіше й частіше розгортаю я зошит репродукцій славетного Пушкінового альбому 1833—35 років, вглядаючись, вдумуючись, вчитуючись у кожну сторінку. Багато літ минуло з часу, коли я цей зошит уперше розгорнув, багато літ минуло з часу його видання (шкода, що й досі нема перевидання) — і більше бачиш, і більше розумієш, і більше вичитуєш з його сторінок. Мені здається, що я чую їхню бентежну, бурливу музику. Один акорд набігає на другий, злітає вгору тріумфуючим *forte*, ламається, падає і раптом плавно тече однією-двома строфами, щоб знову потім затріпотіти чорними блискавицями перекреслень, хвилястими лініями переносів або недбало й точно накиданими обрисами якихось примхливих жіночих облич, купин чагаря, хижих птахів, прудко вимчалих на гору повозів.

Мене завше хвилює це вглядання в рукописи Пушкіна. На мене палко віє подих такого відчутного тут збентеження, упертого пошуку, невтомного дерзання. І враз — давно очікуване, світлопромінне, наче весінне небо серед розбурханих грозових хмар, осяяння, натхнення, величаве пропливання прекрасного вірша, народженого в пошуку і сумніві, а то й в роздратуванні, в незадоволенні. Пильно вдаючись зворушеним і уважним поглядом своїм у цю вражаючу поетичну кардіограму великого серця, начебто відчуваєш його биття, його могутню і неспокійну пульсацію. Ні, я не підглядаю його в найінтимніші хвилини переживань, я не намагаюсь розгадати тасмницю його творчого акту, — цієї тасмниці, неповторної і незрівнянної, все одно розгадати не зможеш, — але радію, що можу пішком

і шанобливо наблизитися до генія, що почуваю його подих і його трепет, зафіксований на білих, жовтих, зелених, рожевих, фіалкових аркушиках альбому цими нерівними рядками, квапливими лініями, падіннями і злетами слів, що ввійшли крізь випробу і кліщі творчості, крізь муки, вагання, заборони і вирок. Боже мій, який вимогливий щодо свого натхнення був цей чоловік, що умів непослабно шукати, неодноразово повертаючись до будь-якого одного слова, або епітета, або метафори. Який глибокозначущий урок дає цей абсолютно точний в розумінні міри й смаку геній людям, які прагнуть творити!

Наче лезо, безжальний розчерк його гусячого пера перетинає рядки і слова, які звучать для всякого іншого гарно й величаво, але, на смак їх автора, бринять недосконало, не досить повно вливаються в гармонію створюваного вірша. Притискуючи один одного, в декілька пластів нагромаджуються над рядком епітети, доки не буде знайдено того єдиного, який миготів перед внутрішнім зором поета, але довго не знаходив свого точного виразу. Або народження образу людини — ці пошуки її біографії, таїн її внутрішнього життя, реалій і деталей оточення, поведінки, житла, одягу.

Не вигадуються, а вижарюються з розклекоталої уваги події її життя, її почувань, турбот, дум і навіть безумства.

В читаному мною альбомі є сторінка, над якою особливо довго замислюєшся. Вгорі написано хутко і коротко — «6 окт.». А далі ідуть черкання і перечеркування, а далі ідуть шукання тієї широкоплинної гармонії, якою сповнено строфи прологу до однієї з найзнаменніших — а для мене однієї з найулюбленіших — поем Пушкіна. Поеми про маленьку безумну людинку, і бронзового жорстокого велета. Поеми про Євгенія і Мідного Вершника.

Я малюю собі в уяві похмуру болдінську осінь, дощ, що плюскотить по каламутних віконцях дерев'яного будинку, зім'яту постіль, де він, бородатий і скуйовджений, зустрічав новий день своїх мук і радощів, день, що точиться по химерному розкладу: «прокидаюся о сьомій, п'ю каву і лежу до трьох годин. Недавно розписався і вже написав безліч...»

Ось тоді й було розпочато цю сторінку, дещо пізніше помічену — «6 окт.». Тоді й увійшла в тихий болдінський будинок вже не тінь, а постать — водночас і полохлива,

і зухвала, і звичайнісінька, і дивовижна, постать петербурзького бідного молодого чиновника, що вмер з кохання і безумства на одному з багнистих островів Неві.

Я розумію, чому Достоевський у своїй відомій промові на пушкінському ювілеї, сердито сперечаючись з передовою російською інтелігенцією, вважав за слушне назвати лише два пушкінських образи — Алеко й Онегіна. Не назвав Достоевський імені Євгенія. Не назвав, бо ця бідна і вражена жорстокостями доби людина все-таки не примирилася, як це хотілося б Достоевському, а лишилася гордою, навіть злякано тікаючи від помчалоного за ним бронзового державця, навіть гублячи рештки розуму. Не схотів Достоевський признатися, що саме цей персонаж є для нього найбільш близький, яко прообраз багатьох і багатьох образів бідних людей, теж до кінця непримирених, теж не позбавлених своєї людської гордості, — образів, створених Достоевським всупереч його декларованому, вигадано визивному, не прийнятому внутрішнім щирим почуттям заклику до смиренства гордих людей.

Ще тільки через десять років буде написано «Шинель», з-під якої, за словами Достоевського, «вийшли ми всі», а ця от шинеля Акакія Акакійовича і плащ Євгенія приховували від холоду доби дуже споріднені, дуже подібні серця.

Не помилкою було б насамперед про плащ Євгенія згадати, говорячи про якнайглибший вплив Пушкінового генія на наступні покоління письменників російських, та й не тільки російських.

Я перегортаю сторінки альбому і стежу за тим, як уходить у поему Євгеній. Образ його змінюється. Спершу він — то Рулів, то Волін, пан у «своєму розкішному кабінеті», згодом — безіменний «чиновник бідний, задумливий, худий, невидний», що не відразу набув собі старе дворянське прізвище — Єзерський, щоб скоро втратити його і стати просто Євгенієм, маленьким безтямним Євгенієм, що насмілився загрожувати мідному кумирові куди зухваліше, ніж загрожували своєму гнітючому світові примарний Акакій Акакійович, і кволий Вася Шумков, і нещасний Макар Девушкін, ба навіть знедолена Катерина Іванівна Мармеладова.

Попереду печальної процесії людей, принижених і образжених безмежною жорстокістю «тюрми народів», отже й тюрми душ, іде Євгеній. Він вийшов з болдінської глухомані самотного будиночка і вийшов у світ, у людство. Перші

Його кроки і записано на сторінках альбому, розгорнутого переді мною. Записано пером, чутливим, як осцилограф, що ледь-ледь встигає за швидким рухом почуття і думки. Похапливі рядки. Описки, помилки, пропуски літер, скорочення слів. Мені здається, що в Пушкіна було два почерки—один прудкий, нахилений праворуч, бігливий, легкий. Другий — упертий, більш масивний, більш незугарний, обтяжений. Це — коли натхнення вимагало вольових зусиль, коли рядок треба було всунути, як човника, у хвилю напливної, пружкої строфи. Натхнення і воля, світлий холодок роздумів і раптовий блиск осяяння — в них народжувалась гармонія Пушкінової поезії. Гармонія, що виникла з найглибших внутрішніх здвигів душі, з її протиріч і протиборень, побудована на консонансах так само, як і на дисонансах.

Таємниць цієї гармонії не сягнути жодними комп'ютерами, жодними кількісними підрахунками, які, либонь, можуть протоптати підхід до таємниці, але не сягти, не відкрити її. Не можна запрограмувати генія, закодувати його. Ось у західному Берліні директор одного електротехнічного підприємства — якийсь Ервін Шефер — закодував і вмістив у пам'ять комп'ютера рядки й слова з віршів німецьких поетів, яко матеріал для подальших маніпуляцій машини. Одержав експериментатор безликі, хоча й не безладні квазівірші, такі ж марні, нікому не потрібні, як і створена вже давно комп'ютерна музика.

Я ціную дерзновенність сучасної математичної думки і поважаю перфоровані стрічки, найскладніші формули алгоритмів, незбагненну швидкість внутрішнього життя комп'ютерів, коли мільйони разів за секунду одиниця додається до одиниці, але я не можу побожно схилитися перед ними. Я схиляюся перед внутрішнім життям людського генія, якого жодними мільйонами одиниць не вчислити. Я схиляюсь перед лініями, спалахами, рисами, пунктирами цього життя, зафіксованими, — так, як на платівці камери Вільсона фіксуються пробіжки і зіштовхнення частинок атома, — на жовтавих, рожевих, блакитних сторінках Пушкінового альбому.

Ні, я не схиляюсь над його сторінками — я схиляюсь перед ними.

Святиня генія є й буде священною для людства, яке гнівно відкидає всі лживі, хижі проповіді «юберменшів» чи людиноненависників (вони, кінець кінцем, одне й те саме). В шанобі до генія людство стверджує свою трудну,

дерзновенну, свою творчу, вільну силу. Я схилиюсь перед святинею, імено якої — Пушкін. Достойних імен таких велетнів літератури, породжених в бурях і грозах тисячоліть людської історії, не так багато. Значно менше, ніж у святцях ревних християн. Може, сто. Може, двісті. Серед них Есхіл і Данте, Фірдоусі й Нізамі, Руставелі і Нарекаци, Шекспір і Гете, Шевченко і Толстой. І Пушкін. Пристрасний, живий і жвавий, трепетний, мудрий і величний у своїй такій легко ранимій людяності Пушкін.

ВЕЛИКИЙ У КОЛІ ВЕЛИКИХ

Вони, як величезні дуби, вирости в лісах людської історії, хай з поламаним віттям, з корчавими гілками, скривлені й гнуті, але не зігнуті навіть буревіями, могутньо прагнущі сонця і владно піднесені понад хащі, понад тремтливі берези, смутні ялини, тонкодзвенючі сосни. Вони — наче той дуб, що вперто оживає і долає свої трудні віки, наче дуб, який побачив у рязанському лісі Андрій Болконський і який навів його на думку про життя й смерть, що потім сповнила існування Андрія аж до останнього подиху, подиху людини, котра вистраждала свою любов і знайшла в ній супокій і далекосяжне прозріння...

Такими могутньо прагнущими сонця були в світі літератури, музики, мистецтва і нечисленні велетні, які не піддалися смерті і наважилися глянути поза рубежі життя. Я назову тут чотирьох: Есхіла, Мікеланджело, Бетховена, Толстого. Назову чотирьох не тому, що вважаю лише їх найвищими митцями. На щастя і гордість людей, духовне життя людства осяяне багатьма непогасними світочами, та поймаюваних чотирьох хай і розмежовують століття, але об'єднує життєствердна сутність, пристрасність, переконливість, свіжість, щирість, безстрашність у прагненні «дійти до кореня», прикмети, що їх Ленін назвав як визначальні властивості генія Толстого. Великий життєбудівник Ленін немарно так любив і «Апасіонату» Бетховена, і художню творчість Толстого. В Бетховені й Толстому відчував Володимир Ілліч їх життєствердну, смертеборчу міць, схожу на ту, яку бачив Маркс в освітаюму Есхілом образі Прометей, «найблагороднішого святого й мученика в філософському календарі». Для лукаво-богобоязних суджень Толстого образ Прометей був чужий і неприйнятний. У своїх писаннях він згадує

Його, здається, один лише раз, та й то натяком, та й то в жартівливою інтонацією, коли в листі до А. Фета пише, що не може до друга приїхати, бо, мовляв, він «буцим якийсь-то бог, прикутий до скелі». Проте в художній творчості Толстого горів огонь, принесений людям титаном — людинолюбцем, і світлоносцем, і богоборцем. Цей же вогонь розпікав і творче єство Мікеланджело. Коли я дивлюсь на міцну руку Адама, простерту на фресці Сікстинського склепіння до вищої правди, я думаю про мускулясту й вимогливу руку Толстого. Коли я вглядаюсь в опромінене вічною любов'ю обличчя матері, що голубить поглядом бездыханне синове тіло, я думаю не про плач, не про Pietá, а про світлу любов, яка розкрилася в своєму безсмерті перед конаючим Болконським.

Не знаю в світовій літературі таких разючих проникнень у ті затуманені для нас стани вмирання і смерті, які насмілився відобразити Толстой, змальовуючи й Аустерлицьке бойовище, і задушливу, освітлену іржавим вогником свічки, сповнену шурхотом тарганів і дзижчанням жирної мухи хатину в Митищах, де передсмертно марив Болконський. Яким неможливим людським слухом письменник почув примарене, страшне своєю монотонністю «піті-піті-піті», так вражаюче відтворене потім в опері С. Прокоф'єва! Яким неймовірним людським зором побачив письменник і це моторошне розчахування дверей у Ярославлі, коли до Андрія ввійшло те, що Толстой назвав вороже і відчужено — в о н о?

Колись-то в Равенні перехожі вглядалися в дивовижне обличчя прибульця Данте: чи не засмагло воно від пекельного полуменю, чи не стало воно таким незвичайним від видіння поза буттям? Так само я вглядаюсь у втиснуті глибоко у величезний череп, затінені навислими віхтями брів суворі, гострі очі Толстого і розумію, що тільки такі вражаючі і пронизливі очі могли уздріти, як розчахуються двері життя і як увиходить в о н о. Толстой побачив це входження небуття, бо сповна бачив і торжество буття. Він бачив життя і людей в тих же ясних і точних формах, в тій же простоті й тілесності, з якою бачив їх Мікеланджело. Згадаймо тондо великого флорентійця, його «Святу родину»: Нескладна композиція, невишуканий колорит, вагомі й об'ємні образи. Які ясні, далекі далечі, які сильні, людські і навіть понадлюдські постаті! Прозорим і чистим повітрям тосканських передгір'їв дихаєш ти, захоплюючись красою й чистотою Мікеланджелового твору.

І так само задихаєшся ти, коли в твоє ество вдирається найсвітліший і найчистіший вітер північних схилів Кавказу, і прохолодний запах гірської річки, і гіркувата духмяність молодого коханя й молодого вина, що, змішуючись природно й органічно, створюють живлющу атмосферу повісті Толстого про терське козацтво з Новомлинської станиці. В ній є і спокійна жорстокість, і причасна ніжність, і потаємне співчування людям, що чигають одне на одного, стріляють і вбивають одне одного, звично підкоряючись законам темної і хижої передісторії людства, яка нацьковує одне людське племено на інше, як то велить їм жорстокий лад феодального насильства і грабунку. Ні, зовсім не святі родини зображує Толстой у своїй величаво, просто і спокійно написаній повісті. Де вже там до святості і п'яничці Єрошці, й неробові Оленіну, і зухвалому Лукашеві! Красуні Мар'яні ореол явно не личив би. Та й по той бік Тереку горяни, пригнічувані й грабовані наскоками царських загарбників, теж зовсім не святі, і ворожнеча поміж людьми, що стояли по цей бік Тереку і по той бік Тереку, — нещадна й смертельна. Трупи пливуть Тереком, смерть чатує у прибережних чагарях, однак життя, як непереможна травиця, пробивається не тільки крізь брук камінної міської вулиці, про що каже Толстой у перших же реченнях свого гіркого роману про Катю Маслоу та Дмитра Нехлюдова. Вона пробивається і крізь омиті водою Тереку й людською кров'ю камені Кавказького передгір'я. Життя і любов. На початку всього і наприкінці всього, доки не розчахне двері нездоланне й неуникне воно.

Великими життєствердними титанами були ці Прометей, що один з них — наймолодший, лише стоп'ятдесятилітній, але чи не найбільш обтяжений досвідом, носить коротке і знаменне імення Лева. Незважаючи на свою лев'ячу хватку, чуйність і гострозорість, він так часто бував обманутий своїми ілюзіями, що нерідко помилявся у судженнях і уявленнях про людину, спрощуючи її, як от Каратаєва, навіть тоді, коли її звеличував. Проте чи посміє будь-хто закинути йому, що він не вичерпав невичерпної сутності людини?

Поруч нього, поруч Есхіла, поруч Мікеланджело стоять рівні їм генії, в якомусь глибинному порівнянні — їхні антагоністи. Я знаю, що їх не можна протиставляти, бо це б означало збіднювати й себе, і вселюдське пізнання людини, але назову ще три імені, без яких імена і Есхіла, і Мі-

келанджело, і Толстого були б менш добровісні, менш повнозвучні. З тисячами застережень, але слідом за Есхілом називаю Евріпіда, за Мікеланджело — Рембрандта, за Толстим — Достоевського. Кого назвати після Бетховена? Може, Мусоргського? Як потрясають ці генії! Як любить їх людство, хоч любить любов'ю іншою — до муки, до страждання, без якого людина ніколи не перестане жити, навіть у той щасливий час, коли страждання, позбувшись жорстоких соціальних причин, неминучих у класовому суспільстві, стане, як і труд, стимулом творчим, побудником гармонійного духовного зростання.

Я хвилююсь, передчуваючи гіркоту роздумів, коли розкриваю том Достоевського або іду до Ермітажу, щоб знову побачити зігнуту, сірим рам'ям укриту спину, зарослу коростою й щетиною потилицю, роз'ятрені пилом багатьох безнадійних доріг п'ятки блудного сина на славетній картині Рембрандта. Ні, в цьому я не знайду спокійної мужності, проте й жити без відчування людських метань було б так спрощено...

Мужнє життєлюбство Толстого — воно як Парфенон, як величаве слово, що бадьорить і освіжає. Але людство створило й Шартр, цей пошаленілий, звихрений угору зойк. І вічно стоятимуть вони, врятовані і від вібрацій реактивних двигунів, і від ядучого смогу, і від в'їдливої кислоти опадів, не кажучи вже про термоядерне полум'я війн, які будуть — напевне будуть — зметені з лиця землі спокійним життєлюбством народів, для яких вічне, як Парфенон, величаве, життєтвердне слово Толстого, слово, красиве тією глибоконародною правдивістю, свіжістю, простотою й дохідливістю, що їх так цінував Ленін. Толстой не хотів писати красиво. Навпаки. Він часом надто старався, щоб бути по-мужланському незграбним. Така незграбність єсть і в Мікеланджелових рабах. Єсть вона і в монологах Прометея, у строфах Хору непричепуреної, навіть грубої трагедії Есхіла, в котрій старий аристократ-афінянин, як через двадцять п'ять років і російський граф, зрікся свого оточення, його поглядів і вірувань в ім'я плебсу, демократії, людини. Саме в таких їхніх творах, як і в простому, людсько юрбою співаному гімні Дев'ятої симфонії, звучить найвища, очищена в огні протиріч, непоборна гармонія. Вона — наче передвістя тієї гармонії майбуття, яку вже відчуває людство в реальному соціалістичному ладі країни, де сто народів ревно, як ніде й ніколи раніш, складають достойну честь і хвалу великим передвісникам.

ПЕТРАРКА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

Трохи більше, ніж шістьсот років тому, не без лукавого самоприниження, але вперто і настійливо допитував він нащадків, допитував він майбутність, чи почує вона що-небудь про Франческо, чи дізнається, що то за людина жила і яка доля її творів. Либонь, не був він щирій, коли називав своє ім'я бідним та темним, — він повною мірою скуштував своєї слави, проте був жадібний і прагнув ще більшої, жадав вічності. Хіба ми вині не свідки, що він цього досягнув? Не може не назвати його імені людство, говорячи про розвиток свого творчого духу, такого суперечного, такого бунтівничого, а водночас в усіх своїх кращих виявах незмінно скерованого в майбутнє, постійно наснаженого вірою в свободу, і мир, і гармонію, і труд. І все це вже кільчилося, як в зародку, в творчості Петрарки, особистості теж суперечній, протирічливій — то бунтівній, то дуже конформістській, то до краю щирій, то лицемірно перекрученій, особливо тоді, коли він зрікався світу, кленучи пристрасті й сумирно схиляючись перед загрозами Августина, строгого наставника, і охоронця, і мучителя. Ніколи в своїх глибинних прагненнях не був Франческо його покірним послідовником. Надто кохався в житті, в природі, і людстві, і друзях, надто любив самого себе оцей веселий і трудолюбний ломбезький канонік, трибун волелюбства і речник кохання, аматор добрих книг і добрих вин, невтомний пілігрим, що шукав нетлінні цінності людського слова. Так, не марно вважається він першою людиною тієї доби, яку Фрідріх Енгельс назвав найбільшим прогресивним переворотом з усіх пережитих дотіль людством, переворотом, що потребував гігантів і гігантів породив. Енгельс назвав цих гігантів, величних своїми

характерами недосяжної класичної досконалості. Невже поруч них стоїть і така просто людська, така зрозуміла в своїх вадах і достоїнствах постать, як Петрарка? Авжеж. Поруч Данте, суворого готичного гіганта, опаленого полум'ям пекла і осяяного світлом раю, стоїть і садівник в Воклюза, перший гуманіст доби Відродження, доби, коли історія скидала з себе старі феодальні зашкарублі шаги. Петрарка багатогранний, як і всі великі люди Ренесансу. Хоча світової слави він набув завдяки своїй любовній ліриці, але тепер, на відміну від романтиків XIX віку, ми починаємо достойніше оцінювати його латинську прозу, його діалоги й листи, а тим паче його італійську політичну поезію. Саме з таким Петраркою, політичним борцем проти середньовічної схоластики, ригоризму, феодальної роздрібленості народів і закріпачення людини, і познайомились в останніх десятиріччях XVI віку люди на рідній своїй землі сходу Європи, на землі польській, білоруській, українській, російській. Сюди слово Петрарки принесла одна з потужних течій всеєвропейської реформістської думки, відома під назвою антитринітаріїв, що боролися проти химерного релікту політеїзму — проти догми про триєдність божества, викликаючи на себе гнів, загрози, анафема і католицької церкви, та й почасти і православ'я. На Україні ця єретична течія більш відома під назвою соцініанства — за прізвищами її засновників, двох сьєнців — Леліо та Фаусто Соціні, що виховалися в школі антитринітарів Венеції, а потім жили, писали й друкували свої книги в Польщі та на Україні, де в Чернігові, Хмільнику, Гощі, Києві були їхні громади, остаточно розгромлені в XVII віці католицькою контрреформістською реакцією. Соцініанці принесли на Україну той, властивий тодішній італійській передовій культурі, антипапистський, гуманістичний, волелюбний дух, який вони ширили на східнослов'янських і польських землях і який вони знаходили і в політичних, і в філософських писаннях Петрарки. Інвективи Петрарки, проголошені в політичних сонетах — хоча б у такому, як славетний 138-й, — в його «Листах без адреси» соцініанці використовували для боротьби проти папської і феодальної реакції, що розпочала наступ, і проти прогресивної польської думки, і проти православної церкви — тієї форми національної свідомості, яку тоді зберігав у собі український народ, спираючись на підтримку й розуміння єдиновірного народу російського. Представники українського магнатства та вельможства — як от

К. Отрозький, Ю. Немирич — шукали в соціанстві зброю проти суперників — католицьких можновладців, але католицизм посилив свій наступ, і незабаром більшість українського великого панства перейшла в його воєвничий табір, беручи участь і в кривавій боротьбі проти визвольних рухів українського народу, і в жорстокій ліквідації «ересі». Соціанців було безоглядно переслідувано, школи їхні нищено, книги заборонено так, як невдовзі перед цим на Тридентському соборі (друга половина XVI віку) до «Списку заборонених книг» папство й феодалні верховоди внесли і політичні писання Петрарки, палили, нищили, забороняли їх. Але намарне. Якщо Данте вийшов з огнів пекла загартованим, то книги Петрарки з вогнищ католицької реакції вийшли ще палкішими. Заборонені собором книги ревно вивчалися і цитувалися українськими православними письменниками, часто використовувалися ними в полеміці з єзуїтами, уніатами, проповідниками контрреформації, папської непогрішності, антигуманізму і феодалної непорушності. Пафос полемічної (та й не тільки полемічної) боротьби XV—XVII віків під своєю релігійною формою таїв глибокий соціальний і національний зміст, яскраво виявлений в пристрасних писаннях Івана Вишенського, в позначених широкою освіченістю книгах Захарія Копистенського та Клірика Острозького, у вражаючій своєю ґрунтовністю й ерудицією праці Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610 року), де, згадуючи багатьох філософів і письменників старогрецьких та латинських, візантійських та італійських, що їхні мислі придалися Смотрицькому в його антипапистських, антиуніатських доказах, покликається Мелетій і на Петрарку: «Подібним способом і Франціск Петрарка, італієць, так про це в своїх італійських віршах сказав». І тоді Смотрицький наводить переклад 138-го «антиримського сонета». Грізною інвективою звучав цей сонет і свого часу, та й досі звучить він сильно, вражаючи пафосом громадянської пристрасності, дивовижної для того образу печального й замріяного співця чарів Лаури, який створився під впливом сентиментально-романтичного трактування Петрарки в XIX віці. Ні, в ньому жив трибун і волелюбець, хоча у різкій протилежності до цих прикмет громадянської мужності в душі поета ховалася і схильність до самітних роздумів, і прагнення лаврових вінків слави та ласкавих похвал з уст можновладців, і навіть упадання перед ними. Проте вони не пригашують вогню протесту, яким пашать

строфи згаданого сонета. Їх переклав мало не триста років назад Мелетій Смотрицький для українського та білоруського читача польською та латинською мовою. Читали їх тоді і в Москві, де і правлячі кола, й освічені люди пильно стежили за визвольною боротьбою на Україні та в Білорусі, духовно й матеріально сприяючи їй.

Ось цей сонет. Наведу кілька рядків з нього в сучасному перекладі Д. Паламарчука, щоб ще раз відчутти гнів, який гримить до нас через віки:

Ти — горя джерело, шаленства дім,
Храм вресі, колишній гордий Рима,
Що, нині впадши у безчестя зрима,
Несеш неволю і страждання всім!
Ти — лігво лжі, що в підступі страшнім
Повергла чесних в пекло невиситиме.
Невже господь і далі берегтиме
Блюзнірство й глум у скопиці твоїм?

Так, сильну зброю вклав Петрарка в руки Смотрицького, що теж спричинилася до тієї популярності, яку набув «Тренос» в українських та білоруських читачів, надихаючи їх на боротьбу проти скатоличення, асиміляції, догматів бундючного папізму. Петрарка згадується і на сторінках книг інших соратників Смотрицького в ділі захисту рідних народів, їхньої віри, звичаїв, у виступах проти папістів та уніатів. Знають про Петрарку і Клірик Острозький, і Захарій Копистенський та й інші українські й білоруські письменники-полемісти XVI — XVII віків. Першого гуманіста в історії людства, а за ним його різнонаціональних послідовників — Дюпер'є і Мюнцера, Боккаччо і Еразма Роттердамського, Торквато Тассо і Макіавеллі читали й вивчали в Київській академії, в інших школах на Україні. Отже, духовна спадщина доби Ренесансу жила в традиціях української культури, влившись у своєрідній «перелицьованій» в формі до першої вісницької нової української літератури — до «Енеїди» Котляревського.

Находили часи подальшої зустрічі з Петраркою на українських шляхах. Ця зустріч не була схожа на ту першу, що відбулася за зовсім інших умов і несла в собі виразні риси політичної гостроти і значущості. Українська поезія початку XIX віку певною мірою підпала під вплив сентиментально-романтичних настроїв, які володіли й душами тодішніх російських поетів, особливо другорядних, хоч тоді й популярних, охоче читаних і співаних доти,

доки не померхли вони у променях Пушкінового сява. Сентиментально-романтичного трактування запобіг перший російський перекладач поезій Петрарки Гаврило Державін, давши на самому початку XIX віку переклади кількох сонетів, що не носять характеру «чулого» романсу, проте переобтяжені стилістично й мовно. Сентиментально-романтичні тенденції відчуються вже в перекладацькій творчості другого російського поета, увагу якого притягла лірика Петрарки, сучасника Пушкіна, навіть певною мірою його попередника Костянтина Батюшкова. Вільно переклавши, ба навіть переспівавши два сонети, присвячені Лаурі, він з 1810 року розпочав ту течію російських перекладів Петрарки, що пройнята духом сентименталізму та романтичного «прикрашання», не властивого глибині і поетичній світлості поезій старого, вимогливого, вихованого на античних зразках поета. Тільки Пушкін зміг по-іншому побачити Петрарку. В своїй статті 1827 року, порівнюючи значення Ломоносова в російській поезії з роллю Петрарки на світанку поезії італійської, Пушкін назвав обох народними віршописцями, які «відокремлені один від одного часом... уподібнюються твердістю, невтомністю, прагненням до освіченості». Такого розуміння Петрарки, яко поета народного, яко засновника нової гуманістичної літератури, непохитного й твердого у цій своїй історичній місії, не сягнув у XIX ст. жоден подальший російський перекладач і дослідник. Цього не уникнув навіть добрий перекладач Дантової трилогії Д. Мін, піддавшись щодо Петрарки спрощеному розумінню його лірики. Те саме, в тій або іншій мірі, можна сказати про переклади Козлова, Майкова, Берга. Вони бачили в Петрарці тільки співця кохання, тільки творця «Канцоньєре» («Книги пісень»), та й то бачили крізь свої імлісті, закапані романтичною сльозою окуляри. Туманністю й солощавістю позначено і переклад Петрарки на українську мову («Петраркина пісня»), зроблений 1841 року Мариною Писаревською, поетесою не надто вправною.

Глибше дослідження життя, творчості і значення Петрарки для вселюдської культури почалося в Росії з XX віку. Знавець західноєвропейських і російських літератур академік Олександр Веселовський присвятив Петрарці ґрунтовне дослідження, де основне місце посів аналіз італійської лірики «Канцоньєре», але не ігнорувалася і його латинська поезія, латинська проза. Либонь, в трактуванні

Веселовського образ Петрарки виглядає дещо однобічно. Академік надто поклався на часті запевнення Петрарки, що прагне він, мовляв, до самоти, до життя ієреміта, що його не вабить суєта світу цього. Тому в дослідженні Олександра Веселовського не оцінено гідно політичні вірші Петрарки, його участь у соціальному житті вітчизни, його патріотичні та антифеодальні виступи.

Грунтовну працю про Петрарку видав 1914 року інший відомий російський літературознавець — Михаїл Корелін. Він дбайливо розробив бібліографію світової «петраркіани», проаналізував біографічні та критичні дослідження, починаючи з XIV віку і кінчаючи початком XX. Проте праця Кореліна не має важливого чинника — погляду самого дослідника на творчу еволюцію Петрарки, на складну особистість поета, який часто затаював — іноді досить наївно — усвідомлені ним самим свої пороки, вади, конфлікти. Саме на цих внутрішніх, душевних суперечностях Петрарки побудував спробу змалювати творчий портрет поета російський критик Михаїл Гершензон у наступній статті до виданої в 1915 році книги перекладів вибраних сонетів, «Листа до нащадків» та діалогу «Про презирство до світу». Критик зігнував політичні, соціальні аспекти творчості й життя поета. Критик малює Петрарку, наче якогось терзаного внутрішніми сумнівами та ваганнями інтелігента, схожого на культивований тоді буржуазною літературою образ роздвоєнця, який метляється поміж страхом смерті та любов'ю до життя, піддаючись, кінець-кінцем, одчаю. Просто пророком екзистенціалізму малює Петрарку Гершензон. Надруковані в цій же книзі переклади любовних (і тільки таких) сонетів до Лаури належать видатному російському поетові-символістові Вячеславу Іванову. Вони за своїм поетичним рівнем, за своїм розумінням оригіналу, за своєю ерудицією становлять собою новий етап в розвитку російського петраркознавства, вищий за попередні, проте надмірна архаїзація мови, ускладнення синтаксису, зайві намагання відбити в перекладі і другорядні прикмети італійського вірша XIV віку — все це віддалило Петрарку від російського читача. Не багато змінили в російській петраркіані і переклади поодиноких сонетів, зроблені І. Буніним та О. Мандельштамом. Перекладач, який багато зробив уже за умов радянської поезії, ставши одним з піонерів радянської школи мистецтва перекладу, Юрій Верховський намагав-

ся уникнути вад і стилістичних ускладнень, яких припустився Вячеслав Іванов, прагнув перекладати вірші старого поета більш «дохідливо», але це призвело до спрощення, до меншої майстерності в мистецтві перекладу, до пригашення яскравості й барвистості Петраркової поезії. Однак Юрій Верховський своєю діяльністю сприяв установленню принципів радянського художнього перекладу — дбайливості при відтворенні змісту, найбільш можливої адекватності форми, живості й народності мови. Одночасно з Верховським одним з перших перекладачів Петрарки вже за радянських часів був Абрам Ефрос, добре обізнаний, видатний своєю ерудицією, але не надто обдарований поет. Тому його переклади не відзначаються поетичною виразністю, як не прагнув перекладач бути точним, не відходити від плавної, але складної лінії оригіналу. Як би там не було, але великою заслугою і Ефроса, і Верховського є те, що своїми трудами вони дали можливість російському радянському читачеві, та й читачеві інших народів нашої Вітчизни, ознайомитися не тільки з любовною лірикою Петрарки, але й з його політичною поезією. Ефрос дав змогу радянському читачеві ознайомитися з найвидатнішим утвором Петраркової політичної, соціально значущої поезії — з його прекрасною канцоною «Italia mia». Пристрасна відданість розтерзаній батьківщині, протест проти феодальної роздрібненості, проти чужоземних загарбників, заклик до об'єднання, до припинення нескінченних воєн, до «миру, миру, миру» (расе, расе, расе) — так кінчається канцона), — всі ці палко висловлені, сповнені щирого пафосу і болю почуття нагадують мені той порив почувань безіменного геніального співця, що за сто п'ятдесят років до Петрарки створив могутню пісню, заклик до єднання й миру, поетичну гордість і святиню східних слов'ян — «Слово о полку Ігоревім».

Українською мовою славетну канцону переклав 1911 року Іван Степенко. Він, будучи більш ученим, ніж поетом, не зміг відтворити сили й виразності оригіналу, хоч і намагався зберегти складну форму вірша, систему римування, емоційні акценти. Пристрасний гімн на славу народу й миру, вражаючий полум'яним духом свого творця — громадянина й патріота, ще чекає на достойний переклад його українською мовою. З ХХ віку ім'я Петрарки частіше й частіше здибуємо в творах українських письменників. Неодноразово про нього говорив і в віршах, і в науко-

вих розвідках Іван Франко. На Петрарку посилався Володимир Самійленко. Увагу української інтелігенції до громадянських мотивів у поезії Петрарки привернула Леся Українка, що сама жила в Італії, знала італійську мову, писала про італійську літературу. 1899 року в статті про напрямки в італійській літературі вона казала: «Петрарка, що лишився в пам'яті нащадків яко ніжний співець Лаури, був свого часу найбільш тенденційним поетом, більшим навіть за Данте щодо різкості тону в саркастичних, викривальних сонетах». Поетеса начебто провістила ту засаду, яку стверджує радянське літературознавство, — Петрарка є поетом глибоко соціальним, що в своїй творчості об'єднав мотиви суспільні, загальні, народні з мотивами індивідуальними, з внутрішніми переживаннями особистості, з тонким дослідженням психології індивідуума, вперше в літературі відобразивши складні, часто суперечливі й протирічиві процеси особистого духовного життя аж до найінтимніших його закутків.

Прагнучи відтворити правдивий образ поета, дбайливо передаючи сучасному читачеві соціальну, національну та індивідуальну сутність його поезії, а водночас уникаючи його модернізації, спрощено-соціологічного витлумачення, російські радянські перекладачі та літературознавці видали вже кілька книжок перекладів лірики й почасти латинської прози Петрарки. З-поміж цих книжок, випущених у світ сотнями тисяч примірників і відразу ж розкуплених, я хотів би відзначити останнє — 1980 року — видання Петраркової лірики та його латинської прози («Лист до нащадків» і лист до Гвідо Сетте), підготоване Н. Томашевським та Є. Солоновичем. В книзі вперше в історії російської петраркістики опубліковано переклади всіх сонетів та вибраних канцон, секстин, балад, мадригалів. Найкращий зі всіх дотеперішніх переклад славетної канцони «Italia mia» дав у цій книзі Є. Солонович, переклавши більшість поезій, зміщених в книзі. Поетично вправно звучать і переклади як давніші, так і новіші — В. Левика, В. Микушевича, З. Морозкіної, М. Томашевської (переклади з латинської).

Українських перекладів з Петрарки небагато. За радянських часів початок їм поклав Микола Зеров, створивши вправні переклади кількох сонетів. Нелегке завдання відтворення Петраркової лірики взяв на себе Дмитро Паламарчук, давши читачеві добре дібраний цикл сонетів.

Білоруською мовою Петрарку перекладав Юрій Гаврук, грузинською — Григол Абашідзе та інші. Завдяки їхньому творчому труду, досягнуто того, що Петрарка зазвучав на багатьох мовах радянських народів так многозвучно, непомерхло, виразно, що наш читач зміг відчутти творчість Петрарки як живу і людяну, хвилюючу і досі поезію, а не якусь археологічну зкам'янілість.

Про збільшене в Радянському Союзі зацікавлення великим поетом Відродження свідчить і успіх перекладу російською, українською, литовською мовами блискучої біографічної повісті про нього, написаної видатним польським письменником Яном Парандовським. В Польщі читали Петрарку здавна. Ще Ян Кохановський добре знав італійські і латинські твори першого співця визволеної з середньовічних тенет людини, і це знання дало Янові стати тим, ким він є, — першим польським поетом-гуманістом. Петрарку поляки не тільки читали й вивчали, але й перекладали, хоч до XIX віку — спорадично, бо лише 1881 року вийшла книга «Канцоньєре», старанно перекладена Ф. Фаленським, відома й українському, особливо західноукраїнському читачеві. Читач розгортав цю книгу з особливим зацікавленням після того, коли сам Адам Міцкевич з найвищим піднесенням славив воклюзького співця і тлумачив його поезії. Останнім часом багато попрацював над текстами Петрарки сучасний польський поет і прозаїк Ялу Курек, видавши 1955 року том своїх перекладів.

Роль, яку відіграв старий поет перших часів гуманізму в розвитку слов'янських, а особливо східнослов'янських літератур, вивчена ще далеко не повно. Незаперечним є процес дальшого посилення інтересу до Петрарки в радянських читачів. Чим пояснити його? Не тільки ж відзначеними ювілейними датами. Безумовно, ні. Зростання нової людини в соціалістичних умовах іде на основі всебічної турботи партії про гармонійний духовний розвиток її, про виховання мас на кращих традиціях вселюдської культури, на її справді гуманістичних життєствердних виявах. Без цього, як сказав В. І. Ленін, не може нова людина зростати. До найважливіших явищ, які збагачують і збагачуватимуть людство, є й буде спадщина доби, що становила «найбільший прогресивний переворот» в історії людства. Відродження. Саме про її людей, про її творців казав Енгельс: «Вони майже всі живуть у самій гушавині свого часу, беруть живу участь в практичній боротьбі...

Звідси та повнота й сила характеру, що роблять їх цільними людьми». Петрарка був такою людиною. Які б суперечності, протиріччя, навіть маленькі лукавства і безневинне позерство не були йому властиві, але цільності своїх корінних гуманістичних, патріотичних, життєлюбних переконань він не втрачав ніколи. Він був сином доби, коли вершився великий переворот, перехід від феодалізму до часів раннекапіталістичних. Тіні середньовіччя ще лежали на ньому, але від нього вже струміло в майбутність світло — світло людяності.

КОЛИСКА НАД АРАГВОЮ, ПРИХИСТОК НАД ХОРОЛОМ

Сагурамо — маленька оселя на кручах, об які б'ються внизу блакитні хвилі поривистої Арагви. Одна з наймальовничіших місцевостей навіть на такій незрівнянній щодо своєї краси землі, як земля Грузії. Прекрасний і величний край, де «зливаючись, шумлять, обнявшись, наче дві сестри, струмки Арагви і Кури». Ріки і гори, ліси і сади, фортеці і храми. Пейзаж, увінчаний діадемою древнього Джварі. Священна Мцхета. Монастир Зедазені. Саме тут в долині і притулилася оселя Сагурамо, родовий маєток князівського роду Гурамшвілі. Тут 275 років тому пролинув перший крик маленького Дати́ко, тут стояла його колиска, над якою звучала сердечна материнська співанка «Іав-нана». Тут минуло дитинство майбутнього поета і воїна, тут трагічно обірвалася його гірка юність, вже овіяна для юнака димами перших битв за рятунку вітчизни від загибелі. Недалеко звідсіля, в Ксанській ущелині, почалося дивовижне життя Давида, життя, повне горя і тягот, мандрів і випроб, багатьох років скорботи й самотності, нечастих днів сушкою і надії. Закінчилось оце довге, тяжке життя у сяєві ранньої осені, на розлогих берегах задумливого Хоро́лу, на околиці нешумливого Миргорода, на хуторі Зубівка, в маленькому маєточку Заїр, що належав грузинському поселенцеві. Земля красива, але чарівна красою цілком іншою, не схожою на красу картвельських гір і рік його дитинства, — вона оточувала вісімдесятилітнього дідуся, який вмирав так далеко від батьківщини, змученої хижими ордами султана і шаха, але сяючої і в затуманеній передсмертною млою душі старого поета і воїна. Понад шістьдесят років прожив він в Росії

та на Україні, хоробро б'ючись у лавах російського війська, а потім невтомно дбаючи про розцвіт і плідність українських нив. Вірно сказано про нього: «грузинський поет, російський воїн, український хлібороб». В своїй знаменній триєдності він і ввійшов у безсмертя.

Три голоси ти поєднав і згодив
І в їх вогонь своє перо вмочав.
Твій спів патхнений співом трьох народів.
Братерство їхнє вперше оспівав.

Так писав Симон Чиковані в поемі «Пісня про Давида Гурамішвілі» — творі, найвидатнішому зі всіх, присвячених життю й творчості великого Давида. Багато є в віках прикладів спілкування, взаємодопомоги і взаєморозуміння наших трьох народів. Починаючи з фресок давньої Київської Софії, де поруч грецьких та староруських майстрів трудилися й запрошені сюди івери, ішов історичний процес взаємин, часто трагічно перериваючись, задихаючись, примовкаючи, але вперше так яскраво втілюючись у житті й творчості Гурамішвілі.

За умов царизму нелегко було достойною славою осяяти ім'я поета знедаленої Грузії. Лише в XIX віці в російській пресі з'явилися перші звістки про співця «Лихоліття Грузії». Соціалістична культура відкрила в спадщині минулого багато істинних духовних цінностей людства, піднісши і належно вшанувавши їх. Нині вони явлені всьому світові завдяки творчим зусиллям насамперед діячів радянської культури, напоєних духом інтернаціоналізму, глибокого зацікавлення й шаноби до всіх імен і утворів, достойних увійти в майбутнє. Вже те, що в цій історично важливій справі донині зроблено радянськими письменниками, хоча й досіль зроблено далеко не повно, збагатило культуру не тільки радянську, але й світову, куди по праву вже увіходить імено Давида Гурамішвілі, другого за своїм значенням після геніального Руставелі поета Грузії. До популяризації творчості Давида Гурамішвілі особливу вагу мають переклади його поем і віршів мовою міжнародного значення — мовою російською. Початок тут поклали закликані до цього закоханим у Грузію літературознавцем В. Гольцевим поети П. Антокольський, В. Державін, С. Спаський та інші, що видали 1939 року невелику книгу Давидових поезій. Справжньої популярності його ім'я набуло після видання в 1953 році куди повнішої збірки в чудових перекладах М. Заболоцького.

Серед українських селян, в тихій українській хаті, від-
творюючи в пам'яті образи природи, людей, подій лихоліт-
тя своєї далекої Грузії, насолоджуючись багатством рідної
мови, десятками років береженої в поетовій душі в усій її
виразності й чистоті, Гурамішвілі написав більшу частину
своїх творів, зібраних ним уже в глибокій старості в книгу
«Давитіані» — «Давидове». Сучасна йому література Росії,
пісні України злилися в цій книзі з вікодавнім потоком
грузинської поезії, що біля джерел її стояв незмірно ша-
нований Давидом муж, про якого сказано в початкових
строфах «Давитіані»:

В дні прадавні древо віршів
Посадив був мудрий Шота,
Вкоринив його, розвинув,
Щоб росла плодів пишнота,—
І плоди давало древо
Всім, кому була охота.
Віршів, рівних Руставелі,
Жодна не складе істота!

Гурамішвілі був продовжувачем творчої справи Руста-
велі, але не його епігоном. Він його сприйняв, але не по-
вторив, став новатором у своїй поетичній майстерності.
Всім єством він був неподільно зв'язаний зі своєю тяж-
кою і тривожною сучасністю. Розбійницьке порванн'я у
бран не відірвало його від рідного народу, від життя, страж-
дань і боротьби, від материнської мови, рідних традицій,
звичаїв, пісень, переказів. Він оспівував Грузію, він бив-
ся за честь Росії, він дбав про добробут українського се-
лянства. В своєму рукописі поруч філігранних грузин-
ських письмен старанно малював він добре обмірковані
кресленики млинів і приладів для поливання нив, щоб
рятувати полтавську землю від згубних посух.

До нас дійшов чудом збережений фоліант «Давитіані»,
писаний покаліченою в битві, хворою рукою поета. Укра-
їна не забуває творчого подвигу, звершеного славетним
грузином під українським небом. Ще в ХІХ віці у львів-
ському журналі «Правда» з'явилася перша звістка про
грузинського поета, зв'язаного своєю дивовижною долею
з Україною. По-справжньому відкрив для українського
читача значення і велич Давида Павло Тичина. В 1937 ро-
ці він написав проникливий твір про зустріч — уявну, але
цілком можливу — Давида з Григорієм Сковородою, він
же дав перший український переклад поезії «Зубівка»,
присвяченої українській жінці.

Напучуваний Павлом Тичиною, я переклав обидві поеми і вірші Гурамішвілі. Переклав, як міг, як зумів, розуміючи, що не спроможен, хоч докладу всіх зусиль, відтворити всю міць, виразність, музичність грузинського оригіналу. Вірші Гурамішвілі в українських перекладах видавалися неодноразово. Знаючи їх, приходять український народ до могили Гурамішвілі в Миргороді. Довго не могли знайти цієї могили і лише в 1940 році, завдяки настійливим архівним пошукам українського літературознавця Д. Косарика, було її знайдено. 1949 року над могилою споруджено надгробок з барельєфом поета роботи українського скульптора Я. Ражби. На могилі лежать квіти — її прикрашають і охороняють учні миргородської школи, що, як і миргородська бібліотека, носить ім'я поета. Відкриття надгробка було урочисте. Над могилою звучали слова грузинські, російські, українські. Тема Гурамішвілі багатогранно відображена в радянській літературі. Їй присвячено вірші О. Леонідзе, М. Рильського, В. Сосяри, І. Абашідзе, К. Коладзе, М. Мревлішвілі, Л. Дмитерка, Р. Маргіані, В. Коротича, І. Драча, П. Воронька, О. Підсухи, О. Новицького, проза Н. Хундадзе, Е. Магразде, Д. Косарика.

Не раз у повоєнні роки в Миргороді відбувалися інтернаціональні торжества на честь Давида. Доля схотіла, щоб збіглися дні смерті двох великих поетів двох братніх народів. Першого серпня в грузинському містечку Сурамі вмерла Леся Українка. Першого серпня в українському селі на Полтавщині Давид Гурамішвілі востаннє глянув на красивий, але знедолений світ, що його оточував. Збіг двох дат — але якого глибокого змісту набув для нас тепер цей велелемовний збіг! Широко розчиняються в цей день в Сурамі двері музею Лесі Українки, один за одним лягають вінки з грузинських квітів до п'єдесталу її пам'ятника, створеного грузинською скульпторкою Т. Абакелія. В Миргороді теж довгі черги витягуються перед дверима музею Гурамішвілі, відкритого 1969 року. В музеї зусиллям і грузинів, і росіян, і українців зібрано книги, журнали, картини, пам'ятні речі, пов'язані з особою поета, з його життєвим шляхом, починаючи з узгір'їв понад Арагвою, де стояла колиска маленького Датіко, і кінчаючи його останнім прихистком на берегах тихого зеленого Хоролу. На площі перед музеєм зводиться пам'ятник Гурамішвілі. Образ поета, журливий і мужній, створили

українські скульптори А. Німенко та М. Обезюк. Радянські народи любовно бережуть і пам'ять про поета, і творчу спадщину Давида.

Він залишив нам не лише свою поезію, а й усе своє життя, таке трудне і таке вражаюче. Воно було цілеспрямоване, немов стріла, у неослабному за довгий, багатолітній шлях пориві до вітчизни, у вірі в народ, у служінні йому кожним своїм словом, кожним своїм чином. Шістьдесят п'ять років прожив він, насильно відірваний від батьківщини і від рідного народу, не чуючи навколо рідної мови, проте зберігши в собі усе її багатство, усі її інтонації, звороти, ідіоми, закарбовані не лише у священному для нього творі Руставелі, а й у дивовижній своїй пам'яті. Він зберіг у чистоті й красі рідну мову і навіть прислужився її розвитку, примноживши її виражальні засоби досягненнями, накопиченими у мові від часу Руставелі, і очистивши мову від чужорідних впливів, що їх зазнала вона від довгих років гноблення грузинського народу східними, іранськими і турецькими, деспотіями. В той же час поет жадливо сприймав красу сучасних йому мови та літератури російської і української, жадливо і схвильовано вслухався у звучання довкола нього російських та українських віршів, пісень, кантів, застосувавши їхню виразність, їхнє звучання для збагачення грузинської мови, вірша і пісні. Понад тридцять років прожив він у сумній самотині своєї миргородської хати, що рідко коли порушувалася побратимами — грузинськими гусарами, які збиралися в недалекій Охтирці, або зустрічами, часто не вельми дружніми, з українськими чи російськими поміщиками у Миргороді і Сорочинцях. Яку волю і віру треба було зберегти, коли в останні роки життя тремтячою, скаліченою рукою старця переписував він грізні і волаючі, здавалося б, у пустелі строфи поеми про біди Грузії, легкі і усміхнені рядки буколіки про пастуха Кацвія, іронічні і зухвалі канти про долю і смерть, про любов і мінливість світу! Він наполегливо виводив рядки, що протягом багатьох років жевріли в його пам'яті, на тих синюватих і жовтавих аркушах шарудкого паперу, які дивом уціліли і дійшли до нас і на які ми тепер схвильовано й благоговійно дивимося крізь скло вітрини національного музею в Тбілісі.

Так, я хвилююсь, дивлячись на них. Так, я хвилююсь, думаючи про того, хто написав ці рядки. Я намагаюся

увити собі його реальний образ, пронесений ласкою історії через більш ніж два століття печалей і радощів, бур і війн, руїн і небувалих відроджень. До кінця випивши гірку чашу життя, він не став озлобленим анахоретом. Він люто ненавидів гнобителів, він із вбивчим презирством ставився до зрадників, його тіпили думи про добрих, простих людей Грузії, України, Росії, він умів жартувати навіть над самим собою. Мотиви іронії та самоіронії звучать у його віршах, і їхні дисонанси вливаються в гармонію його багатой і барвистої поезії. Вони вчуваються і в його віршовому заповіті, і в освідченнях у коханні дівчині із Зубівки, і навіть у тому недбало зробленому рисунку на берегах його рукопису, який ми вправі вважати за автопортрет — точніше за автошарж поета. Поет не був ні анахоретом, ні аскетом, ні мізантропом. Він не відвертався від життя, хоч надто жорстоким воно було щодо нього. Якби він зрікся життєлюбства, він не зміг би бути автором такої барвистої, навіть грайливої поеми, як його «Весела весна». Пасторальна поезія процвітала тоді і в світовій, і в російській поезії, вдаючись у сентименталізм; як, наприклад, у поемі Богдановича. Гурамішвілі була чужа сентиментальність. Надто добре він знав гіркі уроки життя і не силкувався підсолодити їх, але й не відвертався від життя, був життєлюбний і уважний і до його великих виявів, і до його дрібниць. Ця уражність до життя зумовила той реалізм поезії Гурамішвілі, який завжди позначає його вірші, навіть ті, що присвячені релігійним медитаціям. Гурамішвілі зумів, подолавши схильність сучасної йому літератури до пишномовності і невтримної ідеалізації зображуваних героїв, як, наприклад, це робили Херасков і Сумароков у своїх історичних епопеях, побачити правду життя, хоч і була вона дуже гірка. Він побачив і заставував внутрішні феодальні чвари, що терзали народ і допомагали іноземним гнобителям розділяти і уявляти його.

Реально описуючи лиха Грузії, він знав, що може викликати осуд з боку квазіпатріотів.

Розказать про все докладно
Словом слід було б суворим,
Бо знайшлось в нас стільки бріді,
Що мені й згадати сором,—
Ворог, чувши це, зрадив би,
Але друг почув би з горем.
Дехто і за те, що змовлю,
Проклене мене докором.

Поет не боявся цих звинувачень. Він і щодо свого заступника й улюбленого героя — картлійського царя Вахтанга — лишився вірний принципу: «Правду всю скажу, не буду ницим речником брехні». І мову про хиби й помилки в політиці і характері Вахтанга поет сміливо вводить у сумну розповідь. Отак, слугуючи правді, пориваючись до реалістичності своєї поезії, Гурамішвілі послідовно змальовує й історичні події, процеси, дії і насичує вірші реалістичними, точно побаченими, що допомагають відчутти реальність описуваної події, подробицями. Як живо відтворив поет розмову кахетинських послів, направлених до Вахтанга, — дріб'язковість, тупість, пожадливість цих ченців змальована у двох строфах, але змальована виразно і чітко. Поет не остереігається згадувати житейські дрібниці поруч із зворушливими, глибоко щирими і піднесеними віршами, сповненими туги за батьківщиною. За своїм натхненням і патріотичним пориванням це вірші у сучасній для Гурамішвілі світовій літературі небували, вони не втратили хвилюючої сили і в наш час. Звертаючись у мріях до світлоносної батьківщини, до сонця Грузії, він з року року темниці, куди ув'язнили його лезгинські розбійники, промовляє до неї натхненно й піднесено:

О кохана, гарнолиця!
Перло ти неоціненне!
З чим зрівняти незрівнянну,
Втрачену тепер для мене?
В час, як дух мій кине тіло,
Зжалуйсь наді мною, нене!

І тут же говорить про такі житейські речі, як постולי для його босих ніг. Тікаючи з полону і в мандрах по гірських краях потерпаючи від голоду, він докладно розповідає про випадково знайдені огірки, що впливли з його рук у вирі гірського потоку. Рятівну сцену зустрічі з російськими поселенцями на березі Тереку, сцену, знаменну і зворушливу, Давид змальовує не без прихованого гумору, згадуючи, що зав'язані на головах російських жінок різьки хусток здалися йому, змученому і марновірному втікачеві, диявольськими різьками. І таке поєднання високого і низького, трагічного й іронічного, пафосу і побутової інтонації можна простежити в усій творчості Гурамішвілі. Яскраво бринить сплетення цих мотивів і в поемі «Весела весна», у якій пасторальність часто порушується, збагачена цілком реалістичними сценами, образами людей,

описом їхньої поведінки, побутовими інтонаціями їхньої мови.

Поет творив за умов панівного в ті часи класицистичного стилю, але уник вигаданості, перевдягання в античні хламиди й ставання на котурни або впадання в пересолоджену пасторальність і манірну розчуленість. Суворий життєвий досвід, прагнення і вміння бачити правду життя — це зумовило строгий і часом іронічно дошкульний добір його художніх засобів, посилило в ньому дух реалістичного мистецтва, виразно в творчості Гурамішвілі відчутний. Не можна не побачити і впливів на нього літератури «просвітителів» з їхнім дидактичним спрямуванням, що пов'язане було й з реалістичними тенденціями, часом досить химерно сплетеними з елементами буколіки чи класицизму. Поезія Гурамішвілі, явище стилістично досить складне, що ввібрало в себе розмаїтий досвід тогочасної поезії грузинської, російської, української — починаючи від народної пісні, бурсацького канта і кінчаючи сучасним йому доробком А. Кантеміра, Г. Сковороди, І. Дмитрієва, — поезія ця, власне кажучи, являє собою попередницю тих творів реалістичного спрямування, які прийшли в грузинську літературу геть пізніше, аж після етапу пишно розквітлої школи поетів-романтиків, оздобленої славними іменами Олександра Чавчавадзе, Ніколоза Бараташвілі, Григора Орбеліані. Ці письменники, в часі безпосередні наступники поезії Гурамішвілі, творчо з ним менш зв'язані, ніж подальше покоління, що розвинуло в грузинській літературі школу критичного реалізму, — покоління Іллі Чавчавадзе, Акакія Церетелі та, кінець кінцем, Важа Пшавели. Важа сам визнав, який на нього вплив мала творчість Гурамішвілі, достойну оцінку якої теж дано було представниками школи критичного реалізму, «шістдесятниками», званими в історії грузинської літератури «тергдалеулі» — люди, що напились води Тереку, себто перейшли межу, яка відділяла їх від Росії. Туди, де лунали революційно-демократичні гасла, проголошені О. Герценом, М. Чернишевським, М. Добролюбовим, де представники грузинської молоді діставали передову на той час освіту, тягнулося покоління, очолене Іллею Чавчавадзе, яке побачило в творчості Гурамішвілі початкові джерела їхньої надії на визвольну і щодо Грузії роль передових сил великого російського народу. Цей мотив був близький і дорогий для кращих грузинських письменників другої половини ХІХ — початку ХХ віку, як були близькі

і ті стилістичні засоби, які мав у своєму поетичному арсеналі Гурамішвілі. Вони не були позначені ані романтичною надмірністю, ані вигадливою узорністю впливів східної поезії, проти яких виступав ще сам Давид. Вони були засобами реалістичного письма. Іронічні ноти, які в поезії Гурамішвілі виразно звучали, треба розцінити як перші посіяні в грузинській літературі зерна критицизму, що дали згодом свій урожай в літературі критичного реалізму.

Говорячи про Гурамішвілі, про багатство його поезії, про його новаторське значення для історії літератури, думаєш про складну простоту його творчості. У жорстокому вогні випроб і страждань гартувалася творча сила поета, яка не дала йому загинути в самотині, в безнадії, у зневірі. Уславляють людство такі вражаючі і не вельми численні приклади духовної стійкості і віри в народ, в його майбуття. Бурхливе, бентежне життя воїна, вигнанця, поета водночас злилося з життям трьох народів — грузинського, російського, українського, і ця триєдність Давида зробила його і для майбутніх століть неповторним образом, сповненим глибокого історичного змісту, особливо значущого для багатонаціонального соціалістичного суспільства. Людина, котра крізь морок свого часу бачила сяяння сонця, не може бути нам байдужа, не помічена людьми, які зруйнували соціальні й національні в'язниці і вже осяяні сонцем. Ось чому ми так вдячно і любовно віддаємо належне великому поетові Грузії, який став для всіх наших народів рідним і вічно живим.

НЕВГАСНЕ СВІТЛО ЧОРНОГО ЛІСУ

До 450-ї річниці від дня народження
Яна Кохановського

Крізь віки й сотні кілометрів вслухаюсь — чи гомонить і зараз Чорний Ліс своїм пишним многозвуччям? Чи й досі чути привітний шурхіт чорноліської липи?

«Гостю, сядь під моїм листям, щоб собі спочить».

Дивуючись і радіючи, я чую цей голос і в дзвінкому перерегуку співомовок — «фрашок», і в сумовито-веселій сюїті свентоянських пісень, і в незмовклій скорботі плачів-треньнів, і в величавій мові Гомерових ахеян і троянців. Голос Яна Кохановського через чотири віки не тільки продовжує, а й ширить свій політ — по польській землі, по сусідніх братніх краях, та й по всьому світі. Людство нині, в часи небувалих революцій і потрясінь, уважно вслухається в голоси людей, що линуць з тієї доби, котра, як казав Ф. Енгельс, потребувала титанів і породила титанів за силою думки, пристрасті й характеру, за всебічністю і вченістю. Цю добу ми називаємо ім'ям Відродження, хоча їй, либонь, більше личить ім'я доби Народження. Народження того гуманістичного духу, за цілковите торжество якого ми, люди ХХ віку, боремося так, як ніколи досіль людство не боролось.

Не хочу применшувати значення титанів, що ними по праву пишається Італія, але історичною несправедливістю була недооцінка великих людей, що несли в собі світлий дух гуманізму народам інших країн — і насамперед країн величезного слов'янського світу, який з-поміж народів Європи зазнав найтяжчих випроб, страждань, плюндрувань. Поруч інших великих людей — носіїв нового гуманістичного духу — повинні бути названі люди польського Ренесансу, а на чолі їх імено Яна Коханов-

ського, який лишив поетичну спадщину, дорогоцінну не тільки для поляків і всього слов'янства, а й для всього людства.

Заслужена слава барилася зі своїм приходом до Яна Кохановського. Навіть на польській землі він довго не був гідно оцінений і визнаний у всьому світовому значенні. Лише з ХХ ст. починається історія глибокої уваги до поета, що ніс і польському, й іншим слов'янським народам новий, світлий дух пристрасного ствердження прав особистості, народу й рідної мови, що й надихав зростання національної культури, літератури, поезії. Після свого талановитого попередника — Миколая Рея — цим духом гуманістичного ставлення до особистості, до народу й рідної мови особливо щедро перейнялася польська література завдяки Кохановському, дивовижному синові дрібненького шляхтича, повітового судді, що в його обійсті близько Радома 1530 року (певне, 24 червня) і народився Ян. Батько багатий не був, і тільки сприяння меценатів допомогло обдарованому юнакові здобути освіту якомога кращу. Спочатку в Кракові, потім у Крелевці (Кенігсбергу), Падуї, Парижі — в цих осередках тодішнього духовного життя вчився Кохановський, щоб затим, повернувшись на батьківщину, передати своєму народові уроки Данте, Петрарки, Ронсара у віршах, писаних часом ще латиною, а більше польською мовою, такою живою й багатою, що вона не тільки цілком зрозуміла читачам ХХ віку, а й досі дихає свіжістю, ароматами, всіма пахощами рідної землі, сяє барвистістю багатогранного внутрішнього життя людини і народу, його любові й туги, страждань і радощів, гніву й усмішки. Служба при дворах магнатів, ба й при королівському дворі, ставала для поета більшим і більшим тягарем. Він 1570 року переселився з Кракова до належної йому, як спадщини від батька, садиби в Чарнолясах, де й провів решту життя, ненадовго інколи виїжджаючи. 1584 року він виїхав звідтіль до Любліна, де наглою смертю помер 2 серпня того ж року. В тихих Чарнолясах Кохановський написав більшу частину найвизначніших творів, віршів, поем, філологічних та історичних розвідок. Там були закінчені (видані 1584 року, напередодні смерті) його «Фрашки», написано драму «Відмова грецьким послам» (1578 рік), створено віршований переклад Давидових псалмів (перше видання — 1578 рік) та зворушливі, хвилюючі «Трени» — плачі по вмерлій доньці Урсулі. Не вся спадщина Кохановського була достойно оцінена

читачами XVI—XVIII століть, проте і «Фрашки», і «Пісні», і особливо його «Псалми Давидові» читалися не тільки в Польщі, а й далеко за її межами, по всьому слов'янському світі, що його братерство та єднання оспівував великий поляк.

Славний чарноляський поет десь зі XVII ст. відіграв плідну роль в історії розвитку української літератури. Про це вдячно писав Іван Франко в проникливих дослідженнях вікових польсько-українських літературних зв'язків. Він зачислив поезію Кохановського до видатних явищ світової культури, ставши одним з перших дослідників, що так справедливо оцінив високе історичне значення творчості Кохановського.

В центрі духовного життя України XVII—XVIII ст., де зростали, виховувались, творили мало не всі примітні діячі тодішньої української культури,— в Києво-Могилянській академії,— не було підручника з поезики чи риторики, в якому не згадувався б Кохановський і не наводилися б його вірші як зразки майстерного слова. Симеон Полоцький, письменник, значення якого однаково значуще для української, білоруської і російської культур, у своєму посібнику з поезики, виданому в Києві 1646 року, багато місця відвів цитатам з віршів Кохановського, захоплено приписуючи йому навіть вірші інших авторів. У київській бібліотеці Полоцького збереглася, позначена слідами уважних читань і перечитувань, книга Кохановського «Давидів псалтир». Безумовно, Полоцький міг би перекласти цю видатну пам'ятку біблійської поезії і з латинських, широко відомих тоді текстів, але він обрав для роботи перекладу Кохановського, що набули ще за поетового життя достойної слави та й нині вражають силою поетичного польського слова. Полоцький у передмові до свого «Псалтиря римотворного», виданого 1680 року, сам пише, що поштовхом, який звернув його творчу увагу до «Псалтиря» Кохановського, було те, що навіть у православній Москві охоче читали й співали польські переклади псалмів, бо вони давали «сладкое и согласное пение... увеселяющесе духовне». Отож живе польське слово, а не стерта протягом віків бронза латинських перекладів, приваблює до себе Полоцького. Його «Псалтир римотворний» — цінне свідчення давніх духовних зв'язків східного слов'янства з польською літературою.

Розмаїтий та багатобарвний розсип віршів Кохановського, який зветься жартами-фрашками, і донині втішає

нас переливом своїх тонів — від різкого гніву сатир до ніжності любовних віршів. Кохановський розвинув цей важливий жанр польської поезії, який бере свій початок не тільки з давніх джерел епіграм Еллади та Риму, а й з правічних ключів народного гумору, пісні, прислів'я. Від фрашок Миколая Рея до барокканських поетів і до наших днів виблискує в польській поезії потік іскристих фрашок, до яких можуть бути залічені й деякі вірші Тувіма, Галчинського, Івашкевича.

Не пройшли вони й повз увагу українських письменників. Польські фрашки були відомі авторові гострих сатиричних і напутливих віршів Климентію, синові Зінов'євому, який залишив у рукопису, виданому вже за наших часів, не лише близько трьохсот оригінальних віршів, а й понад півтори тисячі «приповістей посполитих», почутих ним з вуст народних і часто дуже близьких до прислів'їв польських. Фрашки Рея та Кохановського використав Степан Руданський у своїх «співомовках», любовно читаних народом і нині.

Крім «Фрашок» і «Псалтиря», українські автори підручників з поетики й риторики, що писалися до кінця XVIII ст., добре знали й цитували «Пісні», «Трени» Кохановського, наводили як зразки білого вірша уривки з «Відмови грецьким послам». Ці автори часом помилялися і приписували Кохановському вірші, написані С. Твардовським чи В. Потоцьким, але їх не можна звинуватити в несмаку чи в полохливо-школярському сприйманні віршів чарноляського поета. Жвавий діалог фрашки «Епітафія жінці-п'яничці» вони обернули на сценку, подібну до вертепних інтермедій, зливши народність поезії Кохановського з гумором українського фольклору.

От нині і я перечитую «Свентоянську пісню про суботу» — і рідні картини купальських ночей на Україні, їхні хороводи, звичаї, багаття виникають у моїй уяві. Так живо зумів Кохановський в дванадцяти голосах своєї «Пісні» відобразити почуття, надії, печалі слов'янських душ, такі народні й правдиві його ліричні співи. Вони й через чотириста років не змарніли, як не змовкнув і його зворушливий плач по вмерлій доньці. Тонко й любовно, небагатьма виразними рисами змалював він портрет трирічної дівчинки, чарівної і ніжної. Читаючи нестримні «Трени» Кохановського, згадуєш такі несхожі на них, хоч і такі споріднені з ними, притамовані, мало не пошепки вимовлені, батьківські плачі Владислава Броневського. Вони,

віддалені віками, резонують між собою, ці тужливі поетичні цикли, що навіки збагатили польську поезію.

Говорячи про Кохановського, неможливо уникнути слів, які звучать надто піднесено: «вічність», «безсмертя», «непогасність». Проте вони тут виправдані й неминучі. Навіть найвимогливішого читача сучасної поезії не може не захопити вільна, схвильована течія білого вірша, яким написано поетичну драму «Відмова грецьким послам». П'єса не дуже досконала за своєю драматургічною будовою. Її діалоги, розтягнуті й надто оповідні, спрямовані проти самовпевненості й легкодумності бундючних володарів Трої, були для автора важливі як удари по загрозливих для існування Польщі бундючності й свавілля владущого шляхетства, але для сучасного читача епіцентр трагічних потрясінь не в них. Не вони, не повчання основного «позитивного» героя драми Антенора хвилюють сьогоднішнього читача, а от монолог Кассандри — проникливий, сміливий і бентежний, він вражає і досі експресією, лапідарністю образів, польогом асоціацій, пристрасним, переривчастим, задиханим ритмом свого силабічного дванадцятискладника! Білий вірш, уперше в польській літературі Кохановським створений, долає деяку монотонність, що — як для сучасного сприймання поезії — виникає при читанні віршів Кохановського, хоча й різноманітних щодо строфіки, але незмінно зв'язаних римунанням кожної пари сусідніх рядків. Білий вірш звільняє мову персонажів драми від цієї зв'язаності й пластичніше виявляє їхнє внутрішнє життя. Таку тонкість і чутливість вірша, яким Кохановський малював образ Кассандри, я відчуваю лише в образі Кассандри, створеному Лесею Українкою. Там безталанна троянська пророчиця сповнена такої ж сили розпачу, поклику й любові до вітчизни, яку вклав і старий Ян у свій твір, що з нього бере свій початок поривиста й бурхлива польська драматургія аж до трагічних драм Словацького й Виспянського.

Геній Кохановського, його народність, патріотизм, його людяність, ставши могутнім стимулом для розцвіту польської літератури, вплинули на процес розвитку культур народів усього слов'янського світу. Сам Кохановський був переконаний у великому майбутті слов'янства. Нам зрозуміло, як важко для нього було правильно оцінити зростання могутності Росії в ті часи, коли небувало загострилися чвари, розбрат, походи і війни поміж феодальною Річчю Посполитою і Російською державою за доби Івана

Грозного. Як крізь морок часу, поет крізь дим битв і пожеж побачив, який могутній народ підноситься на півночі, і писав про нього в поемі «Прапорець», згадуючи міф про Борея та Орітею, яку впокорив північний вітер:

Ця повість, яка в собі правду таїла
(Хто був не тлумачив її!), провістила,
Що дужий народ має з півночі всгати —
Його люд південний не зможе здолати.

Так поет Відродження, застосовуючи образи укоханой ним античності, говорив про велику турботу своєї доби — про навалу з півдня на слов'янські, та й не тільки на слов'янські, землі татаро-турецьких орд, передвіщаючи неминучу грядущу поразку їх з боку зміцнілого на півночі народу — народу Росії. Про цей народ, як і про чехів та болгар, словаків та хорватів, сербів та босняків, пише Кохановський у поемі. І слов'янські народи почули дружній голос польського поета.

Молодший сучасник Кохановського, видатний поет з Дубровника, один з основоположників хорватської літератури Іван Гундулич (1589—1638), не міг не знати творчості Кохановського, бо насамперед у писаннях Ява міг Іван знайти ствердження оволоділої ним ідеї всеслов'янської єдності «від Дубровицького краю до крижаного холодного моря» і побачити роль Польщі, яка, борючись проти навали турецько-татарських нападників, тим самим боронила все слов'янство. Кохановський не дожив до хотинського тріумфу об'єднаного польського й українського, керованого Петром Сагайдачним, козацького вояцтва. Гундулич оспівав його в поемі «Осман», бо в перемозі під Хотиним відчув зміцнення своїх надій на визволення від загрози і його батьківщини, і ясу того світла гуманізму, яке опромінило творчість Гундулича, і яке він ніс слов'янам Балкан так само, як Кохановський ніс його своєму народові. Популярність серед слов'янства «Псалтиря» Кохановського надихнула, либонь, і Гундулича (так, як Полоцького) на створення своїх хорватських «Покаяних псалмів царя Давида», що з'явилися 1621 року, себто тоді, коли псалми Кохановського набули вже широкої слави. Знаменний оцей переклик двох слов'янських поетів доби гуманістичного світання!

Хай потім світанкові промені, що яскраво засяяли в поезії Кохановського, не раз заслоняли тяжкі, чорні хмари реакції, хай рев навал і гуркіт грабіжницьких воєн не раз

заглушала світовий голос первісників гуманізму, але ми вже бачимо торжество надій Кохановського на те, що «про мене колись і Москва знати буде, і татари, і в Англії знатимуть люди...». У Радянській країні особа і творчість Кохановського привертає дедалі більшу увагу поетів, літературознавців, істориків. Багато місця знайняло б перерахування книжок, дисертацій, статей, присвячених видатному польському гуманістові.

У російських перекладах великими тиражами вийшли книги вибраних творів поета. Під егідою Академії наук СРСР видано таку книгу в серії «Літературні пам'ятки». Її укладачі й перекладачі заслужили на добре слово — і автор широкої щодо своєї інформативності статті В. Оболевич, і дбайливі перекладачі. — Вс. Рождественський, С. Совстов, С. Свяцький. Масовим тиражем вийшла й інша книга віршів та поем Кохановського, в якій список перекладів прикрашено іменами таких відомих російських поетів, як Д. Самойлов, Л. Мартинов, як учений-славіст І. Голенищев-Кутузов. Українською мовою поезії та фрагменти з поем переклали для «Антології польської поезії» В. Коптілов, Д. Білоус, П. Тимочко. В перекладах П. Тимочко вийшов і окремий том вибраних польських творів Кохановського. З поем туди ввійшли лише «Шахи», але більш широко представлені «Фрашки», «Пісні». Повністю вміщено славетні «Трени» та «Купальська пісня про субітку». Переклади зроблено вправно і вдумливо. Поезії Кохановського перекладено також білоруською, литовською та іншими мовами радянських народів.

Не заглух многозвучний гомін вікодавнього Чорного Лісу. Не змовк і не змовкне голос його величавого мешканця — великого польського поета й гуманіста.

«КРИМСЬКІ СОНЕТИ»
АДАМА МІЦКЕВИЧА

Сто п'ятдесят років тому липневого ранку, променистого й ясного після буремної ночі, біля Графської пристані в Севастополі зі шлюпки висадились невеличка група людей. З Одеси їх виїхало шестеро: двоє лишилися в Євпаторії, але незабаром прилучилися до гурту. Назовні дружній, приятельський, лишній гурт — красуня графиня Кароліна Собанська, її старий і давно вже відштовхнутий чоловік, граф та спекулянт українською пшеницею; її коханець — генерал Вітт, теж граф і одеський вельможа. Біля цих бундючних панів дивно виглядав хирявий, короткозорий, неохайно вбраний суб'єктик, що відгукувався на прізвище Бошняк. Він рекомендував себе ботаніком та ентомологом, проте менше вслухався до дзиччання комах, ніж до людських розмов, особливо тих, які йому здавались потаємними. Був у цій кумпанії ще один граф — брат Кароліни, Генріх Ржевуський, з ким напіводвертим слівцем часом міг перемовитись шостий учасник цієї групи мандрівників — двадцятишестирічний, поставний, з буйною кучерявою чуприною, не дуже великопанського вигляду молодик.

Його ім'я вже було відоме польському читачеві як ім'я талановитого поета, перша книжка якого, видана в далекому Вільні (Вільнюсі) 1822 року, відразу привернула до себе увагу навіть у віддаленій сотнями і сотнями верст від польської землі нечисленній одеській громаді поляків. Не зі своєї волі цей буйноволосий, зеленоокий юнак покинув рідні ліси, озера, долини, які він називав литовськими, але які насправді були лісами й озерами білоруськими. Народжений на хуторі біля невеличкого містечка Ново-

грудка, син бідного містечкового адвоката Адам Міцкевич потрапив до цієї дивної кумпанії, що висадилася на Графській пристані, вигнаний з батьківщини і загнаний аж до Чорного моря суворими вихорами історії.

Вихованець Вільнюського університету, він вступив до таємного польського товариства молоді — «філоматів», що в програмі своїй проголошували прагнення до знань, але насправді прагнули до визволення і об'єднання Польщі. Організацію викрили царські шпигуни та їхні польські підпомагачі. «Філоматів» і споріднених з ними «філаретів» було 1823 року заарештовано, ув'язнено, а восени 1824 року засуджено до покарань різного ступеня суворо-сті. Адама не заслали до Сибіру, не віддали в солдати. Йому було звелено покинути рідні землі й податися до Петербурга, де царевою волею йому вкажуть, як має далі жити.

В тодішньому Петербурзі польський поет зустрів не тільки царських слугак і урядовців. Потаємні збори й змови молоді російської дворянської інтелігенції призвели до створення підпільних антицаристських організацій, що пізніше — після криваво розгромленого виступу в грудні 1825 року на Сенатській площі — були названі декабри-стськими.

Російські революціонери шукали і знаходили зв'язки з учасниками польського визвольного руху. Шукав і скоро знайшов з петербурзькими російськими однодумцями зв'язок і Міцкевич. Дружбу і допомогу зустрів польський поет насамперед з боку російських поетів-декабристів — Кіндрата Рилєєва й Олександра Бестужева. Вони сприяли тому, що Адама не загнали десь на північ, а разом з двома його литовськими приятелями — Малевським та Єжовським — послали в південні краї.

У березні 1825 року Міцкевич приїхав до Одеси. Роботи йому не дали, а тільки притулок у щойно заснованому ліцеї. Листи Рилєєва й Бестужева до поета Василя Туманського допомогли польському засланицю ввійти в коло одеської російської та польської верхівки. Польська аристократія захотіла наблизити до себе поета, вже відомого такими своїми баладами, як «Романтичність», «Пані Твардовська», «Світязь», «Світязянка», і поемами «Гражина», «Поминки». Поета було ласкаво прийнято в салоні згаданої вже Кароліни Собзанської. Її коханець генерал Вітт, начальник військових поселень півдня Росії, був головою таємної поліції Таврії та Новоросії. Про цю сторону

діяльності Вітта добре знала його титулована коханка і навіть допомагала любасеві більш-менш грамотно складати поліційні звіти начальству.

Ясно, що Вітт догадувався, чим живе і дихає отой сланець-поет, якому графиня — не без згоди коханця — стільки уваги й ласки приділяє не лише в жвавих бесідах свого салону. Таємна поліція Росії тривожилася недарма. В Петербурзі і на півдні зростали бунтівничі настрої, особливо серед офіцерства. В Тульчині вже почало діяти «Південне товариство», і Пестель уже зачитав у Києві свою «Руську правду». Якісь темні відгомони цих пригаєних тим часом рухів доходили до вуха і обер-поліція Вітта. Може, щось вдав він і про зустрічі російських декабристів з польськими патріотами на контрактівій ярмарці в Києві 1825 року, саме тоді, коли там, ідучи з Петербурга до Одеси, перебував і Міцкевич. Чи й справді оцей романтик-поет нічого не знає про справи земні, більше того — про справи «підземні»? За Міцкевичем встановили постійне шпигування.

Коли Вітту довелося їхати до Криму, щоб перевірити там діяльність поліції, посилену тому, що всеросійський самодержець Олександр I (на життя якого побоювалися замаху) зволив отаборитися поблизу, в Таганрозі, — тоді впало на думку Віттові обернути це поліційне відрядження на прогулянку для розваги маленької кумпанії друзів. Два з них були професійні шпигуни — сам генерал та його найближчий помічник Бошняк, що замінив на час мандрівки свій полковницький мундир на довгополий сюртук дивака-ботаніка. Це той самий А. Бошняк, який через рік, відразу після страти декабристів, з'явиться з наказу Вітта в околицях Михайловського, щоб шпигунити за Пушкіним і навіть заарештувати його, якщо буде для цього «законний привід». Приводу не знайшлося. Третя — Кароліна, діяла за вказівками коханця. Правда, Ржевуський і Собанський в стосунках з Міцкевичем дотримувалися більшої порядності й не пнулися залізти йому в душу.

Чи підозрював молодий поет, серед яких дволичних людей йому доводиться перебувати в цій, для нього цікавій і творчо значущій поїзді? Підозра, безумовно, в поета була. Він відчував лукавість і нещирість супутників своїх. Він розгадував суть лестоців і пестоців, якими красива Кароліна хотіла розчулити й викликати на цілковиту відвертість молодого поета-вигнанця. Про це сказав сам Міцкевич. Досі літературознавці мало звертали увагу

на незакінчений (не дописано останнього рядка) його сонет «Яструб». Сонет, безсумнівно, належить до кримського циклу, але автором до книжки він не був включений, а дослідники не приділяли йому належної уваги. Проте він дуже важливий для розуміння тих внутрішніх переживань, які багатозвучною й стрункою сюїтою відбилися у вісімнадцяти творах циклу. В них є і тужливий потяг, скорботний поклик до знедоленої вітчизни, і образ схованих в глибинах душі почувань, і крилатий злет надії, і віще передчуття бурі, що підноситься навколо, і віра в безсмертність створених під час цієї бурі пісень, — кожен сонет осяяно променем прекрасного і щедрого світила поетової душі.

Сонет «Яструб» вносить у цю сюїту ще одну тему — тему підозри і відрази до отих людей, які тоді оточували поета. На нещасного, змороженого, вигнаного з-під рідного неба яструба облесливі й підступні люди розставляють тенета. Поет звертається з таким обвинуваченням до жінки з вигаданим іменням Джованни. Під цим псевдонімом криється вона — облеслива й небезпечна красуня Кароліна. Отже, Міцкевич розгадав підступну гру царської шпигунки, а значить, і таких її компаньйонів, як І. Вітта А. Бошняк. Чому ж тоді він присвятив цикл своїх сонетів «товаришам по кримській подорожі»?.. Згадаймо про епіграф книги, що стоїть перед цією недоречною посвятою. Епіграфом є відомі рядки Гете —

Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichter's Lande gehen.

(«Хто поета хоче знати, мусить в край його рушати»). Якого ж поета хоче знати Міцкевич, їдучи по Криму? Мчить конем він по тих же тропях, які п'ять років тому вели Олександра Пушкіна повз Кікінеїз, Чатирдаг, Аюдаг до Гурауфа, Алушти, Ялти. Пушкіна Міцкевич знає (доки ще не особисто — познайомляться вони згодом у Москві) з його поезій і друкованих, і недрукованих. Знає Адам і трагічну повість про бахчисарайську польську бранку хана — Марію. Міцкевич пише сонет про цю ж знедолену полячку. І поет, якого Міцкевич, їдучи по Криму, хоче краще зрозуміти, — це не хто інший, як Пушкін, такий же царський засланець, така ж жертва царської сваволі, як і сам Адам. Але ж Пушкінові не можна відверто присвятити свої твори. Віршів з такою посвятою не дозволить друкувати царська цензура. Отож, ставлячи

перед книгою багатозначущі рядки Гете, поет водночас маскує їх посвятою людям, у вірнопідданості яких ні в кого не може виникнути сумніву. Ні, ця посвята — не ознака пошани до тодішнього зрадницького оточення поета. Слова Гете — саме в них таїться щира посвята, посвята Міцкевича — Пушкінові.

Ні галас одеських салонів, ні шум чорноморських хвиль, ні клич муедзинів зі шпилів кримських мінаретів не могли приглушити внутрішнього прагнення Міцкевича — почути голос своєї вітчизни, голос поневоленої Польщі, голос свободи. І це прагнення було найміцніше. Воно жило в ньому й тоді, коли він липневого ранку зійшов зі шлюпки на Графську пристань. Здається, це була його друга подорож до Криму. Перша відбулася місяць тому — тоді вдвох з Генріхом Ржевуським вони рушили на кілька днів до Криму. Сам поет про неї ніде не згадує. А от ця липнева мандрівка навіки вписалася в сторінки не тільки польської літератури блискучою плеядою віршів — циклом з вісімнадцяти «Кримських сонетів», справжніх шедеврів світової поезії.

Не просто прологом, а лейтмотивом подальших віршів циклу звучить перший сонет «Акерманські степи». Оточений сухим океаном степу, його барвами, блисками, шумами, поет вслухається в далеч:

Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви. — Вперед! Ніхто не кличе.

Пушкін прекрасно розумів внутрішній порив душі свого друга — польського поета, коли, згадуючи про перебування Міцкевича на півдні Росії, в «Подорожі Онегіна» писав:

Там пел Мицкевич вдохновенный
И посреди прибрежных скал
Свою Литву воспоминал.

Душу молодика вабила ця романтика гір, ця екзотика Сходу, як вабила вона й надихала Байрона, Гете, Пушкіна. Мов клейнод, передав російський поет легенду про татарську бранку Марію Потоцьку своєму польському співбратові, а десь аж через шістьдесят п'ять років у «Кримських спогадах» Леся Українка знову піднесла освячену великими поетами легенду і знову оспівала і бахчисарайський дворець, і бахчисарайську гробницю. Таким триєдиним сузір'ям світять нам нині променисті поезії про Бах-

чисарай, народжені волелюбним патхненням російського, польського та українського поетів.

Міцкевич, часто покидаючи кумпанію, вдвох з Генріхом Ржевуським верхи їхав крутими путями від Севастополя до Алушти. В динамічних образах, в гонитві ритмів відобразив він свій переїзд через Байдари. Млостю східної ночі оповито його вірш про Алушту вночі. У величавій гіперболізації підноситься Чатирдаг.

Зоря віри в свободу вела крізь Крим, крізь світ, крізь життя. Невгасний блиск цієї віри осяяв і кримські сонети Міцкевича. Не просто красою форми, багатством ритмів, барвистістю й новизною образів, не просто силою романтичного захвату, а глибшим, волелюбним змістом своїх строф, своєю відданістю думам про поневолену вітчизну привернули вони відразу після з'явлення в світ увагу як польських, так і російських передових читацьких кіл. Високо оцінили їх Пушкін і Белінський. Перші переклади з'явилися ще 1827 року. Прозою їх переповів П. Вяземський, поетичний переклад «Плавби» належить відомому тоді поетові І. Дмитрієву. Всі «Кримські сонети» переклав віршами сліпий поет І. Козлов. Саме Козлов перед виїздом Міцкевича за кордон сказав одному польському другові поета віще слово, характеризуючи перебування Міцкевича в Росії: «Взяли ми його у вас дужим, а повертаємо могутнім».

Кращі сини Росії уважно читали, захоплювались і перекладали поезії Міцкевича, незважаючи на цензурні заборони, особливо жорстокі після повстання 1830—1831 років. 1846 року був надрукований лермонтовський переклад сонета «Вигляд гір із степів Козлова», Н. Берг публікує, не називаючи автора, переклад п'яти сонетів; пізніше поодинокі сонети перекладають такі відомі поети, як А. Фет, А. Майков, І. Бунін та багато поетів менш відомих. Словом, увесь кримський цикл Міцкевича уже в ХІХ — на початку ХХ віку був відомий російському читачеві. Проте мистецтво перекладу, хоч і мало повчальну традицію, набуло справжньої висоти лише в умовах радянської літератури, яка, глибоко розуміючи важливе інтернаціоналістське значення праці поета-перекладача, надала їй нечуваного доти розмаху. Над творами Міцкевича працювали такі визначні радянські поети, як М. Асєєв, П. Антокольський, М. Зенкевич. Серед сучасних перекладів «Кримських сонетів» своєю майстерністю виділяються переклади О. Румера і В. Левика.

Українські поети ще за життя Міцкевича в Росії почали цікавитись його творчістю. 1826 року П. Гулак-Артемівський перекладає і друкує свій (досить вільний) переклад балади «Пані Твардовська». Перший переклад з циклу «Кримських сонетів» — сонет «Акерманські степи» — видрукував О. Шпигоцький 1830 року. 1850 року в «Зорі галицькій» з'явилися переклади І. Гушалевича — теж «Акерманських степів» та «Бурі».

Творчість А. Міцкевича високо цінували і Т. Шевченко, й І. Франко, і Леся Українка. В дореволюційний час було досить значну частину творів Міцкевича перекладено українською мовою, але справді достойними перекладами було вшановано великого поета братнього польського народу вже за умов радянських, творчим трудом українських радянських поетів. І першим серед них треба назвати Максима Рильського. Видатним досягненням перекладацького мистецтва є його переклад «Пана Тадеуша» (перша редакція перекладу з'явилась 1927 року, друга, удосконалена, — 1948-го) і «Кримських сонетів». Дуже вдалим є й переклади такого відомого майстра сучасного перекладацького мистецтва, як Борис Тен. Два сонети добре переклав Микола Зеров.

Численні переклади творів Міцкевича мовами народів СРСР, численні їх видання й перевидання, уважне відзначення радянською громадськістю таких ювілейних дат, зв'язаних з життям Міцкевича, як-от, скажімо, 150 років з дня перебування поета на українській землі, — це все свідчить про глибоку пошану й любов радянських людей до пам'яті того славного польського поета, який зумів, незважаючи на перепони і завади, часто трагічні й жорстокі, що їх ставила перед ним його епоха, зв'язками дружби й братерства об'єднатися з передовими людьми Росії, України, Білорусі.

Радянська країна шанобливо відзначила 150-річчя повстання декабристів, цього нечисленного, але героїчного й самовідданого першого покоління революційного руху в Росії.

«...Ми бачимо ясно, — писав В. І. Ленін, — три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула».

Поетичним натхненням декабристів був, формально не входячи до їхніх організацій, великий співець свободи

Пушкін. Його дружба з Міцкевичем хоч і ускладнилася потім, але в глибинах їхніх сердець існувала завше. Адже була вона побудована на тих основах, на тих життєвих думках і прагненнях, про які Пушкін згадував, коли писав про дружні бесіди з Міцкевичем:

...Нередко
Он говорил о временах грядущих,
Когда народы, распри позабыв,
В великую семью соединятся.

У великій сім'ї соціалістичних країн побраталися народи Радянського Союзу з народом польським та іншими дружніми народами. І в цій сім'ї навічно славою славлять вільні народи своїх поетичних провістителів свободи, таких, як Пушкін, Міцкевич, Шевченко, Шіллер, Петефі, Ботев.

ЗЛИГОДНІ І ВЕЛИЧ ПОЕТА

Ім'я Норвіда, ім'я, з якого не так уже давно руки перших шанувальників зітерли порох забуття, недобрий і холодний порох, я поставив би поруч великого Адама Міцкевича, великого Юліуша Словацького.

Ципріян Каміл Норвід. В серпні 1821 року народжений у бідній шляхетській родині на мазурському хутірці невіддалік Варшави. Народжений в роки, коли Польща уже була поділена між трьома сусідніми монархіями — Росією, Пруссією та Австрією. Дев'ятирічним хлопчиком чув Ципріян постріли повстанців і бачив розгром повстання у Варшаві, де й розпочав учитися, де малював перші свої образки і де перші свої поезії дев'ятнадцятирічним юнаком заніс до редакції варшавського часопису. Його зауважили. Похвалили. Особливо приязно вітала молодь. Він радо пристав до гурту запального польського юнацтва, якому присвятив вірш, писаний влітку 1841 року в Варшаві.

...А ти, сам-один в дикім розпалі битви,
Не станеш ні в кого рятунку благати,
Яким перед бурею вірив затято...
Сміливо борись за мету свою чесну;
Якщо навіть лавр твоїх скронь не торкнеться —
В звитягах наступників дух твій воскресне...

Переможені, але не впокорені сили визвольного руху героїчно змагалися проти кривавих репресій. «Паскевичівська ніч» нависла над Польщею. І це про неї писав Норвід у вірші «Ніч», розпачливо гукаючи, що він, «як людина, обвинута путами савана, як людина, стиснута мотузкою туги, не може простягти до друга правиці».

Друзі знайшлись. Мовляв, з метою розпочати за кордоном студії з малярства 1842 року Норвід покидає батьківщину. І з того часу ніколи вже рідної надвіслянської землі не судилось йому бачити. Почалося тяжке, смутне, повне злигоднів і поневірянь життя вигнанця, польського письменника і митця, який заради того, щоб жити й творити, мусив і дроворубом у Нью-Йорку робити, і служити ліпником щелеп у стоматолога, і труїтися кислотами в цинкографіях Парижа, і друкувати іконки на продаж аристократичним набоженкам, і писати печальні листи про позички, і за безцінь продавати вельможам мистецькі речі, і свої, і придбані десь у мандрах по Італії, Англії, Франції, Америці. І так до 1883 року, коли в голій, убогій, холодній келії паризького притулку для інвалідів востаннє прошепотів він другові своєму: «Прикрийте мене ліпше».

В самоті, в холоді, в забутті кінчилося Ципріянове тривожне, малорадісне, мандрівниче і, правду сказати, досить-таки дивацьке та чудне життя. Більшості з того, що написав, він за життя надрукованим і не вгледів, ніколи не бачив на сцені жодної зі своїх п'єс, дуже часто на оголошені ним прилюдні доповіді слухачі не з'являлись. І не одне співчутливо-зневажливе слово прозвучало над його свіжою могилою, схоже на те, яке виголосив не хто інший, як син великого Адама Міцкевича Владислав, пишучи: «Чи зникнення Норвіда викличе на його користь реакцію, якої він сподівався,— доводиться мати щодо цього сумнів».

Не вдався пророк із сина пророка. Правда, не скоро — десятиріччя проминули, аж доки ім'я Ципріяна Норвіда вийшло із забуття, аж доки Норвіда почали розглядати як неповторне і многозначуще явище у процесі розвитку поезії людства. Тільки старий Кохановський (навіть у своєму чарноляському відлюдництві), тільки геніальний Міцкевич, тільки невгасно пломенистий Словацький були так неподільно зв'язані з польським народом, з польським словом, з долею Польщі, як був з ними зв'язаний самотник і дивак Норвід. Знаючи, якого розвою сягла польська мова і які обшири життя вона охопила, він знайшов і собі ту ділянку слова, яку обрисовував точно і недвозначно:

...Мені лишилося єдине за турботу —
Це простий, спільний інтерес... суспільства.

Так він писав у поемі «Річ про вольність слова». Він своє діло, діло поезії розумів як «людське діло». «Поезія,—

казав Норвід, — яка забуває про те, що вона повинна щось робити, через це саме забуває про здорову естетику». Думку про громадське діло поезії, про її соціальний обов'язок, про її суспільну діяльність Норвід проніс крізь всю свою творчість, висловивши її в поемі «Прометідіон»:

Діяльність і пісня — навіки об'єднані враз.

І в тій же поемі Норвід пише про поезію, про красу, про прекрасне:

Бо те є прекрасне, що кличе людей до мети —
До праці, а праця і є краси воскресіння.

Подумати тільки — це писалося в ті роки і в тій же Франції, де один з провідників тодішньої поезії Теофіль Готьє щойно виголосив: «Я зречуся моїх прав француза і громадянина, аби лиш побачити справжню картину Рафаеля чи оголену красуню!» То не був парадокс для епатції буржуа, то не був жарг. Так зароджувалась програма парнасізму, яка й досі в різних формах та в найзухваліших виявах живе і стверджується мистецтвом декадансу. Від самого початку протистали егоїзмові поетичних снобів і самолюбів такі люди, що сказали, як сказав Норвід: «Бачиш, мій любий, щастя — це і Вітчизна, і Людськість». А правда — це ж і є життя в усій його суперечливості і плинності. Проте не так просто суперечливості життя перенести в слово поезії. Це засвідчує і вся творчість Норвіда, де суперечливості змагаються, де борються конфлікти, де дивовижно сплутується правда й ілюзія, догма і протест, візія і прозорливість. Поряд з по-дивацьки консервативними, зашкарубленими забобонами в писаннях його висловлюються погляди і судження, що вражають і досі своїм новаторством, проникненням в дійсність, прозорінням у майбуття.

Для Норвіда щастя — народ і людськість. Поет хоч і часто захоплювався примарами католицького візіонерства, а все-таки зумів побачити в народі ті реальні межі, розколини, конфлікти, які поділяють його на протилежні і ворожі один до одного табори. «Досить поглянути на польського мужика і на прірву поміж ним та шляхтичем — досить цього, щоб зрозуміти, що широчінь тієї прірви є мірою віддалення народного повстання». Так писав Норвід, і він же міркував далі про становище польського закріпаченого селянства, про працю кріпака: «І хоч зведеш (цією

працею) отакенну піраміду... проте такою працею не зведеш на ноги кульгавого народу або Леонідової фаланги» Він не бачив надійної перспективи в бунтівничому русі селянських мас, проте він бачив, що «величезна соціальна революція... розляглася через увесь осередок європейського континенту».

Всієї величі цієї революції Норвід ніколи так і не зрозумів, але кривава розправа об'єднаних сил реакції над революційними народними масами 1848—1849 років ще більше загострила його гнів і відразу до тупоти, підлоти й жорстокості переможної буржуазії. Зневага до самовпевнених і самозадоволених «господарів часу» загострила образи його філософсько-публіцистичної лірики, зібраної в циклі сердитих і тривожних поезій — «Vademecum» (1865—1866 років).

Проте навіть в найрадикальніших своїх роздумах ніколи не сягав Норвід тієї проникливості, яку в поглядах на перспективу визвольної боротьби польського народу виявляв і Й. Лелевель, і російські революційні демократи, не говорячи вже про вислови про долю польських повстань К. Маркса та Ф. Енгельса, що ясно бачили егоїстичність, обмеженість, боягузтво, зрадництво польського панівного класу аристократії та шляхетства і знали, що «...боротьбі Польщі проти її чужоземних гнобителів передувала прихована і потайна, але рішуча боротьба в надрах самої Польщі, боротьба пригноблених поляків проти поляків-гнобителів, боротьба польської демократії проти польської аристократії». Так говорив Ф. Енгельс про внутрішні процеси в Польщі після поразки краківського повстання 1846 року, того повстання, прилучитись до якого прагнув і Норвід.

Він хотів пробратися до повсталого Кракова, але за клопотанням царського уряду був заарештований на кордоні пруською владою. Висланий до Брюсселя, Ципріян 1848 року, — саме тоді, коли К. Маркс і Ф. Енгельс виголошували в Брюсселі (звідки щойно виїхав Норвід) славетні промови з польського питання, — саме тоді Ципріян знову поспішає до кордонів своєї роздертої батьківщини, до Познані, і знову не щастить йому переступити межі, стереженої пруськими солдафонами та царськими жандармами. Однак не розпач його охоплює і не бездіяльна покора хилить його додолу. «Пам'ятати тоді себе, бачити себе, тримати себе належить... Треба не тратити часу, бо хто час втрачає, того стратить час...» Так пише Норвід в листі до Марії Трембіцької, єдиному листі, що зберігся з часу

перебування поета 1848 року на хоч і загарбаній пруссаками, але все-таки рідній, польській землі.

Знову безпритульність вигнанця, мандрівки шукача, знову сотні кілометрів від батьківщини, але не бездіяльність, але не втрата віри, але не пасивність. «Мистецтвом, — пише він тоді, — сповнюю своє життя».

Постає «Прометідіон» — поетичний діалог про мистецтво і народ, про історію і діяльність, про красу і корисність.

Думка, роздум, судження, передбачення, глибокий інтелектуалізм поезії Норвіда вкладається в гнучку, ритмічно й образно багату поетичну форму. Від спроб відтворення античних стоп і метрів і до вільного, білого, неримованого і силабічним рахунком не стриманого вірша; від довгих, розтяглих поетичних речень до вигуків, окликів, а то й просто пауз, синкоп, замовчань; від метафор і епітетів, здібуваних і у віршах попередників, до парадоксальних порівнянь, небувалих зіткнень тропів; від архаїчних мовних зворотів до найновіших наукових термінів, позначень і формулювань — он який діапазон мають Норвідова поетика, Норвідове слово.

Норвід вражає своїми відкриттями в поезії, вражає, і вчить, і збагачує. Збагачує розумінням того, яким незмірним і до дна недосяжним є океан національного поетичного слова, і скільки щасливих пошуків у ньому може безкоштовно бути, і скільки небачених, небувалих, незрівнянних перлин можуть з його глибини винести уважні і сміливі ловці!

Норвід був поет дерзновенний, в багатьох творах своїх новаторський і незвичайний. В його часи, часи розквіту романтизму, його романтиком не назвеш (окрім поодиноких речей, скажімо — історичних трагедій «Ванда» і «Кракус»). Холодок розмірковувань, строгість і точність моральних оцінок, сіль іронії розсипана по рядках його поезій — цю сіль не назвеш аттичною, і холодком класицизму не назвеш холодок його інтелектуалізму. Отже, Норвід і не класицист, і аж ніяк не парнасець. Він — поет складного і сплутаного переходу від старих форм поетичного світосприймання до нових форм критичного відображення дійсності. Втім, критичність ця в Норвіда ще дуже непослідовна, нерозважена, ненацілена, рівняючи до зрілих творів грядущих майстрів поезії реалізму — тієї її течії, яка стреміла до філософського синтезу, до лірики мислі, до шукання нових форм повнішого відображення життя. Недарма з видатніших наступних поетів саме Р.-М. Рільке від-

крив для себе Норвіда. А хто ще його, цього дивного польського поета, поза межами невеликого гуртка цінителів навіть на початку ХХ віку знав? Не провиною Норвідовою, а горем гнітючої і затиснутої в собі атмосфери вигнання, в якій він жив і творив, було те, що являючись фактично попередником новітніх поетів, Норвід не став сучасним їхнім наставником.

Неповторними, оригінальними римами, вражаючими метафорами, епітетами, що по-новому дають читачеві пізнати дійсність, людину, річ, безмежною узорністю і гнучкістю ритмів, своєрідністю словника, щедрого і на новоутвори, і на ожилі архаїзми, — всіма способами поетичної виразності прагнув Норвід виявити багатющі можливості польського слова, що від Рея та Кохановського до Міцкевича та Словацького пройшло вже глибокий процес розвитку, вдосконалення, всевиразності.

Мисль! Вона для поезії Норвіда є першим і вирішальним поштовхом. Все можна закинути цій поезії — і її протиріччя, і затемненість, і філософську сухуватість, але їй не можна закинути дармограйства, хисткої і безвольної розчуленості. Поезія Норвіда рвала з традицією квазіліричності, з пихою псевдонародності. В «Речі про вольність слова», говорячи про свій потяг до теми громадянської, він іронізує з тих оспівувачів принад вітчизняної землі, які почали нещадно повторювати один одного у віршах і про ручаї, і про троянди, і про зеленокосі берези, і про стокротки.

І раптом ці ідилічні сопілкові співи перервала навальна, скаламучена, збентежена, набита, як порохом, думкою, насичена протиріччям і противенствами поезія Норвіда.

Її не сприйняли. З неї глузували. Навіть друзі. Навіть люб'язний граф Красінський — автор драм і поем хоча й позбавлених тих вад, які досить легко знайти в поезіях Норвіда, але й далеких від Норвідової прозорливості, шукатства, багатства мислі, новаторства.

Ярослав Івашкевич пише, що й нині читач, схилившись над книгами Норвіда, «часом гнівається, часом зворушується. Свариться людина з Норвідом, часом розмовляє, часом має охоту жбурнути якимось томом об стінку. Таке-бо то нечувано живе, актуальне, сьогоднішнє. Страшенно тяжке, часом жалюгідне, але п'ється воно, як живлюща вода...»

Так, живою водою тече у сучасне і в майбутнє хвилястий і примхливий потік Норвідової поезії. Ясно, що він протя-

гом усього свого плину не однаковий. Різкі і круті його повороти, і дві теми, як два струмені, в ньому ринуть — то сполучаються, то борються. Тема релігії і тема народу. Шукаючи в релігії примирення тих кричущих суперечностей, які поет бачив і в буржуазній, західноєвропейській та американській, дійсності, і в скорботній, розтоптаній цісарським та царським чоботом Польщі, він трактував релігію не як містичний екстаз самозабуття і покладання на фатум, а в дусі гегеліанського синтезу протиріч, що й давало йому — хоча б уявний — ключ до розв'язання проблем як діалектики свого духовного розвитку, так і діалектики життя соціального, діалектики історії. Обізнаність з системою ідей Гегеля, з поглядами Сен-Сімона й Прудона, спілкування з Г. Гервегом, І. Тургенєвим, О. Герценом не пройшло для Норвіда безслідно. Етапами його нових і нових творчих катаклізмів, нових і нових душевних піднесень і прагнень стали роки «весни народів» (1848), дні польського повстання 1863 року, часи Паризької комуни. Історичні трагедії епохи відбилися — своєрідно, аж предивно часом — і в розпачливих вигуках поеми «Неволя», і в піднесених строфах вірша «Моя вітчизна», і в музиці славетного «Шопенового фортепіано». Годі назвати всі верхів'я високої, хоч і нерівної, як хвилі чи як гори, творчості Норвіда, але не можна не розгледити серед цих вершин величі «Прометідіона», стрімкості «Речі про вольність слова», сйяності і теплоти «Ассунти», значущості таких його есе, як про Шопена, про Юліуша Словацького або майже передсмертного роздуму про «Мовчання».

Глибоко відчуваючи болі своєї вітчизни, поет ніколи не обмежувався жалями над її долею, не втішався містичними візіями її майбуття. Він, який казав, що «література... вже в або за якийсь час буде, мусить бути тільки заповітом діяльності», гостро і палко реагував на прояви визвольного руху не тільки польського, але й інших народів, на подвиги передових борців.

Аж до часів славетного вождя збунтованих рабів Спартака сягає поет думкою, проклинаючи і глузуючи з юрби тих переможних міщан, що перед їхніми прагнуцями кривавих видовищ очима гинуть герої-бунтівники. До цих ситих і жадібних розкошелюбів кричить з арени гладіаторського цирку Спартак:

Вам, глядачів юрмо безлоба,
Вже треба крові й сліз щодня...
Прийшли ви, злякані й пропащі,

Шукаги дух чи мертву річ?
Наш крик до вас — як стрільно в праці!

(Переклад Д. Павличка)

Презирство до тріумфуючих багатіїв і визискувачів, до хвньої пихи, жорстокості і нещадності — ось що наситило рядки його поезії про Спартака, як і строфи багатьох інших Норвідових творів, які ганьбили паразитичне життя панівних верств суспільства, а водночас оспівували тих сміливців, які не шкодували життя в боротьбі за щасливіше людство.

Такі його разючі вірші про борця за визволення негрів у Сполучених Штатах Америки — про закатованого Джона Брауна та його синів, про О'Конелла, борця за свободу Ірландії, про проводиря повсталих алжирців Абу-ель-Кадіра. Або згадаймо його шанобливе схилення перед людяним хистом російської танцівниці:

Лиш я, росіянку, син Польщі убогий,
Вінок тобі кину побожно!

Або ще раз вдивімося в образи пластичної, як величавий фриз античного саркофага, жалобної рапсодії на смерть польського генерала Бема, що поліг у боротьбі за волю угорського народу, яко «останній лицар» (так назвав Бема Карл Маркс у промові на польському мітингу 1867 року).

Поет бачить, як несуть люди домовину Бема, бачить морну прірву могили — «цю прірву переступити не зуміла ще жодна людина». Але поза труною, поза могилою, поза прірвою він бачить далі й далі, він бачить майбутнє, він бачить, як фатальні межі й прірви переступає переможний похід людства:

І поведем хороводи крізь землі, огорнуті снами,
Свиснем в сокир щербини, урнами вдаримо в брами,
Аж врихонські мури розваляться, наче колоди,
Прочнуться серця — полуду в очей поздирають народи...
Далі! Далі!

(Переклад І. Драча)

Поет підносить сокиру народної помсти, оспівує її в ті ж часи, коли російські революціонери кликали до сокири Русь, коли Шевченко заповідав «громадою обух сталить... та й заходиться вже будить». Проте марним ділом було б віставляти хитливий, двоїстий, розшарпаний світогляд Норвіда з цілеспрямованою, непримиренною, революційно-

демократичною творчістю Шевченка. Норвідові Шевченко був чужий, хоч він знав про нього досить багато з книги свого близького друга Броніслава Залеського і, певне, з особистих розмов. Броніслав Залеський був «соузником» Шевченка по оренбурзькому засланню і в своїх, виданих 1867 року в Парижі, спогадах «Польські вигнанці в Оренбурзі» пише про Тараса Шевченка, називаючи його «гайдамацьким внуком», дружньо оповідаючи про незламного українського бунтаря — поета й художника, водночас де-що загущуючи революційно-демократичний характер Шевченкової особистості й творчості. Норвід читав — і читав, як він каже в листі до Залеського, з повагою — його спогади, але постать Шевченка лишилась для нього далекою й незрозумілою. Взагалі не багато знався Норвід на українських справах, попри своє сердечне товаришування і з другим Залеським — Юзефом Богданом, чільним представником так званої «української школи» в польській літературі. Свої знання про Україну Норвід міг черпати саме з його віршів, дуже віддалених од того розуміння визвольного руху українського селянства, яке мав от, скажімо, Северин Гощинський, поет не близький до Норвіда і зовсім не його однодумець. До Богдана Залеського звертається Ципріян, гадаючи, що з його поезій повіяв йому степовий вітер України:

Віщим словом озовися —
Хай летить стома вітрами
Над ліси, і над полісся,
І луною над степами!

Тяжко, аж до розпачу вражений поразкою народних повстань 1848 року, він пише «Неволю» (другу частину триптиха «Громадської пісні чотирьох сторіч»), де звертається і до русинів-українців, запевняючи їх, як і інші слов'янські народи — російський, чеський, польський, що тільки в релігії і через релігію вони здобудуть собі свободу.

Ця релігійна філософічність та історіософічність до добра не доводила. Заплутуючи свідомість, вона заплутувала і вірш.

Прикладом цьому може бути й шойно згадана «Громадська пісня чотирьох сторін» — тьмава, одірвана від правди життя і борні народу, позбавлена тих неповторних, накреслених рукою справді великого поета художніх прикмет, які вражають сучасного читача Норвідових поезій, цінуються ним і збагачують його.

Норвід лишив потомству не тільки своє слово, але й здобутки свого графічного мистецтва. На жаль, лише мейсальйон з обличчя З. Красінського зберігся з його скульптурних робіт. Графіка Норвіда гармонійною примхливістю рисунка, поривчастими, нервовими лініями, спостережливістю, гостротою своїх образів близька до характерних рис його поезії. Проте не вона вводить Норвіда в коло великих митців.

Спадщина Норвіда — поетичне слово. Слово, що розбуджує думку, що пробуджує дію, що не боїться бути повчанням і порадою, що не уникає «предметів», як він сам пише, «сухих і невдячних», себто не освячених тією традицією романтичної «красивості», проти якої йшла Норвідова творчість, що жадібно й активно реагувала на всі предмети дійсності, не ділячи їх за умовними ознаками «красивості» чи «некрасивості».

Чудною людиною був цей чоловік. Нерозважною, нетримною, легко збуджуваною і, певне, подеколи й прикрою. Нелегко йому жилося без батьківщини, без надії на завтрашній день, без розуміння навіть з боку близьких друзів, а то й просто без хліба, житла, тепла. Нещасна заоханість в багату і гарну, себелюбну і користолобну Мадю Нессельрода (Калергіс) теж нівечила життя великому поетові. Так він і вмер самотником, хворим на сухоти відлюдником, невизнаним, забутим людьми диваком і бідаком. Згадаймо його останні слова: «Прикрийте мене ліпше». Ні! «Розкрийте мене ширше, розкрийте перед народом, перед людством, перед світом!» — так мусив би скричати живий поет. Розкрити поезію Норвіда — це значить не тільки поглибити свої знання і свою пошану до культури братнього польського народу, але й для культури української мати ще один цінний зразок і приклад нелегкого й складного, відданого й запального служіння поетичним словом народові, життю і людству.

СПОГАД ПРО КРЕМЕНЕЦЬ

Теплом і супоковм овіває мою душу спогад про це тихе, сумирне місто, мальовничо розкинуте по схилах невисоких лісистих узгір, що звелися між долинами маленької Збитвянки та невеличкої Ікви, прославленої у віршах того славетного польського поета, який 1969 року сам став на її береги, щоб прославити ім'я геніального поляка, що був народився тут, на українській землі, і сповнив свої малесенькі груди теплим українським вітром, запашним од росистої зелені прибережних верб і мурав Ікви.

Вербова водо, пахуща крином,
відкіль течеш ти зеленим плином?
Які бентежні і посмутнілі
твої пахучі зелені хвилі!
О Ікво, Ікво, духмяна й тиха,
вербовим духом твій струмінь диха.

Так писав Ярослав Івашкевич ще піввіку тому, мріючи прийти вклонитися горам і струмкам, садам і лукам, вулицям і домам того міста, де 1809 року народився Юліуш Словацький. Мрія Ярослава здійснилася, коли на стошістдесятиріччя великого поета до міста його дитинства зібралися в добрій згоді, в глибокій шанобі і врочистому зворушенні друзі — поети Польщі, України, Росії, Білорусі, Литви, прагнучи гідно прославити пам'ять людини, яка тут вперше розтулила очі, глянувши в світле вересневе небо Кременця, вперше почула тут шум тоді ще молодих лицейських кленів, уперше відчула тепло ніжних материнських рук пані Саломеї.

Невіддалік од місця, де зібралися ми, стояв маленький, білий, як сніг, будиночок з зеленими віконницями, під чер-

воним дахом. Про нього поет мріяв у женеvській далечині, випущив матері — пані Саломеї — про свою надію, що він колись обсадиць цей будиночок різнобарвними рожами — мальвами, своїми улюбленими квітами.

Надія не здійснилась. 1830 року востаннє і навіки попрощався молодий Юліуш з батьківським домом, але в серці ніколи не розлучався з ним, з цією землею, з цими полями і ріками, лугами і горами. Україна була постійною темою дум, спогадів, віршів і прагнень великого польського поета. Від перших поезій, таких, як «Українська дума», від поеми «Змій» аж до епосу «Беньовського», до тривожного й буряного «Срібного сну Саломеї» — крізь всі етапи творчості Словацького проходить тема України, історії українського народу, його боротьби, його сподівань і страждань. Прогляньте його листування з найукоханішою, як він казав, людиною на світі — з матір'ю. Мрії про отчий дім, про теплий хліб батьків, мрії про те, щоб «листочком впасти до підніжжя» того дерева, на якому зріс, — в поетових листах різними виразами та образами виявляється ненастанна туга за рідним Кременцем, за рідною землею. В Кременці він уперше почув людське слово, виголошене мовою поляків і мовою українців. У Кременці він почув першу пісню, і, певне, це була пісня українська. Знання українського фольклору, любов до української народної пісні породили його «Українську думу», «Пісню козацької дівчини», «Змія», величавий, хоч і вкритий містичним серпанком образ кобзаря-пророка Вернигори в «Срібному сні Саломеї» і «Беньовському». В своєму утворі «Король Лядави» Словацький пише про пісні українського люду з тим же захопленням, з яким про них писав Микола Гоголь. Словацький, як і Гоголь, відзначає інтерес, який письменство почало тоді приділяти невичерпній скарбниці української народної пісні, і пророкує їй славне майбутнє — вона стане підвалиною прийдешньої літератури. В тій знаменній ідейно-художній течії польської літератури, яку ми умовно називаємо «українською школою», течії, утвореної натхненням Антона Мальчевського, Северина Гоцинського, Богдана Залеського, течуть і струмені могутньої творчості геніального Словацького, хоч, безумовно, вони є лише частиною цієї творчості, є лише одним з тих її численних і розмаїтих мотивів, які загалом складають собою багатогранну, многозвучну поліфонію поезії великого Юліуша. Ще Ципріян Норвід говорив про незрівнянно широкий розмах поетичної мови Словацького: «Він рівного собі не має.

Жоден: ні Адам, ні Зигмунт, ані Богдан, ані сам Ян Кохановський не єднали так, як Юліуш, в одній лірі мови всіх віків, всіх, так би мовити, станів... Юліуш Словацький володів мовами всіх віків, часів, суспільств, типів і станів».

Коли я виділяю українську тему в цьому багатстві творчості Словацького, то тому, що саме в Кременці, на землі, омитій духмяними водами Ікви, під ясенями і кленами старого парку, насадженого ще Чацьким, у будинку ліцею, де не раз пробігав і молодий Юлек, тоді — 1969 року — мав честь стояти і говорити це перед людьми різних мов — польської, російської, білоруської, литовської, української, для яких в органічному звучанні поезії Словацького виразно вчувається і їхня рідна, питома, знайома мелодія.

Творчість Словацького має широке міжнародне значення, всесвітню славу й пошану. Перекладена багатьма мовами, зокрема мовами радянських народів, вона стала невід'ємною частиною тієї світової духовної спадщини, яку так бережуть і пильнують од новітнього варварства люди соціалістичного суспільства. Вони пам'ятають і ніколи не забудуть Ленінових слів про те, що комуністом не можна стати, не досягнувши духовної спадщини, яку залишили нам минулі віки. Найкращі традиції національних культур минулого зберігають і плекають у своєму вільному розвитку культури соціалістичних народів — як тих, що вже збудували основи нового суспільства, так і тих, які переможно в своїх країнах соціалізм будують. Культура Польської Народної Республіки має славі і дорогі для всього людства традиції, зокрема традиції братерства і дружнього єднання з прогресивними, справді народними, силами культури російської, української, білоруської, литовської. Одним плащем накрившись, стояли на Невській набережній два генії, два поети — Росії і Польщі, і страшні холодні вітри миколаївської зими не змогли цей братерський плащ розірвати. Словами любові й пошани озвався зі свого паризького заслання Юліуш Словацький до засланого на Кавказ Лермонтова; поезію Пушкіна він називав садженою діамантами. Він прозірливо і проникливо бачив дійсність і ніколи не ототожнював лад самодержавної деспотії, лад російського царизму з історичною долею і волею, характером і прагненням російського народу, пригнобленого царизмом так, як і інші народи імперії. Слова свободи тоді вже вимовляли благородні сини Росії — декабристи Рилев, Бестужев, Пестель. Це на їхню честь відбулася 1830

року на вулицях Варшави народна демонстрація, і над юрбою сяяло славне гасло, одне з найблагородніших гасел, створених у людській історії: «За вашу і нашу свободу». Є підстави думати, що під цим гаслом марширував і юнак, худорлявий, блідий, хворобливий юнак, у серці якого вже звучали слова і «Оди вольності» і «Гімну»:

Рицарі, підносьте голоси!
Грянь же, співе вольності живий,
І цареві башти потряси!

Образ одного з таких рицарів поет пізніше вивів у своїй драмі «Фантазій». Це друг польського повстанця Яна російський революціонер-декабрист, товариш Пестеля й Муравйова-Апостола, благородний і самовідданий Володимир Гаврилович. Його смертю закінчується драма, його подвигом очищаються серця. Гімном російському борцеві за свободу є, по суті, найвидатніший за своїм реалістичним устремлінням увір Словацького — драма «Фантазій».

Так, ні холодні, люті віхоли царської сваволі, ні пекучі самуми справедливого болю за розтерзану вітчизну не засліпили далекоюсяжного зору поета. Всі вихори своєї доби, всі її пристрасті, муки — і розпач її, і надію її — він сприйняв душею своєю, він, син віку, син польської тогочасної неволі, речник її болю, її віри, її сподівань.

Він був першим співцем польського повстання 1830 року, подвиг і гіркий досвід якого протягом всього життя обдумував і відтворював. Він відчув те, що тільки найпрозорливіші люди того часу бачили. Він збагнув те, що розумів Лелевель, те, що точно висловив Енгельс, говорячи про трагедію повстання 1830—1831 років: «В 1830 році панівний клас Польщі виявився настільки егоїстичним, обмеженим і полохливим у законодавчих зборах, настільки самовідданим, повним ентузіазму і мужності був він на полі битви... Повстання 1830 року нічого не змінило у внутрішньому становищі народу; це була консервативна революція».

Це трагічне протиріччя 1830 року відчував і Словацький. Певна річ, не так строго науково, як то аналізував пізніше Енгельс, але відчував і писав про це в «Гробниці Агамемнона», в «Кордіані», в «Беньовському» — власне кажучи, писав про це, думав про це, болів цим протягом всього свого життя, за що й вислуховував од своїх супротивників, оборонців шляхетської пихи, і найтяжчих прокльонів,

і образ, і загроз. Поет не похитнувся, хоч боляче переживав цю недостойну колотнечу, страждав од неї. Він не похитнувся, бо вірив:

І вийдуть сто робітників...
Вони все місто змінять,
Ночей не шкодувавши й днів,
І всі клітки відчинять,—
Нехай пташки б співали,
Неволі більш не знали.
І залунає зрана:
«День вольності! Осанна!»

Несучи в собі цю непохитну віру, він ввійшов у майбутнє як ідейний соратник Йоахима Лелевеля, як попередник польських революційних демократів — Петра Сцегенного, Едварда Дембовського, як поетичний натхненник славних героїв-комунарів Ярослава Домбровського і Валерія Врублевського. Поезію Словацького взяв як свою спадщину, як своє натхнення, як свій клейнод пролетаріат Польщі, його революційна партія.

Ось чому до Кременця на урочисті дні, присвячені Словацькому, так радо й піднесено приїхали поети різних народів. На чолі польських письменників — Юліана Пшибося та інших, старіших і молодших, польських поетів, літературознавців, прозаїків — приїхав Ярослав Івашкевич. Згадую про їхнє прибуття тепер, коли нема вже поміж живих, увійшовши в те безсмертя, де зустрів їх Словацький, ані Юліана Пшибося, ані пана Ярослава. Зі скорботою згадую, бо любив і люблю складну, тонку, вишукану лірику Пшибося, бо любив і люблю великого письменника Польщі Івашкевича, поета, прозаїка, драматурга, есеїста, мислителя, суспільного діяча, самовідданого патріота своєї героїчної батьківщини, а водночас благородного і переконаного інтернаціоналіста, борця за щастя людства, за його творчий труд, за мир на всій землі. Я з ним не раз зустрічався і в Києві, і в Москві, і за кордоном, і в Варшаві та Кракові, і під гостинним дахом його будинку в маленькій оселі Стависько. Я читав і читаю його поезії, драми, новели, такі ліричні, а часом такі трагічні, такі духовно повні і поліфонічні, такі музичні, що, читаючи їх, розумієш, чому юний Ярослав, вихованець не тільки Київського університету, але й Київської консерваторії, не без вагання зрікся диригентської чи й композиторської діяльності. Мене зворушувала й та ніжна любов, яку крізь все своє непросте і некоротке життя проніс у чулому й благородному серці своєму Івашкевич до рідної і для нього України.

Він писав: «З Україною пов'язано моє дитинство, юність, роки навчання в Києві. І тепер, живучи у Варшаві, я часто звертаюсь думками і почуттями до землі, на якій народився; думаю про Україну, про її великий народ, про її літературу... Кожен приїзд на Україну — для мене велика радість».

Під час його приїзду — після довгої, сорокарічної перерви — уже на Україну Радянську, 1958 року я й познайомився з паном Ярославом. Ми блукали з ним по вулицях Києва, колись добре знайомих йому, а нині часом і невпізнаних, змінених новобудовами гарними й негарними, а де-не-де ще зяючих слідами пережитих фашистських дикунств, знищень, боїв, пожеж. На теперішній вулиці Горького ми знайшли вцілілий будинок, де жив за студентських літ Ярослав; ми спинилися біля корпусів колишньої 4-ї гімназії, яку він кінчав; на Круглоуніверситетській вулиці ми знайшли дім з ампірним фронтоном — тут містився польський театр, очолюваний до 1919 року славетною актрисою Станіславою Висоцькою, про яку у київських віршах 1974 року зворушено згадував Івашкевич, що деякий час завідував літературною частиною театру:

Ніщо змінити тут не в силах —
Я чую й досі, як тупоче,
Я бачу блиск зіниць стемнїлих,
Влєсть посміху, глибокі очі...

Овіяний спогадами, розчулений ходив пан Ярослав по Києву, з яким багато незабутнього й дорогоцінного було для нього зв'язано. Він віддався спогадам, що часто були за основу віршів і новел. Кальник, де поет народився; Томашівка, де часто бував у свого родича й друга — славетного композитора Кароля Шимановського; Дашів, де 1902 року поховано його батька, скромного бухгалтера Кальницької цукроварні. Ярослав, приїхавши до Києва, говорив про своє давнє бажання вклонитися батьковій могилі. Боже мій, — подумав я, — скільки років минуло, скільки подій і буревіїв, скільки битв і канонад пронеслося над старою дашівською землею! Чи могло вціліти там покинуте католицьке кладовище, на якому давно нікого не ховали і, певне, ніхто не навідувався до його гробків? Як це показати Ярославу? Не могла ж там зберегтися незабутня для нього могила. Треба подзвонити до Іллінецького райкому — хай хоч поглянуть, допоможуть вирішити, чи можна шановного гостя везти до Дашева, чи не наразимо його на

біль і гіркоту? Секретар райкому зрозумів наше становище, пообіцяв сам поїхати, подивитися. Минув день. Дзвінка нема. Минає другий. Івашкевич питає, коли ж поїдемо. Я кручусь, щось белькочу про дороги, бо й справді нарінули грози, про ремонт автомобіля і розумію, що Івашкевич з мого белькотіння прикро дивується. Я не міг зопалу й повірити, коли наприкінці другого дня секретар подзвонив і зраділо оповів, що якимось чудом могила збереглася. На тяжкій надгробній плиті стояв незатертий напис, що тут вазнав вічного спочинку Болеслав Івашкевич. Секретар сказав, що могилу впорядкують і син може приїздити. Відразу виправились дороги, автомобіль виплигнув з ремонту і Ярослав разом з українським поетом Миколою Упеником схвильовано рушив у подорож. Повернувшись, він піднесено розповідав, як приязно їх зустріли в райкомі і вкупі поїхали до Дашева.

Могила була в порядку, навіть трохи надмірному. Стежку до неї посипано піском, навкруг плити посаджено квіти, і видно було, що посаджено їх наспіх учора. Упеник казав, що це Івашкевич помітив, розчулений дещо простосердою заповідливістю.

Так відбувся перший приїзд славного польського поета на свою батьківщину. Приїздив він потім ще не раз. І от дві Словацького. Насамперед — Тернопіль, звідти — Кременець, а наприкінці — Київ. На тернопільський аеродром зустрічати літак з Варшави приїхали керівники області, тернопільська інтелігенція, прибули письменники. З літака вийшов Ярослав, за ним — його колеги. Ласкаві слова привітань, стискання рук, обійми.

Я про цей незабутній приїзд писав через кілька років Івашкевичу, згадуючи про сповнені любові і пошани кременецькі торжества. Я писав:

«Ви, дорогий пане Ярославе, йшли під чистим безхмарним небом по вулицях відродженого, піднесеного зі страшного праху руїн Тернополя. Ви йшли, посміхаючись і радіючи. Ви стискали руки російським, українським, білоруським, литовським друзям. Разом з письменниками Вас зустрічали партійні й радянські робітники області, тернопільці — і старі, і дітлахи. Вони знали, хто одеї поставний, гарний, дужий і широкоплечий, високочолий і привітний чоловік, що посміхався і людям, і небу, і білим будинкам Тернополя, і ряснозеленим його садам, і блакитному ставку, що саяв у центрі новозбудованого міста. Ви, як і ми всі, були схвильовані і приховувати свої радості та хви-

лювання не хотіли. Починалося знаменне, світле, сердечне свято не лише літератур, а й народів споріднених, близьких один одному, хоча в історії їх було в минулому немало сторінок болісних і тяжких, нині назавше перекреслених переможною рукою братерства, єднання, взаєморозуміння.

Ви йшли, розпитуючи про програму святкувань. Кульмінаційним пунктом було відкриття пам'ятника в Кременці. Не зберігся будинок, де Юліуш народився. Але поблизу нього стоїть білоколонний, скромний дім, що належав дідові Словацького, в якому няньчили, пестили, бавили сіроокого внука, на якого таку велику надію мали і родина Словацьких, і родина Янушевських (батьків матері Юліуша — Саломеї). Як чудесно їхні надії справдилися! Хлопчик виріс і став геніальним поетом не тільки Польщі, а й всього людства. Ось чому на подвір'ї кременецького дому і відкривали сьогодні поставлений йому пам'ятник. Це красиве погруддя роботи українського скульптора В. Бородея було, здається, першим спорудженим на землі монументом Словацькому.

Валка машин рушила з Тернополя широким шляхом до Кременця. В скупченому мовчанні Ви милувалися краєвидами Волині. Величне передвістя Карпат відчувалося в їхніх узгір'ях, долинах, крутоярах. В цьому українському пейзажі було багато несхожого до тих картин природи, які оточували Вас у дитинстві — розлогі степи південної Київщини, сині береги Росі, запасні левади Кальника, Тимошівки, Дашева, які Ви й досі оспівуєте. Мені дуже до серця Ваш поетичний триптих, розпочатий ще 1916 року і закінчений вже в році 1931-му. Повернувшись з подорожі по заході Європи, Ви згадуєте місця свого народження і мрієте про те, щоб

Вдивитися в зелені вод свічадо,
Де зморене лице твоє відбилось.
Жадоба марна шани і відради —
Багато пройдено. Так мало залишилось...»

...Так сумовито Івашкевич писав, коли йому було лише тридцять сім років. До теми смерті він часто, аж надто часто повертався до останніх своїх літ, але дивно, що ці смутні роздуми не тамували в ньому його потужного, широкого, справді-таки степового життєлюбства. Він сам признавався: «Можливо, я й справді смутний, але подивись, який світ прекрасний!» І згодом додав до цього: «Шлях митця повинен бути спрямований до життя, а не до смерті, він

повинен стверджувати, а не заперечувати — і в цьому прагненні полягає його найблагородніше завдання формувати душу нової, зміненої людини». Така впевнена життєствердна переконаність прийшла до нього вже на схилі літ, коли він в умовах Народної Польщі вже стільки зробив, передумав, створив прекрасного й досконалого, гідного глибокої подяки і любові, яку являли йому до останніх його днів і являтимуть далі через віки читачі і рідного народу, і всього людства. Дуже помилявся тридцятисемилітній письменник, гадаючи, що пройшов багато, а залишилось замало. Лишалось тоді ще більше як п'ятдесят один рік життя, багатого, пройнятого до останнього подиху могутнім творчим поривом душі, якої не виснажила старість, яка завше надихалася красою світу навіть тоді, коли зі світом поет прощався, як то зробив у своєму останньому, надрукованому за місяць до смерті вірші:

Прощайте, і сни, і кохання, прощайте, хмарини білі.
Прощай, опівнічне страждання, добраніч, живлющий ранку,
Добраніч, мій песик милий, добраніч, о світе мій цілий,
Добраніч, тополе висока,— і Ти, що стоїш на ганку...

...Не буду більше писати про смерть. Повернуся знову до тієї теми торжества творчого життя, до теми безсмертя, яку хотів зробити провідною у своєму листі до Івашкевича:
«Ви були мовчазливі тоді, коли, їдучи до Кременця, вдивлялися в плавні й хвилясті землі, зволожені зеленими водами Ікви, з якою Ви розмовляли майже піввіку тому. Прозріння, високе, але й задумливо смутне володіло Вами в поетичному діалозі з Іквою, що водою вербовою своєю омивала й напувала дитинство та отрочтво Юліуша. І ось Ви побачили заповітні води, і виник перед душевним зором Вашим невгасно сяючий над цими водами образ поета:

Хотів я бігти, щоб з ним зустрітись,
Щоб в нього — в зірку морську — вдивитись,
Щоб спів надводний його почути,
Спів, повний миру, спів, повний смуту.

Ви не прибігли, Ви прилетіли йому назустріч. Перед Вами розступилися юрби народу, що зібрався навколо дідового дому Словацького. Там нині міститься міська книгозбірня з меморіальною кімнатою поета, де дбайливо зберігаються родинні портрети, книги, речі, що належали Словацьким і Янушевським.

Біля ще огорнутого білим покривом пам'ятника розпо-

чався мітинг. П'ятьма мовами звучали виступи письменників, учителів, школярів. От виступили і Ви. Юрба напружено й шанобливо слухала.

— У мене почуття таке, наче сам Словацький зараз присутній тут, разом з нами, живий серед живих,— казали Ви.— Здійснюються мрії поета. Образ його став образом, що променіє на весь світ. Польська романтична література і цей пам'ятник, споруджений на українській землі — на землі однієї з республік Радянського Союзу, свідчать про вікодавню дружбу наших народів, стверджують те велике, що об'єднує, а не роз'єднує серця.

Перший секретар партійної організації області І. Ярковий перетнув стрічку, покров упав, і під полуденним сонцем Кременця засяяло тонке, гарне обличчя поета. Ви довго вглядалися в його риси. А я думав про те, що аніхто, крім Вас, так не заслуговує бути названий достойним продовжувачем тих традицій любові і розуміння між польським та українським народами, що їх співцем був Юліуш Словацький, починаючи від його юнацького вірша «Українська дума» і до величавих октав епопеї про Беньовського. Творчість Словацького пройнята українськими мотивами, спогадами про землю, на якій він народився, про «річку кременецької гори», про Ікву, що «плине по килимах зелених лук».

Ваш вірш «Іква і я» не просто продовжив розпочату Словацьким тему, але й розвинув її, сполучивши образ геніального поета з образом животрепетної і чистої ріки. Ви зачитали цього вірша на вечорі в актовому залі колишнього Кременецького ліцею, в якому свого часу польську мову й літературу викладав батько Юліуша — рано померлий пан Евсебіуш.

Нині в старовинних домах ліцею міститься педагогічне училище. Гомінкі коридори відлунюють молодими голосами. Юнаки й дівчата стоять пліч-о-пліч. Актівий зал невеликий, а бажаючих побачити й послухати гостей Кременця — поетів п'яти народів — багато. Відзвучали вірші. Артист сів до рояля. Здається, ніколи я не сприймав музику Шопена так, як тоді, в Кременці. Чудесно влилися цілющі душу прелюди й ноктюрни в гармонійну атмосферу вечора, присвяченого благородним утворам високого польського романтизму.

Скільки були ми з Вами в Кременці? Днів два-три, але як і досі живуть, дихають, хвилюють спогади про це затишне містечко, що розкинулося поблизу Ікви по схилах

блакитних пагорбів. Будиночки під гонтовими дахами, стрункі дзвіниці церков та костьолів, біло-жовті фронтони корпусів ліцею, що визирали з зеленого шуму старих парків. Він був тоді ще дуже молодий, оцей парк, насаджений Чацьким, фундатором Кременецького ліцею, коли в шесті його лип, ясенів, кленів вслухався маленький Юліуш.

Тихо гомонячи, гурток письменників проходив алеями парку, йдучи до поблизу розлеглого під тіннями кронами вікових дерев кладовища. Ми йшли до могили матері Словацького. Найулюбленішою істотою для Юліуша була його мати, а для Саломеї не було більшої любові за любов до сина. І ми не забули про це, вирішивши покласти квіти кременецьких луків на замшій надгробний хрест на могилі Саломеї Словацької-Янушевської.

Ми мовчки стояли навколо могили. Хтось із польських поетів нишком, наче сам собі, почав читати поезії Юліуша. Польська мова влилася в урочисту тишу кладовища. Ви, пане Ярославе, нахилилися і букет осінніх айстр дбайливо простелили біля надгробка. Ви потім назвали ці квіти найпрекраснішими. Вони були такими, бо вся Ваша творча сутність чуйним відлунням сприймала цю тишу, цю скорботність думок, осінній щемливий, гіркуватий запах квітів, дерев, мохів, цей побожний супокій саду померлих. Ми дивилися на Вас. Ваше обличчя не могло приховати задумливого смутку. Проте я вже знав Вашу «Книгу моїх спогадів», де Ви про пережите писали:

«Минають, минають, минають в голові ці образи землі, липаючи по собі аромат і якесь зворушення. Барвіста імла перед очима не розвіюється, все змішується, все стане єдиним. І нагло з багатства образів і думок, з багатства побачених облич і стиснутих рук народжується разюча думка: радість з того, що пережито».

В багатьох Ваших поезіях, часто досить журливих і похмурих, раптом дзвінко заблищить, раптом яскраво зазвучить ця радість, цей захват перед гармонією буття, ця животворна віра в людину, в людство, в людяність. Ні, безнадійний песимізм чужий Вам так само, як чужа зневага до людини, брутальність і самовдоволеність юберменшів, як вороже й огидне для Вас людоненависництво фашизму. Ви просто дивовижна людина отим розмаїттям почувань, думок, знань і переживань, які втілені в образи Ваших творів, які наповнюють Вас усвідомленням безсмертної краси світу й життя. І з юнацьких «Восьмивіршів» до мудрої печалі «Карти погоди» це усвідомлення знаходить

для свого вияву форми — що зріліші, то простіші й ясніші в «знятій», як то казав старий Гегель, складності свого змісту. Вся поезія Ваша овіяна ліричністю, зовсім не завше стримано зажуреною і ніжною. Гнів, іронія, презирство звучать у багатоголоссі Вашої поезії та й Вашої прози, теж овіяної ліричністю в найрозмаїтіших її тонаціях.

Складний контрапункт Ваших оповідань і повістей, а все ж голос Івашкевича відразу впізнати, читаючи такі несхожі одна на іншу новели, як от: «Місяць сходить» і «Мати Йоанна від ангелів», як «Костьол у Спарисшеві» і музичний цикл «Садів». Музикою пронизано й найбільшу, багатопланову епопею Вашу — «Честь і слава». Музика і слово — вони сплелися в творчості поета й музиканта Івашкевича, створюючи його неповторний і в польській літературі, і в літературі світовій стиль, породжений глибоким сприйманням культури вселюдської — літератури, музики, живопису. Говорячи про такий синкретизм, згадуєш великі імена Ромена Роллана, Льва Толстого, Томаса Манна, та й Амадея Гофмана, та й Франца Верфеля, та й Івана Тургенєва. Серед цих славних імен ставлю я імено Ярослава. Він в дитинства стояв і вслухався в розкішний плюскіт моря української пісенності. Він з юнацьких років вбирив в себе і героїчний дух рідної польської літератури, і мелодію української мови, і незрівнянні цінності культури російської.

Так. Кризь все життя віддано і вірно, всупереч всім перешкодам, дуже небезпечним особливо в час панування в буржуазній Польщі вже цілком розперезаних шовіністичних верховодів, Ви, пане Ярославе, пронесли любов до клейнодів російської мови, до скарбів російської літератури. Ще той поет, пам'ятникові якого Ви щойно вклонилися, говорив про алмази мови Пушкіна. Пушкін і Міцкевич. Вони для Вас навіки дружньо з'єднані, як би жорстокі часи їх не роз'єднували. Про Пушкіна Ви писали 1939 року (драма «Маскарад») і в книзі роздумів про Петербург — Ленінград (1977 рік). Як глибокий знавець і цинитель, Ви говорите і в поезії, і в прозі про Толстого й Глінку, про Скрябіна й Ахматову. Ви — художник якнайширшого розмаху, переконаний борець за культуру, не замкнути в собі, а достойно сповнену величчю загальнолюдською, благородством і чистотою духу інтернаціоналістського. Такою є й буде культура Вашої Народної Польщі. Вона розвивається завдяки таким могутнім талантам, як Ваш, дорогий пане Ярославе...

Про все це я думав, стоячи напередодні нашого від'їзду поруч Вас на Замковій горі над Кременцем. Красива, добра, світла земля широко розкривалася перед нами. Суворе каміння старовинної фортеці, званої тут фортецею королеви Бони, не заслоняло просторого й спокійного круговиду. Розкішним пейзажем назвали Ви побачене. «Яка ж дивна і прекрасна випадковість,— казали Ви,— що власне тут, у цьому чудесному закутку землі, прийшов у наш світ великий поет, який став одним із зв'язківців між нашими народами, запорукою дружби і співробітництва». Так Ви писали, приїхавши з Кременця до Києва, збираючись летіти додому, в Варшаву, в своє Стависько...»

Тихий будинок в Ставиську ще одинадцять років після повернення пана Ярослава чув його голос, рипіння старого паркету під його дужими стопами, перех його кроків по зарослих травою, чи завіяних снігом, чи засипаних пожовклим листям стежках і полях навколо. Він часто думав про смерть, але не піддавався безсилим медитаціям, сила і жадоба творити наснажувала його, допомагала долати і напади недуги, і страх перед неминучим. Він знав, що творити — це значить увіходити в безсмертя. Він увійшов.

СМАК СОНЦЯ В СЛОВІ

Про поезію Є. Чаренца

Ми достойною шанобою згадуємо імена тих, що поетичним словом своїм з перших же літ Великого Жовтня у славили його всесвітньо-історичне значення, провістили його вирішальну роль у подіях віку, відобразили засобами своєї поезії його могуття у ствердженні найжиттєвішої надії людства на майбутнє, на свободу, на мирний творчий труд, на радість. Багато прекрасних імен таких поетів-прovidців може назвати історія літератури всього світу, а насамперед літератури тих народів, що перші, як авангард, піднесли переможний прапор соціалістичної революції. В рядах цього авангарду крок у крок з мільйонами ішли, ідуть і йтимуть його співці, його поети, його речники. Такими з перших же часів нової ери — ери соціалістичної — були росіяни Горький, Маяковський, Блок, українець Тичина, білорус Янка Купала, узбек Хамза, грузин Галактіон Табідзе, єврей Фінінберг, башкир Сайфі Кудаш. Поруч цих імен стоїть славне ім'я поета Радянської Вірменії Єгіше Чаренца. Для українського читача ім'я і творчість Чаренца відомі вже давно. Чверть віку тому вперше вийшов том українських перекладів його поезій і поем, том, любовно відредагований такими майстрами мистецького перекладу, як Максим Рильський і Леонід Первомайський. Рильський дружив зі своїм вірменським побратимом, цінував його творчість, назвавши її оптимістично-трагічною і так змалювавши узагальненими рисами творчий портрет видатного друга свого: «Він плакав, гірко сміявся, палав, трепетав, гримів — з непохитною вірою в прекрасне майбутнє народу й людства. Такі поети надовго переживають своє життя, вони, по-різному сприймаючись за різних часів,

стають дорогими супутниками наступних по них поколінь».

Минуло мало не півстоліття з дня смерті Чаренца, але бурі, які за цей час пронеслися над світом, не припорошили його слів, не пригасили їхньої полум'яності, не вивітрили їхньої карбованої чіткості. Ми ще ясніше бачимо в них не тільки силу відображення минулого й сучасного, а й силу прозріння. Ми знаємо, як незаперечно і вагомо ствердило прийдешне Єгішеві провісницькі слова, написані ще 1921 року:

Коли час безжальний проб'є,
ми готові вершити суд.
Що ж, приходьте ж, скільки вас є!
Наші груди — граніт і сталь.
Знали ми, що цей день встав,
що вагітна грозою даль.
Так приходьте ж, вируйте, гриміть,
як кривава лиха водозверть,
та від нас пощади не ждіть —
вас чекає смерть.

Поема «Радіо світу»,
(переклад Г. Плоткіна)

Тема життя і смерті, образ вогню нищівного і вогню творчого — вони в різних варіаціях і тембрах проходили крізь всю поезію Чаренца, починаючи від пекельного жару «Дантової легенди», через п'янючий, танцюючий вогонь поеми «Сома» до радісного світанкового проміння, яке осяяло фінальні строфи його однієї з останніх поем — «Норк», поеми про вірменську тополу, ожилу під сонцем свободи:

Прийшла для нас сьогодні мить
Перед народами й світами
Невтомну радість просурмить
Твоїм камінням і водою —
Усьому світу сповістить,
Що ранок сходить над тобою.

Поема «Норк»,
(переклад Л. Первомайського)

Так, поет не боявся зазирати в страшні хлани минувшини, але ж гордо і прозріливо вглядався він в осяяні ранковим промінням долі майбутнього! Його поезія контрастна і гострокутна. Вона звучить то як ніжний любовний шепіт, то як сурми походу, то як крик гніву, то як клич перемоги. Вона не була свого часу всіма схвально сприйнята. Деякі задубіли в своїх старих смаках і догмах «критики» відкидали її, обвинувачували Чаренца в смертних гріхах то ви-

живного квазіноваторства, то нігілізму, то декадентства, то абстрактної узагальненості, то заперечення традиції, а то навпаки — занурення в неї. Багато чого прикрого наслухався за життя поет, але не сахнувся, стверджуючись, кінець кінцем, ще міцніше на своїх революційних позиціях. І він здобув визнання. Народ вірно оцінив його поетичний труд і справедливо складає йому зараз хвалу. До його пам'ятника на площі Єревана люди несуть свою любов, квіти, вінки. Серед цих вінків лежить і вінок пошани від письменників Радянської України. Даром пошани став і той новий, більший за раніше виданий, том українських перекладів поезій і поем Єгіше Чаренца, що вийшов у світ до його вісімдесятиріччя.

Я знов і знов перечитую рядки віршів Єгіше Чаренца. Я знов і знов вслухаюсь усім серцем своїм у пристрасну, поривисту, багатозвучну гармонію його поезії. Яка вона розмаїта, оця гармонія, скільки в ній бур і тривоги, дисонансів і гарячкових ритмів — і все-таки яка вона велична в своєму подоланні протиріч, іноді дуже тяжких, яка вона цілеспрямована в своїй полум'яній вірі в світле майбутнє!

Так, складне й трагічне було й життя поета, і його поезія, але історичний оптимізм, яко світогляд того класу, якому поет оддав свій хист, зміг перетворити цей трагізм на життєствердну силу, що її ми й нині відчуваєм, вчитуючись у вірші Чаренца. В них живуть і буряні спогади, і вражаючі передбачення. Вони і нині хвилюють сучасника, вони і нині зміцнюють свідомість молодих поколінь яко непреложне поетичне свідчення того трудного, але героїчного шляху, яким разом з партією, разом з народом чесно й мужньо йшов Чаренц. Хай він часом зашпортувався, помилявся, робив непевний крок, але ж яким важким був його шлях! Він-бо, життєвий шлях Чаренца, який іще хлопчиком став писати і навіть друкуватися, розпочався в полумені пожеж імперіалістичної війни, в жаху вістей про муки й загибель сотень тисяч рідного вірменського народу, вбитих султанськими катами в розгулі геноциду, в страшній різні 1915—1916 років. Проте хлопчик був упертий, дужий духом, якщо не тілом. Не марно своїм псевдонімом Єгіше Согомонян обрав прикметник «чаренц», що означає затятий, запеклий. Затято долаючи тьму навкольного лиха і внутрішнього свого розпачу, поет шукав і знайшов правдиву путь. З перших же днів Жовтневої революції він одчув її благовісний клич:

Цей клич
піднісся
над тьмою бід,
всю землю запалив —
Північ, Південь,
Захід, Схід...
І очі всіх
звернулись до Москви.
І світ увесь,
світ робітників,
бідаків і селян,
почув цей клич,
твій клич, Москва!

З 1918 року Чаренц — член партії, більшовик, лєнінець. У лавах Червоної Армії він б'ється під Царицином, по узгір'ях і полях Араратської долини іде в бій за визволення рідної вірменської землі від насильства й свавілля дашнакських грабіжників. Він був не просто свідком, а бійцем і борцем, активним учасником і славетних перемог, і суворих походів, і тяжких випроб своєї доби, що поклала початок новій, соціалістичній ері в історії людства. І нині в скарбниці духовних цінностей радянського народу поезія Чаренца променіє як неповторна, своєрідна, дуже потрібна і дуже дорога цінність, якою вірменська література збагатилася й прикрасила всю нашу багатонаціональну літературу. За останні роки чимало зроблено, щоб творчість Чаренца стала здобутком мільйонів читачів. Твори Чаренца виходять у перекладах мовами радянських народів і народів зарубіжних. Прекрасний поет Радянської Вірменії посів достойне місце серед кращих поетів усіх народів нашої країни. Дарма боявся він, що «може, всі мої вірші шеляга мідного не варті і сором їх навіть показувати таким витонченим читачам, для яких Пушкін, Блок, Маяковський — свої, вітчизняні поети». Ні, мільйони читачів справедливо і переконано називають поета поруч з іменами інших корифеїв багатонаціональної радянської літератури своїм, вітчизняним поетом, рідним і улюбленим. Увагу найвитонченішого читача привертає властива творчості Чаренца багатообразність змісту і форми, багатство думки та її вислову, величезний діапазон почувань, їх висока температура — в них і полум'яність революційного пафосу, і тепло лірики, і гаряча віра в людину, і палаючий жар гніву, і живлющий вогонь кохання. Поет спромігся органічно увібрати в себе і перепплавити в собі досвід світової поезії від найдавніших легенд Вірменії та гімнів Рігведи до новаторських шукань Маяковського й Верхарна, Хік-

мета й Аполлінера. Але першим своїм учителем він завше називав Пушкіна, глибоко розуміючи те значення, яке мала і має «найгеніальніша в світі», як казав Чаренц, російська література для розвитку літератури світової, для зміцнення в кожному письменнику властивого передовій російській літературі духу правдивості, народності, гуманності.

Як палко й переконано говорив про це Чаренц, як зятю боровся він проти всілякої обмеженості, безплідної, самозадоволеної замкнутості, що їх проповідували тупі націоналістичні ідеологи!

Був короткий час, коли Чаренц дійшов до крайності, до якогось визивного нігілізму, до спроб марної і недоречної епатації, заперечуючи потребу зберігати і розвивати кращі традиції, в тому числі й вікодавні традиції рідної літератури. Подібні явища в ті роки ми спостерігаємо і в російській, і в українській, і в грузинській літературі. Тривали ці хвацькі «скидання класиків» не довго. І сам Чаренц скоро відсахнувся від своїх «архиреволюційних» вихваток. Піддавшись швидкоминучій футуристичній «моді», він насправді ніколи не зрікався тієї відданості своїй вітчизні, своїй древній і славній культурі, своїй багатющій мові, що тисячоліття прожила і розвивалася натхненним трудом поетів, яких треба по праву назвати поетами світового значення. Поезія Нарекаці через сто віків нарешті долинула до інших народів, звівшись понад Кавказькі гори польотом свого гуманістичного духу, зойками своєї одвічної людської тривоги. Його наступники — Шноралі, Фрик, Кучак, Саят-Нова — все більше стають необхідними учасниками внутрішнього життя сучасної радянської людини, чинниками її широкого духовного розвитку. Значення стародавньої вірменської поезії Чаренц відчув ще на зорі свого творчого життя. Ще в 1920 році він гордо й прозірливо писав про могуття і красу рідної мови, рідної літератури:

Вірменії могутню річ — смак сонця в слові — я люблю,
Леліє саз — дрижання сліз у струнним схові я люблю...
Моему серцю у журбі казкових інших слів нема,
Таких, як наш Нарекаці або Кучак, — умів нема!

(Переклад В. Кочевського)

В чудових «Гімнах і заповітах» (поезії 33—34 років) він знову оспівує безсмертну красу й благородство творів, породжених високими і чистими думами великих майстрів рідного краю за жорстоких умов пригніченої, сплюндро-

ваної, пограбованої шахськими та султанськими загарбниками Вірменії. В душі поета почуття справедливої національної гордості зростало на якнайміцнішій основі почуття солідарності й братерства народів. Для Чаренца не було прагнення більшого за прагнення простувати ленінським інтернаціоналістським шляхом. Поезії Чаренца, присвячені Вчителеві, — вони з-поміж найкращих у світовій поетичній Ленініані.

Я знав Чаренца, я не раз його бачив і говорив з ним, говорив сердечно, по-дружньому, то сперечався, то погоджувався, радо дивуючись з гостроти його думки, глибини ерудиції, образності мови. Вперше ми зустрілися в маленькій квартирі чудесного російського поета Павла Антокольського, куди Чаренца привів наш спільний друг, закоханий у Грузію та Вірменію літературознавець і поет Віктор Гольцев. Він познайомився з Чаренцом ще 1933 року, коли приїхав до Єревана в складі делегації російських письменників. На Першому з'їзді письменників СРСР 1934 року це знайомство поглибилось. Віктор був ініціатором нашої зустрічі.

Я до цього читав тільки прозу Чаренца — його барвистий, «схожий на поему» (як то казав сам автор) роман «Країна Наїрі». Готуючись до зустрічі, Павло Антокольський переклав вірші Єгіше. Здається, це був урочистий і величний «Гімн нашим великим майстрам». Чаренц і сам читав свої поезії, тут же бездоганною російською мовою їх перекладаючи. Поезії Чаренца, бесіди з ним. Вони увійшли у серце, в пам'ять. Не забути цієї невисокої, поривистої, хоровитої, нервової в рухах, безпосередньої в реакціях, тонкої в судженнях, дуже щирої і часто дуже різкої в своїх висловах людини з гострим профілем прудкого гірського птаха. Ми розмовляли про поезію, про те, як усім нам життєво необхідно знати один одного краще, їздити, товаришувати, вивчати, перекладати. Ми хвалили Єгіше за його блискучий виступ на письменницькому з'їзді, де він говорив про дружбу народів і літератур, про велике значення інтернаціональних зв'язків для розвитку літератури кожного радянського народу. Єгіше розпитував мене про українську літературу, з пошаною називаючи імена знайомих йому Павла Тичини і Максима Рильського. Дізнавшись, що я народився в Кам'янці-Подільському, він докладно і знаоче розповідав нам про значення для історії вірменської культури діяльності вірменських громад у Кам'янці-Подільському, Львові, інших українських містах. Я вдався

до споминів — пригадав, як ще дитиною спинявся перед старовинним будинком кам'янець-подільської ратуші і вдивлявся на напис на фронтоні. Напис був латинськими літерами й ще якимись, гарними й дивовижними. Мати мені пояснила, що то літери вірменської абетки. Отак я зустрівся вперше в житті з древніми знаками, створеними півтори тисячі років тому славетним Месропом Маштоці, — я тоді ще не знав, які дорогоцінні слова і думи людські були цими знаками навіки записані. Вірменська культура — одна з найдревніших живих і живлющих культур людства — збагатила духовне життя мого народу і мою свідомість своїми скарбами. Тоді, 1933 року, коли ми з Єгіше здибались, я знав вірменську поезію насамперед завдяки благородній діяльності таких видатних російських поетів, як Валерій Брюсов, Олександр Блок. Пізніше я скільки сили намагався глибше й краще пізнати незрівнянні цінності і старої, і радянської поезії Вірменії. Товаришування з Чаренцом, довгі бесіди з ним відкрили для мене широкі обрії вірменської поезії, що в них був задивлений і закоханий Павло Тичина, знавець і палкий пропагандист вірменської поезії. Чаренц говорив про Тичину з такою пошаною і любов'ю, на яку був не дуже щедрий, загалом різкий і вимогливий у своєму ставленні і до людей, і до явищ, і до творів. Проте кого любив, кому симпатизував — того вже любив достоту, не шкодуючи ласки, тепла і вдячності в ставленні до тих, яких вважав за друзів. До недругів був нещадний. З ядучим сарказмом оповідав про свої зустрічі за кордоном з буржуазними, ворожими нам людьми, зокрема з вигнаними вірменським народом за межі батьківщини націоналістами. Він органічно ненавидів і зневажав націоналістичну брехню, тупість, засліплення злобою.

Ми довго сиділи в Павла. Єгіше кожного з нас глибоко зацікавив, я сказав би — зачарував, якби термін «чарівний» пасував до цієї людини, такої ніжної, уважної, такої прагнучої дружби і розуміння, але водночас такої гострої, такої, відповідно до прізвища свого, затятої. Він не уникав крутих поворотів і рішучих суджень, не завше справедливих і обгрунтованих. Однак глибока людяність, вражаючий хист, висока комуністична переконаність, щирість серця, невимушений гумор, разюча дотепність — вони світилися в кожному слові Чаренца, вони принадажували до нього. Я був радий, коли через рік зміг знову здибитися з Чаренцом уже в нього на батьківщині, у нього вдома. Він показував мені укохані книги, картини, зокрема сонячні

малюнки свого друга — Мартіроса Сар'яна. Він розповідав про дальші плани. Він читав, одразу перекладаючи, свої, тоді ще не надруковані, вірші з циклу поезій про ті терени вірменської землі, на яких він народився, які тепер відтяв рубіж. Вірші були трагічні. Не знаю, чи відомі вони нині читачеві, але перекладів їх я не читав. Вони були дуже насичені образами, надзвичайно емоційні, кипучі. В поетові дужим і чистим ключем кипіла творча сила, допитлива думка, почуття громадянської відповідальності. Як багато він зробив, як багато міг ще зробити! Тяжким ударом для всіх нас стала раптова звістка про трагічний кінець життєвого шляху поета.

Такі поети, як Чаренц, вмирають, але не відходять з життя людства. Він так любив це життя, це нове життя нашої Вітчизни, його рідної, прекрасної в своєму небувалому розцвіті Вірменії! Разом з нею зростав, дужчав, повнився міццю його талант. Те прагнення до світла й життя, яке в поемі «Сома» (1918 рік) виражалось ще ускладненими, сповитими символістичною млою образами, в ході непростого і багатоетапного процесу творчого розвитку заяснило напрочуд яскраво і схвильовано в таких глибокодумних піснях його поемах, як «Норк», «Реквієм Комітасу», «До гори Масіс», де ствердження життя і безсмертя звучить не просто кличем, а складною поліфонією мотивів протиборення, часто мотивів трагічних, але подоланих творчим оптимізмом людей, що впевнено будують реальне щасливе майбутнє. До таких людей належав і належить Єгіше Чаренц. В останньому вірші він, звертаючись до Аветіка Ісаакяна, говорить про безсмертя народу і його співців. Безсмертя несуть назустріч грядущим поколінням кращі їхні пісні. Серед них і невгасним сяйвом осяяні пісні Єгіше Чаренца.

МУЖНІСТЬ І НИЖНІСТЬ

Про художницю Тамару Абакелія

Вона танцювала. Навколо буяла і співала злото-багряно-синя осінь у повному своєму багатозвуччі, як піднесений многоголосий хор високих і красивих людей. Навколо стояли ці люди, і підгукували танцю, і сплескували все напруженіше, завятіше, частіше, щоб піддати ритму й вогню і так вогнистому танкові, водночас і жвавому, і плавному. Величаво, як то в розвазі й личить грузинській жінці, танцюристка вела по танковому колу своє майже нерухоме, ледь-ледь хитливе, тонке і граціозне тіло. Лише руки трепетали, бриніли тонкі пальці, і здавалось, кожен з них співає, як переливи саламурі, як струни пандури, як мелодії еолійського співу, де кожен наспів — окремо і всі разом — спільно, вільно і дружно сплетені поліфонічною гармонією.

Вона танцювала на пологій царині за останніми хатинами Сурамі, що білили й червоніли з-поза рясних садів і виноградників, де дозрівали вже зарум'янілі грона, насичуючись тим прозорим ніжно-пурпуровим соком, який невдовзі стане знаменитим сурамським рожевим вином. Навколо стояла осінь, і стояли ласкаві люди, і стояли строгі в своїй лагідній, м'якій мудрості узвишся Сурамського хребта. І це все було величчю, красою, поважним народним обрядом, яким вшановують доброту і вічність.

Вона танцювала, щоб скласти шану тій Великій, яка 1913 року таким же духмяним серпневим ранком прощально глянула на ці мудрі, порослі синіми лісами відроги гір, на ці пишні злото-багряні сади, на ці добрі, засмучені обличчя людей, що винесли на кріслі її з кімнати, щоб востаннє хворі груди жінки вдихнули чистий вітер грузинського світанку, вітер віри, і пориву, і волі.

● Прощалася з життям, проживши його непримиренно і відчуваючи, певне, в найглибших глибинах душі ласку дбайливих рук народу і вічності, вже простягнутих до неї.

Так вмирала велика жінка України, одна з найбільших жінок людства, одна з наймогутніших людських душ, яка перемогла недугу плоті, відкинула розпач, не піддалась зневірі й була у світовій тодішній літературі дійсно найбільш мужньою зі всіх мужчин, як то правдиво сказав про неї геніальний сучасник.

Так вмирала тут, у маленькому, оточеному невисокими лісистими горами містечку Сурамі, Леся Українка. А от десь більше як тридцять років після цього зі всіх кінців Грузії сюди позбирались люди, щоб вшанувати пам'ять славетної української сестри, яка любила Грузію і яку Грузія полюбила властивою її серцю благородною, вірною і непохитною любов'ю.

Колгоспники, робітники, інтелігенція не тільки з навколишніх міст і містечок, не тільки з Хашурі, Горі, Боржомської ущелини, а й з Кутаїсі, з Тбілісі, з Хоні, з Телаві, де колись жила і творила українська поетеса, приїхали до Сурамі, а разом з ними приїхала група грузинських, українських та російських письменників, щоб словом поезії вшанувати поетесу, яка свою творчість, оцю свою нержавіючу зброю, віддала на захист і на честь дружби й братерства.

Після урочистих зборів, після благоговійного відвідання саду, де минули останні хвилини Лесино життя, куди поприходили і ті старі сурам'янки та сурам'янці, які ще й досі пам'ятали дуже хвору, дуже милу й ласкаву, прибулу з далекого Києва жінку, — звідсіля всі люди юрбою рушили на луг, щоб не німотною печаллю, не покорою перед тлінністю людського існування, а достойною піснею вславити безсмертя. Хашурські залізничники, горійські робітники, селяни, поети, артисти, співаки, художники — вони злилися в неподільний колектив, об'єднаний спільним торжеством, почуванням, піднесенням і натхненням. Безпосередньо і вільно єднаються грузинські співаки, митці, поети зі своїми слухачами і глядачами. Безпосередньо і вільно, коли забриніло чонгурі, задудніли барабани, залунали ритмічні сплески долонь, вийшли і Ната Вачнадзе, і Ніна Табідзе, і Тамара Абакелія на середину танкового кола. Хто міг подумати, що скромна Тамара, тоді вже відома скульпторка й художниця, таїть у собі й хист до танцю? Вона не могла майстерністю танців-

ниці рівнятися з уславленою артисткою, чарівною і незрівняною в танковому мистецтві Натю, але бездоганністю стриманого малюнка своїх пластичних рухів, органічністю ритмічних переходів, рельєфністю поз і кроків вона вражала і полонила. Вона і тут була скульпторкою.

Її танець не ставав довершеністю. Він тільки обрисовувався кількома найсуттєвішими лініями, за якими відчувалась сповненість танцю стриманими емоціями, самоповага, гордість і гідність грузинської жінки в її стародавньому звичаї.

Вона танцювала. Я захоплено дивився. Я вдивлявся в плавний політ її тонких рук, у легкі й тендітні трепетання її ніжних пальців — і думав про те, якими владними, дужими, рішучими бувають ці руки, коли впевнено виліплюють з тугої глини задумані форми, або точними і прудкими ударами молоточка карбують бронзу, або пестливими доторками пензля вкривають гуашшю хрумтливі аркуші паперу, або гострим лезом бритви знімають з малюнка тоненькі шари фарби, щоб колір став ще прозорішим. Прекрасне і радісне оце відкриття тих прихованих багатств таланту, яких відразу в людській істоті і не побачиш і які відкриваються в її натхненні, коли захват і ритм прориваються крізь призвичаєну стриманість і скромність митця, дивуючи й вражаючи тих, хто мав щастя спостерігати і відчувати осяяність таланту в його самозабутті, в недовгі миті його невтаюваного вияву.

Вона танцювала, піддавшись прадавнім, десь в якихось куточках ген закодованим ритмам танкових емоцій і водночас внутрішньо запалавши своїми творчими осяяннями, задумами, зблисками уяви. Чи не в цю мить побачила Тамара і величний образ тієї жінки, про яку думав кожен присутній тоді в Сурамі на Лесиному торжестві?

Тамара вже читала її вірші й драми в російських та грузинських перекладах. Певне, й чоловік Тамари — чудовий поет і справжній друг української поезії Карло Каладзе — підтримував це творче зацікавлення своєї дружини культурою й літературою українського народу. Безпосередній зв'язок художниці з Україною почався ще 1930 року, коли вона, працюючи художником в театрі славетного Коте Марджанішвілі, приїхала разом з театром на гастролі до Харкова. Гастроля пройшли блискуче, харківська громадськість сприймала грузинські вистави ентузіастично, міцнішали старі й зав'язувалися нові взаємини між митцями обох народів. Тоді ж Тамара створила і перше

своє графічне оформлення української книги — повісті Демни Шенгелая «Саавардо» в українському перекладі. Друга її робота для видавництва України — це цикл ілюстрацій до поеми Руставелі, цикл, видатний щодо свого значення, величності задуму, неповторного трактування образів геніальної грузинської оповіді про витязя в тигровій шкурі. Оскільки мені випала доля і честь бути її перекладачем, хоч я й розумів, що скромні сили мої дадуть мені змогу відтворити лише бліду тінь, пунктирний обрис повнокровних, мужніх, дужих, прекрасних і духом своїм, і статурою героїнь та героїв славетного епосу, однак, оскільки я цю честь і цей тягар на себе поклав, маю право сказати, що ілюстрації Тамари Абакелія до мого перекладу додали йому тих барв, строгих і гармонійних, того характеру, піднесеного й героїчного, тієї образності, національної і вікодавньої, які стали могутнім компонентом у звучанні українського тлумачення поеми, спотужнивши його дієвість, допомігши перекладові стати повнішим і ефективнішим.

Дехто закидав ілюстраціям Тамари Абакелія не дуже виразний грузинський характер образів її героїв. Я не можу з цим погодитись. Вважаю, що художниця талановито розв'язала те важке завдання, яке поставив перед нею сам великий автор поеми, — оспівати братерство своїх героїв, синів різних народів, об'єднаних спільною метою боротьби проти темних сил насильства й уярмлення — проти каджів. Отаких витязів оспівав грузин, який володів усією музикою вже тоді, вісімсот років тому, високорозвинutoї рідної мови, всім багатством мудрості, виплеканої на його часи найсвітлішими мислителями Заходу і Сходу, Європи й Азії; грузин, який добре знав риси національного характеру свого народу, утверджені в суворій боротьбі проти загарбницьких орд і монголів, і персів, і тюрків, і арабів. Дивним дивом є з цього погляду поема Руставелі, незрівнянна своїм уславленням дружби з жодним іншим твором середньовічної світової літератури. І Тамара Абакелія спромоглася в змальованих нею образах Таріела і Нестан-Дареджан, Автанділа і Тінатін та інших образах поєднати народне, грузинське одухотворення з прикметами інших народів, до яких поет своїх героїв одніс.

Абакелія пильно, вдумливо, старанно вивчала стародавності і грузинського слова, і грузинської фрески та мініатюри, і карбівки по металу, і камінної та дерев'яної скульптури, і суворой творчості будівничих соборів, твер-

динь, мурів і веж, завше так уміло і так впевнено поставлених між гір та долин не тільки з міркувань стратегічних, а й з міркувань гармонії, майстерної композиції, бездоганного вписування їх у навколишній пейзаж. Оцієї майстерності і вчилася Тамара Абакелія, годинами і днями простоюючи перед приглушеними, але не загаслими під кіптявою віків, під бурями століть фресками Кінцвісі і Бетанії, Атені і Вардзії, вдивляючись і очима пестячи кожен рельєф, любовно викутий Бекюю Опізари, дивуючись і милуючись музикою пропорцій, почуттям міри, звивами узорів, що ними майстри-різьбярі вкрили камінні мури Джварі й Светі-Цховелі, Аллаверді і Гелаті. Звідси, з набору тих натуральних фарб, якими орудували творці фресок, вродився теплий і стриманий колорит ілюстрацій Тамари — відтінки вохри і прозелені, відблиски графіту і пурпуру, золотисті й блакитні тіні, замислена, холоднувата синявість гір та небес.

Я розгортаю пожовклий том першого українського видання «Витязя в тигровій шкурі», задумуючись над кожною ілюстрацією, і згадую, як турботливо показувала мені Тамара і готові, і напівготові малюнки, як прагнула їх вдосконалювати й вдосконалювати, як вимогливо ставилась до кожного пробного відбитка, надісланого їй з Києва від не дуже досконалих наших друкарів. Ніколи не перестану вдячно і зворушено вшановувати пам'ять художниці, що талантом своїм прикрасила мій труд, який без цих окрас звучав би сіріше, глухіше, бідніше.

Тамара була щедра і в творчості, і в дружбі, і в гостинності. Було радісно і святково увійти в широко розкритий для гостей, прикрашений скульптурами й малюнками господині та ще й кількома старанно і вимогливо дібраними мистецькими речами дім Тамари і Карло. Було в їхньому грузинському житлі і щось діонісійське, і щось старосхідне, і щось вишукано сучасне. Блискучими дотепами іскрилися здравиці, виголошувані господарем. Вони змінювалися суперечками на літературні, мистецькі теми, в яких Тамара не була просто слухачкою.

Я, підбадьорений не надто заслуженим мною успіхом свого перекладу поеми Руставелі, замислив ще одну зухвалість. Постає Гурамішвілі, про якого так часто і так закохано говорив мені мій славний друг Симон Чиковані, тривожила мою уяву і своїм бурхливим життям, і своїм вищим значенням у ствердженні триєдиної дружби грузинського народу з народами Росії та України, і поетичною

силою своїх трагічних шаїрі, і життєлюбним, грайливим віршем своєї «Веселої весни», що за її кожним співучим рядком чути було відгомін української веснянки.

Ще до війни я почав пробувати свої сили над епічно-розповідними, лірично-осейними, скорботно-гнівними чотириряддями Давида. Тамара, хоч і не була цілком вдоволенна київським друкуванням своїх ілюстрацій до Руставелі, обіцяла взяти участь в українському виданні поем і поезій Гурамішвілі. Але робота перервалася.

Грянула війна. Зрідка до мене на Південно-Західний фронт долітали звістки й привіти від друзів. Грузинські поети працювали в редакціях фронтових газет, знаходили героїв своїх віршів, нарисів, новел в окопах над Тереком, в кулеметних гніздах над кручами Ельбрусу, в бліндажах на берегах Баксану. Там був і чоловік Тамари Карло, лишивши в поезіях своїх образи таких незабутніх сміливців, як Мішаков і Шаламберідзе, Тарас Горієнко і Горгослідзе. Відбив Карло в поезіях і свої думи про рідний дім, турботи за родину, за сина Гульду, що виростав під доглядом матері, яка передала синові і свій хист, і свою любов до скульптури. От Гульда і виріс, став обдарованим і відомим скульптором, але смерть обірвала його юне життя, його творчий шлях, хоч і за недовгі роки він встиг уже дати рідному мистецтву твори, позначені видатним талантом і майстерністю, перші уроки якої він брав у матері, розвинувшись потім своєрідно і неповторно.

Тамара під час війни створила статую, що увійшла в історію радянського мистецтва як один з творів, породжених могутнім патріотичним поривом, нездоланною силою радянських людей, їхнім гнівом на фашистських катів. Постає жінки суворої, гордої. Вона випросталася на весь свій зріст, несучи в далину, у віки мертве тіло дитини. Несе визивно і владно, кличучи до помсти, до перемоги над ворогом. Скульптуру своєю Тамара назвала: «Помстимося!» Трагізм і незрівнянний героїзм тих вогненних часів надихав і такі її живописні та графічні твори, як «Оборона Тбілісі», «Радісні вісті з фронту» та інші. Радянські народи в своїй богатирській борні з жорстоким і озвірілим ворогом згадували ті славні імена і традиції, які сяяли в їхній історії боротьби проти соціального й національного гніту, проти загарбницьких нападів і наскоків. Для росіян такими іменами були Олександр Невський, Кутузов, Суворов, для українців — Богдан Хмельницький, для грузинів — Георгій Саакадзе. Тому робота Тамари Абакелія

над фільмом, присвяченим цьому борцеві за волю і єдність Грузії в буряних битвах XVII віку, була не просто заглибленням в історію, а мала актуальне, виховне, патріотичне значення. І фільм «Георгій Саакадзе», великою мірою саме завдяки участі Тамари, став величавою, хвилюючою картиною.

Свій досвід роботи художника в кіномистецтві Тамара виявила і в післявоєнні роки. Радість великої Перемоги ще більше зміцнила в серцях радянських людей почуття великої дружби, неподільного і переможного єднання всіх народів Батьківщини на чолі з російським народом. І знову образ Давида Гурамішвілі, так кровно і суттєво об'єднаного з життям грузинського, російського й українського народів, виник перед духовним зором Тамари. Вона охоче дала згоду взяти, як художниця, участь у зніманні фільму про славетного поета, воїна і хлібороба. В 1942 році, коли минуло 150 років з дня його смерті, не було змоги гідно відзначити цю дату. Відразу ж після війни радянські народи заходилися, щоб достойно вшанувати незабутнього поета, в житті й діяльності якого так виразно звучали мотиви, дорогі для радянських людей, — мотиви відданості народові й вітчизні, мотиви дружби, мотиви мирного творчого труда. Ескізи одягів, начерки типів, навіть композиції майбутніх кадрів фільму — всьому цьому художниця віддала і свій талант, і своє знання реалій грузинської та російської минувшини. Створений за допомогою ескізів Абакелія образ Давида (відтворений у фільмі артистом Г. Шавгулідзе) був такий історично вірогідний, так відповідав усьому еству поета-воїна, що відтоді він став начебто й автентичним портретом, хоч таких портретів історія і не зберегла, бо ж накреслений авторською рукою рисунок на берегах уцілілого рукопису Гурамішвілі — рисунок, що, мовляв, є автопортретом Давида, може вважатися хіба що автошаржем, пройнятим уже болісною старечою іронією до самого себе, яка звучить і в його таких іронічно-журливих пізніх поезіях, як от вірш про похорон Давида. Мужня і гарна постать поета, яку Тамара допомогла відобразити в кінофільмі, — вона потім увійшла барельєфом і на надгробну стелу, викарбувану скульптором Я. Ражбою, споруджену урядом Радянської України над розшуканою в Миргороді могилою, і відбилася на рисах монументального погруддя, що, вирізблений українськими митцями А. Німенком та

М. Обезюком, піднісся на миргородському майдані перед музеєм Д. Гурамшвілі.

Художниця знов повернулася до роботи над образом поета, коли 1949 року підтвердила свою ще перед війною дану обіцянку прикрасити ілюстраціями видання мого перекладу двох поем і вибраних поезій Давида. На жаль, тоді був опублікований лише намальований нею портрет поета. Інші малюнки — і з вини видавництва, і через напади хвороби, які щодалі більше й більше мучили художницю, — не були видані, та й закінчені не були, але робота Тамари над книгою українських перекладів стала свідченням постійного духовного зв'язку грузинської художниці з життям української літератури, виявом її поваги й любові до російської літератури були прекрасні, виконані рідкісною для Т. Абакелія манерою ксилографії гравюри до чудесних поезій М. Тихонова «Вірші про Кахетію» (1935 рік), ілюстрації до російського перекладу «Витязя в тигровій шкурі» (переклад Г. Цагарелі; малюнки дещо відмінні від українського видання) і поем Важа Пшавели. Як високо цінувала Абакелія стародавню літературу, скульптуру, образотворче мистецтво братнього вірменського народу, свідчать її величаві ілюстрації до вікодавнього епосу Вірменії — циклу поем про Давида Сасунського. Ще на початку свого життєвого шляху, після подорожі 1930 року до Середньої Азії, по стародавніх землях узбеків, туркменів, казахів, художниця сповценими сонця та барв, породженими красою людей і природи цих республік, малюнками відзначила значущий етап свого ідейно-мистецького зростання.

Широкі були обрії творчості Тамари Абакелія. Глибоке було її проникнення в красу нетлінних цінностей минушини, але ще глибшою була її відданість соціалістичній сучасності, трудівникам Радянської Вітчизни. Назавжди лишається серед кращих скульптурних творів мистецтва соціалістичного реалізму її барельєфи на фасаді філіалу Інституту Маркса — Енгельса — Леніна в Тбілісі. Монументальні, а водночас прості й життєві постаті робітників, гірників, енергетиків, хліборобів, виноградарів, рухаючись в повному гідності й упевненості трудовому поході до своєї високої комуністичної мети, — як вони й досі вражають і захоплюють! Здається, що жінці, ніжній, не дуже міцній і навіть хорovitій, відданий клопотам материнства і турботам свого питомого дому, своєї родини, своєї гостинності, — здається, що такій жінці явно не по силах

творити в тяжкій галузі мистецтва — скульптурі, де стільки від плоти, від труднощів матеріалу, від подолання його опору, від просто фізичних зусиль. Проте Тамара Абакедія, так само як В. Мухіна, О. Голубкіна, Ж. Діндо, Г. Кальченко, відкинула ці марні судження. Нічим не поступившись у найтендітнішій жіночності, вона стверджувала мужність і свою, і своїх образів. Про це безмовно, але виразно говорять і герої її барельєфів. Про це говорить одна з останніх передсмертних робіт, урочисто відкрита на площі в Сурамі, значуща і строга скульптурна робота Тамари Абакедія — створений нею перший в світі пам'ятник геніальній українській поетесі Лесі Українці. Спогадом про нього, про це горде, вольове, позбавлене будь-яких претензій, сентиментів і зайвин погруддя, я розпочав оце своє слово подяки Тамарі. Вона радо взялася працювати над пам'ятником Лесі, коли зробити це запропонував їй уряд Радянської Грузії. В художниці паладо те мужнє і неугасне почуття, яке зріднило її з поезією і життям Лесі. Вона теж перемагала недуги і хворості своїм творчим поривом. Вона теж могла б сказати в ті дні, коли нестерпні болі протинали її мозок, коли хворість ставала ще невідступнішою і загрозливішою, але потужним зусиллям волі вона примушувала свої руки не треміти, ліплячи продумані і точні форми:

Хто вам сказав, що я слабка,
що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука
чи пісня й думка кволі?

Так казала Леся Українка. Такою непокірною, зірко вдивленою в майбутнє, незламною в боротьбі і стражданнях бачила українську поетесу і грузинська скульпторка. Дочки різних народів, різних часів, різних соціальних устроїв, вони все ж були споріднені духом високої дійової мужності й гуманності. Леся передвіщала перемогу цього здино рятівного для людства духу дійового комуністичного гуманізму. Тамара бачила і вславляла образами своїх скульптур і картин вирішальну Жовтневу перемогу високих комуністичних ідеалів. Вони обидві були різні і неповторні, але була в них і сильна органічна спільність, що й дала Тамарі змогу проникнути в творче єство, в глибини духу тієї геніальної жінки, образ якої скульпторка хотіла піднести перед лицем народу, перед лицем нового соціалістичного дня, перед синіми горами й долами Грузії.

Карло Каладзе у вірші, присвяченому відкриттю пам'ятника Лесі Українці в Сурамі, писав:

Ти вмерти тут була приречена
і пішла без вороття!..
Твоїм безсмертям заперечена
холодна пуста небуття!
То був кінець чи почалося
те вічне сяйво крізь літа?
Торкнули знов твоє волосся
вітри Сурамського хребта.

(Переклад Л. Костенко)

Вітер грузинських гір відкинув з високого чола Лесі буйні хвилі волосся. Вітер, рідний для Тамари, став свого часу рідним, знаним, солодким і для української поетеси. Життєві шляхи обох, такі несхожі і незрівнянні, все-таки колись, ще за дитинства Тамариного, дивним чином збігались. Напевне, Тамара й не запам'ятала, будучи тоді шестилітньою чи семилітньою дівчинкою, чи серед знайомих, які так охоче відвідували дім її батька — Григорія Абакелія, що був у невеличкому місті Хоні, названому Лесею «грузинськими Афінами», центром притягання всієї кутаїської і хонської інтелігенції, — чи серед цих гостей не була й невисока, трохи згорблена, бліда з обличчя, прикрашеного глибокими і сумними очима, дружина місцевого мирового судді, яку всі шанобливо називали Ларисою Петрівною? Навряд чи хто здогадувався, тиснучи її тонку і худеньку руку, що ця рука тільки-но відклала перо, яким щойно писалися вікославні рядки «Лісової пісні», чи «Адвоката Мартіана», чи «Камінного господаря» — Лесиних шедеврів?

Так, певне, й було. Хоні, місто, де народилася Тамара, було й містом, в якому народилися образи Мавки і Лукаша, Долорес і Анни. Ось чому «грузинські Афіни» дорогі, славні і для нас, українців.

Не буду казати тут про численні факти і події, думки й вислови, що свідчать, яку величезну роль у житті Лесі відіграли її неодноразові і часом цілорічні відвідини Грузії, знайомства з грузинською інтелігенцією, грузинською мовою і літературою. Грузинську мову вона почала вивчати ще в Києві десь року 1886-го. Не може бути, щоб довгочасне перебування її серед грузинського оточення не вдосконалило цих перших спроб. В усякім разі, побутову мову вона розуміла, але Руставелі був відомий їй лише з пе-

рекладу К. Бальмонта, перекладу, дуже далекого від величчя і краси оригіналу.

Тамара знала про глибокі внутрішні зв'язки поетеси, погруддя якої створювала, з Грузією, з грузинським народом і культурою. Скульпторка задалегідь обрала те місце в Сурамській долині, де мав височіти майбутній пам'ятник. І вона знайшла таку місцевість, що з її чудовою, синьою далечинню гармонійно і природно зливається образ бронзової Лесі. Першого серпня 1952 року, в день, коли тридцять дев'ять років тому на цій землі померла велика дочка України, народ, зібравшись на хвилююче торжество відкриття монумента, вперше побачив бронзове обличчя Лесі, любовно виліплене дбайливими, вмілими, майстерними руками скульпторки, тоді вже тяжко хворої. Їй не судилося після сурамського свята, коли було складено належну хвалу й авторці пам'ятника, прожити й року...

Ні, мертвою я її не бачив. Не міг і не хотів бачити, застиглу і витягнуту, як контур архаїчної статуї, прозору й пожовклу, як обрис, виліплений з воску, нерухому, нечутливу, байдужу. Я її бачу і нині сповненою життя, движкою, невисокою, міцнотілою жінкою з ніжними і сильними руками, з уважними карими очима, які світилися тепло і ласкаво, але бували, я певен, і гострі, проникливі, тверді. Бо путь художниці була теж часом трудна і тверда. Я згадав, як вона танцювала, але не танцюючи пройшла вона свою путь. Стискалися груди від сумнівів, вимотували силу прикрасі, в пошуках щастя і творчості іноді знемагали руки, зневірені й натруджені. Без таких випроб на труднощі не може сягати митець свого розвою і досконалості, не може робити руки свої вправними і влучними, загострювати зір свій, щоб вірно і чуйно вглядатися в глибини людських душ, прозираючи в них те, чого досі око митця не бачило та й бачити не могло, бо небувалий зміст, не знані досі почуття, першонароджені думи формувалися, мужніли, кріпли в нових людях нового життя. Цим життям жила і Тамара. Вона його славилася й увічнювала в образах, чи викутих з бронзи, чи висічених з каменя, чи окреслених олівцем або пензлем, вмоченим у строго дібране багатобарв'я фарб. Вони не померкли, ці фарби. Не знесилились вони, ці металеві і камінні постаті. Вони живуть і діють. В них діє і живе Тамара.

КОНЦЕРТ У КИЄВІ ПІД ЧАС ОБЛОГИ

Це була невисокого зросту, світловолоса, опуклолоба людина. Відразу не було впізнати, що він — горбань, і, тільки глянувши на його дивовижно довгі й ніжні руки, люди раптом помічали тілесну ваду піаніста. Руки звисали довгими, гострими бичами зі сутулих пліч, діючи начебто цілком осібно від низького, кремезного тулуба, що рухався прудко й напружено. Враження від незвичайності рук збільшувалось, коли люди приглядались до його пальців, теж довгих, гострих, білих, тонких, але й дужих, жадібних.

Сівши біля рояля, зігнувшись, наче вглядаючись в його мерехтливе, доки ще мовчазне плесо, він витягнув руки. Всі задивилися на них, дивуючись з їх дивовижності, ба навіть потворності, що так різко протирічила красі його обличчя, світлості блакятних його очей, їх ніжній втомленості й засмученості. Коли він нахилився над клавіатурою, ми вже не бачили його обличчя. Ми дивилися на його руки. Затріпотівши і злетівши, п'ять завмерла, наче хижий птах над білими і чорними, покірними, притихлими звірятками. І вмить він перетворився — руки, і пальці, і все тіло могутнього горбаня. Його налила раптова сила владного натхнення, ставши жестом, ударом, напруженням рук, ставши стрибками, зигзагами, перебіжками пальців. Вони то слалися, мигочучи, мов низові вогні лісової пожежі, то хапалися, як за держално зброї, за крючкувато вигнуті акорди, то стискались і розтискались, наче насося, щоб видобути з надр рояля тугі струмені звуків...

Ніколи не забуду цього потоку звуків, що поринув несподіваною бурею над блідим, строгим і величним, наче маска грецької трагедії, Києвом сорок першого року.

Місто було невимовно прекрасне, спокійне, гордовите. Його тіло кілька разів на день стрясалося під ударами німецьких бомб, його сади гуділи рокотом зефіток. З верхніх поверхів його будинків можна було бачити лінію фронту, нешвидкі пунктири трасуючих куль, спалахи розривів. Вечорами звичайно розпочиналася канонада. Над містом сталевими шерегами йшли важкі снаряди; за пагорбами Голосіївського лісу зводилась заграда; в байраках Мишоловки знову накривали гарматним нальотом тлумища німецьких танків; десантники Родімцева гранатами розганяли сіро-голубу піхоту.

Одного з таких київських повечорінь, коли канонада ще не розпочиналась, ми в клубі письменників слухали Леопольда Мюнцера. Маленький білий зал. Старі каштани нерухомо стояли за вікнами, крізь їх листя просвічували зелені зірки. Світла не запалювали, щоб не спускати остогидлих картонних штор. Піаніст волів грати в примірках, в блакиті й зелені тихого вечора.

Зал був повний, але ж то був маленький зал, що вмщав сто—сто п'ятдесят людей. Жінок прийшло кілька. Родини вже виїхали з обложеного міста. Більшість чоловіків по-вдягали похідні гімнастерки, негнучкі кирзові чоботи, у деяких при боці порищували новенькі кобури пістолетів. Кореспондентам армійських і дивізійних газет до переднього краю своїх частин не доводилося довго добиратися. Від останньої зупинки трамвая — де півгодини, а де й менше. Лязкіт наглої перестрілки, крик блискавичної атаки, стогін пораненого товариша, знавіснілі прокльони полоненого есесівця ще не притихли у збудженій свідомості — і, сповнені відлунням цих страшних шумів, увіходили ми в концертний зал нашого письменницького клубу. Може, хтось гадав спочити від реву снарядів, од тріскотняви мін і хрипіння вмираючих. Може, мріяв бодай часинку побродити по задумливих, плавних далях Бетховена й Шопена. Як під материнську милосердну руку, заховати під покров їхньої музики тяжку голову. Війна щойно почалася. Місяць-два. Невдачі, поразки, відступ. Здавалося, що вже бракує сил перенести всі ці горесті. Адже ми тоді ще багато чого не знали — не знали і справжньої міри сил рідного народу, і міри своїх власних сил, і незмірної злоби та огидності ворога. Скоро після того музичного вечора, про який я зараз згадую, на всіх нас обрушилися ще суворіші біди, переживання, злигодні, і нині, через сорок років, ми, люди тієї великої випробви,

можемо спокійно перед усіма прийдешніми віками сказати, що ніхто з нас тоді не підломився, черпаючи в силі народу, в силі партії підтримку своїм силам. Ця підтримка рятувала навіть у ту жахливу мить, коли горло тобі стискав розпач...

Духмяний, ніжний, зеленавий, мов криниця, київський вечір. Замоклий маленький зал. Світлолиций, горбатий чоловік.

Руки звисли над мовчанням, і звідтіть, здалеку, тихо, але не лякливо прозвучало троїсте гасло тривоги. Піднялося, вимчало вгору. Йому назустріч звелася похмура, грізна, нещадна сила. Рок. Доля. Судьба. Вона рухається — три кроки і четвертий, ще тяжчий. Три кроки і четвертий, ще тяжчий. Перед нею заметалася людська душа. Пам'ятаєш, як металася стара жінка в тому білому поліському селі, через яке ти проходив при відступі разом з нашими розбитими ар'єргардними частинами? Знемагає людська душа. Невже вона скориться? Невже є така неминучість судьби, протистояти якій не можна? Безодня розверзається перед людською душею, але вона не падає, вона не гине. Акорди, вражаючі, мов ракети, підносяться впевнено, невідворотно. Вшухають вниз, в мороці, три кроки і четвертий, ще тяжчий. *Andante* починається сяйвом, як просвіти найчистішого неба крізь розриви хмар. Так після нашої перемоги співатимуть діти в квітучих мирних садах понад Дніпром. Люди стануть обіруч і підуть вулицями міста так, як зараз в схожих на марш ритмах рухається *presto* фіналу. Коли це буде — ми не знали, ми думали, що це буде невдовзі. Похмура буря рвалася і кричала з-під пальців Мюнцера, але вона не змогла загасити, та й ніколи б не змогла загасити сяяння людського духу.

Для нас в ті дні було дуже важливо це знати, ще і ще раз стверджуючи перед самим собою, віч-на-віч з власним серцем, в найглибших його глибинах, де так легко міг причаїтися отруйний відчай, велику і світлу віру в перемогу людського духу, в нашу перемогу. Бетховен чинив це краще, ніж безліч передовиць.

Музикант, безумовно, довгі роки перед цим грав і грав пристрасну, трагічну сонату Бетховена — оту дивовижну, нелюдську музику, яка викликала була гордість Леніна тим, що такі чудеса можуть творити люди. Разюче чудо, відтворюване натхненням Мюнцера, ставало перед схвилюваними нами. Я певен, що ніколи піаніст не сягав такого розуміння і такого виконання «Апасіонати», як

того грізного літа. Ми догадувалися, який глибокий біль, який палючий гнів породили в ньому оце неповторне розуміння Бетховенової пристрасті і віри. Вторгнення гітлерівських колон в його рідну Варшаву, чорні потоки втікачів, нещадні розстріли їх з повітря, аж нарешті — порятунок, перші солдати з червоними зірками на кашкетах, перші кусні радянського хліба. Його, славетного піаніста, кликали тікати далі, через Заліщики, через Дністер до Румунії, де сховалося стільки ясновельможних любителів його таланту. Він не пішов. Він лишився в радянському Львові. Він грав радянським воїнам і простим людям, на вдячну зворушеність яких він відповідав вдячністю значно більшою, ніж на поблажливі оплески великопанських салонів. І він знову мусив одступати перед полчищами ворогів, він, втомлена, хвора, покалічена людина. Де взяти сили бодай для музики, для музики і надії? Він сам був вражений, коли, схилившись над клавіатурою, раптом збагнув, що сили не вичерпались. Навпаки, він відчув, що натхнення зміцніло від якоїсь небувалої проникливості і переконаності. Він віддався чуду творчості, і ми були всі разом з ним цим чудом охоплені. Він спромігся нас, людей різних доль, різних смаків, різних схильностей, злити воедино з великою музикою людського волелюбства не як її слухачів, а як рівних з рівним, як її творців і захисників. Здавалось, коли б нам тоді звеліли підійти до рояля і вдарити по тих клавішах, які нам потрібні, то кожен з нас сотворив би «Апасіонату».

Ми майже не розмовляли поміж себе, виходячи після концерту в повечорілий парк біля клубу письменників. Кожен з нас уважно і мовчазливо виміряв у собі ті, в звичайний час незбагненні, глибини спільно нагромаджених, живих внутрішніх сил, що відчуваємо їх завдяки потужному пориву співтворчості, який охопив і об'єднав наші душі.

Стемніло. Вулиці спорожніли. Починалася комендантська година. На пагорбах за вокзалом злетіла і деренчливим світлом пронизала вечірне небо освітлювальна ракета. Десь хруснула міна. Раз. Другий. Чи не запалає канада?

Я не бачив, як пішов Мюнцер. Я його більше ніколи не бачив. Я точно не знаю, де він загинув. Одні кажуть — в Бабиному яру. Інші — на Кадетській горі у Львові. Після війни мені показали сіру, зім'яту, невиразну фотографію — один з тих жахливих «сувенірів», що їх по-са-

дистьськи полюбляли робити і носити з собою гітлерівці. Фотографію, як мені сказали, зроблено, певне, в гайку на Кадетській горі. Під чорними вітами голих дерев стоїть купка фашистських вояк у своїй зимовій уніформі. Поміж них, силуетом виділяючись на тлі хмарного неба, скорючися постать невисокого чоловіка. Роздертий комір сорочки, повислі руки. Видно, що він — горбань. Лице не розібрати. Його через секунду застрелять чи повісять на одній з чорних віт. Так, як фашистські кати, набрані в батальйон «Нахтігаль» з українських націоналістичних бандитів, стріляли і вішали тут сотні і сотні полонених українців, росіян, заарештованих польських професорів, єврейських робітників та інтелігентів. З-поміж них і один нещасний, замордований горбань. Може, це Мюнцер? Не знаю. Але знаю, що не міг загинути Мюнцер інакше, як нескорений, вільний своїм могутнім творчим духом, достойний, гордий чоловік. Якби існував потойбічний світ, то Бетховен, зустрівши його там, зняв би капелюх і вклонився б йому так низько, як ніколи не вклонявся він ні можновладцям, ні імператорам.

НАТА ВАЧНАДЗЕ

Скільки їх було, вродливих, молодих, то усміхнених, то засмучених жіночих облич, у які я, двадцятилітній ретельний відвідувач київських кінематографів, захоплено вдивлявся, не пропускаючи жодної прем'єри! Це були обличчя російських, українських та переважно американських, німецьких, французьких кіноакторок, часто не лише вродливих, а й талановитих, що захоплювали і хвилювали своїм мистецтвом. Одначе тепер, майже через шістдесят років, мені важко пригадати докладно їхні обличчя, їхню гру, ритм їхніх рухів, супроводжуваних банальними мотивами акомпанементу, що видобувався старанним піаністом з деренчливого піаніно. Одне-молоде і прекрасне обличчя я запам'ятав на все життя. У романтичній грузинській кіноповісті про шляхетного розбійника Арсена на тлі такої ж прекрасної, тоді ще не баченої, але створеної моєю уявою природи Грузії я задивився в лице юної грузинки, яке вперше засяяло перед мільйонами глядачів на екрані. Лице незрівнянної краси, очі, отінені плавно вигнутими віями, сміливий зліт брів, ніжний, подівочому граційний рисунок рота, плавні, як задумлива грузинська пісня, рухи, виразисті і стримані жести тонких, зграбних рук. Ні, ці образи неможливо забути — від першої зіграної Натю Вачнадзе ролі коханої Арсена, дівчини Ніно, і до останніх її ролей, створених напередодні наглої, трагічної і вражаючої, як чорна блискавка, загибелі акторки в авіаційній катастрофі над срібними вершинами рідного Кавказу. Вона приголомшила мене, ця фатальна звістка про смерть Нати, і все ж таки в її смерті було щось і прекрасне, і жахливе, як у трагічній баладі про незвичайну людську істоту, загиблу, наче гірський

птах. Ната була незвичайна не лише своєю красою, а й усією своєю внутрішньою творчою сутністю — здатністю вникнути і відтворити — спочатку на бідному, позбутому слова німому екрані, а згодом і збагаченому мовою — найглибші переживання романтичної жіночої душі, її і скорботи, і радості, й іскристі миттєвості, і сумовиту замріяність, просту і складну душевну гармонію того людського явища, яке прикрашає світ й яке великий Гете назвав Вічною Жіночністю. Ната була її втіленням. У цьому таємниці безсмертя її мистецтва.

Перегляньте нині фільми з участю Нати Вачнадзе. Подумайте про те, які мізерні виражальні засоби мав тоді «великий німий», що йому Ната присвятила початок свого творчого життя. Титри-тексти, що раз у раз вривалися в зображальну тканину кінотвору, переривали і охолоджували драматичний плин своєю сухою й часто наївною інформативністю. Коли зусиллями Шоріна, Тагера у Радянському Союзі, зусиллями американських та німецьких винахідників кінематографія опанувала звук, людський голос, слово — у скільки разів удосконалилось і ускладнилось мистецтво кіноактора! З появою звукової кінематографії ціла плеяда артистів, режисерів, акторів спочатку просто заперечувала художню цінність нової властивості кіно, а згодом чи перебудувалась, чи поволі відсахнулась від служіння «великому звуковому». Ната не знала цієї кризи. Її оксамитовий голос, його зворушливі тонкі модуляції, незважаючи на недосконалу техніку перших радянських звукових фільмів, гармонійно збагатили її гру, яка й зараз хвилює нас своєю людяністю, правдивістю, а водночас і романтичною, глибокою, щирою піднесеністю.

Тліє кіноплівка, блякнуть відбиті на ній тіні, не часто на фестивалях, присвячених історії радянського кіно, побачиш фільми з участю славної кінозірки Грузії, проте світло її не згасло у вдячній пам'яті глядачів, проте ім'я її назавжди прикрасило сторінки історії соціалістичної культури, якій притаманні животворні сили дійового гуманізму, глибокої людяності, уваги до всього прекрасного, що несуть у собі людські душі. А це ж бо і є суттю творчості Нати Вачнадзе.

Побачивши її на екрані у двадцять четвертому чи на початку двадцять п'ятого року, я ходив потім на всі фільми з її участю. Тяжка доля Нуни, примхливий життєвий шлях Джемми — і так аж до тридцятого року я не розлучався з образами, створюваними Натєю. Коли сам почав

працювати в кіно редактором і сценаристом, то наприкінці двадцятих років написав сценарій «Квартали передмістя», у якому йшлося про глухе містечко мого отроцтва, убоге українсько-єврейське містечко, де ще існували старі, похмурі традиції відчуженості, упереджень і забобонів.

Сюжет сценарію нині видається мені, та й кожному, хто не полінується з ним ознайомитись, не лише шаблонним (чи ба, ще й уманські Джульєтта і Ромео об'явилися), а й вигаданим. Проте для тридцятих років це було не так. У сценарії звучали мотиви, тоді ще, на жаль, не віджили, ще актуальні.

Образ єврейської дівчини Дори, яка покохала українського робочого хлопця. Їх несила роз'єднати ні злим пережиткам історії, ні похмурим звичаям віросповідань. Їхня любов, підтримувана силами молодого радянської Умані, не може не перемогти, хоч це і важко, і гірко, і болісно. Хто ж зіграє роль дівчини, що метається між коханням і відчаєм? На це запитання режисерові Григорію Гричеру, котрий узявся ставити мій сценарій, я відповів одразу: «Треба просити Нату Вачнадзе». Нелегко було умовити Нату, заклопотану творчим життям Тбілісі та й родинними справами — вихованням первістка Тенгіза, який недавно народився. Нелегко було умовити її приїхати на тривалий час для натурних зйомок у далеку Умань. Аж ніяк не новою роллю пояснюється її згода. Я вважаю, що Нату спонукали почуття далеко глибші і серйозніші. Зацікавлення Україною, розуміння краси нових, справедливих взаємовідносин між народами, ота романтичність, що на віки вічні осяяла образ Джульєтти і відсвічувала навіть в образі уманської єврейської дівчини, — цілий акорд почувань зазвучав у душі актриси. Отож Ната разом із зйомочною групою приїхала до Умані, де і я на ціле літо оселився у батьків. Ната взяла із собою своє малюток. Жити влаштувалася в домі уманського адвоката Костенка. Будинок був зручний, сад тінистий, Тенгіза доглядали якщо не сім няньок, то майже стільки ж, лише уважніших. Гричер довго ходив по місту, просиджував на призьбах халуп уманського передмістя, добираючи точки для зйомок, найзручніші позиції для апаратури, найвиразніші місця для мізансцен. Ці місця були вельми похмурі. Єврейська біднота тулилася в хатинах жовтих і сірих, закіптюжених і запилених, позбавлених води, дерев і затінку, ба навіть клаптика трави чи якої грядки. Населення поставилося напочатку до приїжджих «крутильників» насто-

рожено. І якщо потім, під час розставання, навіть старі-престарі бабусі повиходили зі своїх темних закапелків, щоб, утираючи сльози, попрощатися з кінематографістами, то це сталося передовсім завдяки тій щирості, теплоті і людинолюбству, що їх завжди виявляла Ната, як би не втомлювалася вона тоді від навколишніх злиднів, нужди, задухи й пилу уманського літа, від невтомних вимог режисера, від прагнення в цих нелегких умовах ввійти у важку для неї, незвичну роль зацькованої, простої і наївної єврейської дівчини, що зросла в не відомому для Нати, безраднісному середовищі. Я спостерігав і помічав, як виснажувалася Ната, як вона інколи вдавалася в смуток і ностальгію, часто приходив до неї на гостину, бавився як міг, з її синком. У Костенків була дочка Ніна, ледь-ледь молодша за Нату. Ніна мріяла стати акторкою і таки ж стала, хоч і не першорядною, але цілком пристойною співачкою в київській опереті. Голос у неї був, і вона охоче на прохання Нати співала українські народні пісні та романси, яких знала безліч. Ната полюбила їх, глибше й глибше вслухаючись у розмаїття їхніх ритмів, неначе в розмаїття невичерпно багатой, співучої і глибокої душі України. Любов до України росла в свідомості Нати, і вона завжди лишалася вірна цій любові. Умови, в яких Ната вперше познайомилася з Україною, не були надто сприятливими для розуміння і краси, і щедрості української землі, але Ната відчула їх і зберігала пам'ять про них до кінця свого життя.

Через рік я знову побачив Нату — в її рідному Тбілісі, який з безмежною щирістю і гостинністю зустрічав делегацію діячів української культури. Я входив до складу делегації. Так здійснилася моя гаряча мрія. Я побачив Грузію, її чудових людей. Почалося моє знайомство з її стародавньою культурою, яка вже тоді полонила мене своєю могутністю, своєю величчю, своїм вселюдським значенням. Я з допомогою харківських грузинів, з намови Павла Тичини, при підтримці першого грузинського письменника, з яким я познайомився, — Костянтина Гамсахурдія, взявся за важку і просто зухвалу справу перекладу славнозвісної поеми про витязя в тигровій шкурі. Поїздка в Грузію була для мене поїздкою пілігрима, поїздкою життєво важливою, конче потрібною, яка багато що визначила в моїй долі.

Ще на тбіліському вокзалі нас зустріли сотні й сотні добрих, усміхнених людей, що палко нас вітали. Письмен-

ники, актори, художники, інші представники інтелігенції, робітники, багато молоді. Я побачив у натовпі знайоме вродливе обличчя. Ната усміхалася і махала рукою. Я кинувся до неї. Я був щасливий. Боже, як уміла вона бути привітною і чарівливою! Вона знайомила мене зі своїми грузинськими друзями. З тих днів назавжди увійшли в мою пам'ять, в мою вдячність, в мою любов, в моє життя і Симон Чиковані, і Паоло Яшвілі, і Веріко Анджапарідзе. Відчинилися величезні двері тбіліського вокзалу — і стала видною анфілада зал, заставлених столами. Сотні людей розсілися упереміж. На чолі першого столу сиділо два старих сивоголових друга. Мені вони здавалися тоді дуже старими. Філіпу Махарадзе було трохи за шістдесят, Миколі Скрипнику — п'ятдесят дев'ять. Два лєнінці, два більшовики, зв'язані десятками років спільної боротьби і праці. Вони сяяли і своїми сивинами, і щасливими усмішками. Щастя не лише особистої дружби, щастя дружби їхніх народів виповнювало серця випробуваних борців за свободу і братерство людства. Підвівся тамада і виголосив перше ваздоровне слово. Паоло Яшвілі був тамадою дотепним і вмілим, але й він хвилювався, перейнятий високим натхненням небувалої зустрічі. Ната сиділа поруч нього. Величезні очі її блищали, як коштовний агат. Її красу можна було б описати, цитуючи Руставелі, коли він говорив про свою кохану Тамар. Втіленням граційності і простої, природної, витриманої, виплеканої віками величі грузинської жінки була Ната на славному першому народному святі грузинсько-української дружби. Десять днів тривало святкування, і десять днів його учасницею була Вачнадзе, всією душею віддаючись світлому почуттю дружби, почуттю інтернаціоналізму, неподільно вихованому в ній разом з почуттям національної гідності, гордості, традиції. Я розумів очишувальну і надихаючу силу цього могутнього, животворного почуття, що сповнює душі радянських людей.

Почуття дружби для художників, артистів, поетів нашої країни є невичерпним джерелом натхнення і духовного збагачення. Прагнучи зміцнювати його, слід додержуватись мудрої поради Гете: «Щоб краще знати поета, треба побувати в його країні». Я так і вчинив. Протягом кількох років жив у Грузії, разом з грузинськими друзями їздив, ходив, літав, дерся гірськими стежками Імеретії, Пшавії, Хевсуретії, мовчазливо переступав пороги давніх храмів, зі стін яких на мене пильно і допитливо

дивилися очі пустельників, царів, воїнів, мудрих дів і всевидячих ангелів, а то, бувало, задихаючись, повз по зруйнованих валах та руїнах фортечних веж чи весело сидів за добрими і гостинними столами селян, виноградарів, учителів, поетів, учених — і все глибше й глибше вдихав у себе благословенний дух Грузії. Його життєдайність додавала мені завзяття у прагненні відтворити рідним українським словом урочисті і прості, тріумфуючі і скорботні, пишнobarвні і суворі вірші Руставелі, Гурамішвілі, Пшавели, Чиковані, Леонідзе, що над перекладами їхніх творів я ночами сидів у Тбілісі, і в Цхнетах, і в Харагаулі, і в Сагурамо.

1939 рік. Рік тривожний, сповнений передвість і передчувань. Ми з дружиною живемо в білому будинку Іллі Чавчавадзе на схилах Сагурамських гір. Там тоді містилися Будинки творчості письменників. Було тихо й мирно. Здалеку долинав розмірений плюскіт Арагви, дзвенів вітерець з вершини Зедазені, шумів персиковий сад, і перші, ще не дозрілі плоди падали на соковиту траву, де часто шаруділи змії, що сповзали з гір. «Не до добра то, коли змії сповзають», — казали сиві сагурамці, які приходили до нас для довгих задумливих розмов. Не до добра були й вісті з Європи про фашистську агресію. Це ми, як і вся наша країна, відчували, тривожно переживали. Друзі не забували нас. З Тбілісі часто приїздили дорогі, любі люди, щоб і розважити нас, і погомоніти.

Різко завищали гальма. Біля входу в садibu зупинилася скрипуча, досить-таки підтоптана тбіліська машина. З неї вискочила, зриваючи з голови запилену шаль і запально вигукуючи слова вітання, Ната. Вона приїхала побачити друзів, та й умовилась про зустріч тут зі своїм чоловіком, знаменитим вже тоді кінорежисером, полум'яним, пристрасним, невгамовним Ніколаєм Шенгелая, який кілька днів тому вирушив у карталінські гори на полювання. Невдовзі з'явився і він, зарослий, щасливо втомлений, гордий зі своїх трофеїв — два золотистих фазани обтяжували його ягдташ. Він не став заходити в дім. Умився з басейну і тут же, на траві, розстелив свою бурку, де ми й посідали, очікуючи, поки моторний кухар приготує принесену Ніколаєм дичину. Точилася розмова, спочатку повільна, задумлива, а потім дедалі гарячіша й піднесеніша. Ріббентроп поїхав з Москви, і холод цього візиту годі було приховати дипломатичними церемоніальними фразами.

Очікування великих подій нависло над країною. Ніколай говорив про це, трохи красуючись своєю рішучою мужністю. Ната йому тихо перече, засмучена недобрими передчуттями. Оцей серпневий вечір у Сагурамо став нараз такий багатозначний. Скоро настане вересень 1939 року, і події хлинуть, як гірські обвали, зрушуючи, змінюючи, перетворюючи наші життя...

Нату я побачив знову вже по війні. На перший погляд здавалось, що вона не змінилась, та, придивившись, я пересвідчився, що це не так. Ната була наділена таким типом краси, який нелегко піддавався ударам життя і судби, що ніби зласкавлювались і не дозволяли, аби ця краса була зламана чи зім'ята. Лише очі Нати стали ще глибшими й смутнішими. Вона всією своєю душею пережила і спізнала випробування грізних днів війни. Вона проводила воїнів на смертний бій з ворогом, який уже чигав над долинами Грузії. Вона бувала в госпіталях, втішаючи й заспокоюючи поранених. Смерть у ці роки стояла поруч неї. Раптово помер Ніколай. Чорна сукня вдови лягла на її плечі. Троє синів лишилось у Нати, і вона трималася, робила все, щоб виховати їх гідними і батька, і народу, і великої переможної Батьківщини.

Я в ці повоєнні роки кілька разів мав можливість побачитися з Натою і в Тбілісі, і в Москві. Особливо запала в пам'ять зустріч у Тбілісі, а потім у Сурамі в дні святкування 80-річчя Лесі Українки. Делегація українських письменників приїхала в Грузію. Великий, хвилюючий вечір у тбіліському Будинку письменників, а затим виїзд до Сурамі. Уряд Грузії вже ухвалив поставити пам'ятник та музей Лесі там, де тридцять вісім років тому востаннє поглянула на опромінене досвітнє небо Грузії геніальна поетеса України. Створення пам'ятника було доручене талановитій Тамарі Абакелія, подрузі Нати. Разом з численними делегаціями з Тбілісі, Хоні, Телаві, Кутаїсі, разом з робітниками, колгоспниками, письменниками, художниками, артистами поїхала до Сурамі і Ната. Вона знала, любила і шанобливо ставилася до творчості і життя, до заповітів і пам'яті великої українки. Вона аж помолодшала, переймаючись добрими і піднесеними чуттями сотень і сотень людей, котрі зібралися на околичній галявині, де відкривалася далина синіх гір і де в недалекому майбутньому мав стояти і музей, і пам'ятник поетесі. Почуття, що опанувало натовп, було почуттям торжества безсмертя Лесі. Воно не пригні-

чувало. Воно підносило. Йому потрібна була музика, пісня, танок. І залунали саламури, задзвеніли чоңгурі, загриміли даїрі, заgrimкотіли долі. Чоловіки вийшли в коло, припрошуючи жінок до танцю. Просто і стримано ступила Ната на ранню, весінню траву сільського майдану, почавши танок. Вона була неповторна і незрівнянна. Я часто бачив грузинські танці в найкращому виконанні, але такого втілення величі, гідності, краси і гордливого самоусвідомлення народу, що його перед нами, перед пам'яттю Лесі під високим небом Сурамі явила Ната, — ні, такого втілення я доти ніколи не бачив. Ната танцювала в ім'я Лесі Українки, на її честь, і танець Ната став піснею, плавною, мудрою, достойною піснею — гімном дружби і єднання. Усі пережиті нещастя, злигодні, випробування не виснажили багатой творчої натури прекрасної актриси Грузії. Тоді, в Сурамі, своїм танком вона це ще раз довела. Її життєвий творчий шлях не йшов згори. Він ішов вверх, тільки ще більш умудрений і задумливий. Артистка ще стільки могла б створити, стільки залишити майбутньому! Безсумнівно, так. Народ і час були творцями її таланту, душевного багатства, людяності і чарівливості, і їхні щедрі дари не були витрачені до того фатального дня, коли у липні 1953 року вона у Ростові-на-Дону піднялася драбинкою в літак, щоб летіти додому, в Тбілісі, до рідних людей, до своїх синів, до своєї улюбленої творчої роботи. Вона полетіла, хоч над Кавказом вирувала гроза. Вона не боялася гроз. Вона летіла... Оскільки я знаю, навіть останків її не знайшли. У пам'яті людей, вдячних їй за пізнане ними почуття гармонії і краси, зосталася актриса, сповнена правди і добра, піднесеного розуміння глибин і таємниць людської душі, актриса людина, яка творила на славу народу та його майбутнього.

В СТЕПАХ ДЖАНГАРУ
До 60-річчя Давида Кугультинова

Як давно це було! Більше, як сорок років тому. Проте в пам'яті й досі бережу величаві, безкраї простори калмицького степу, по якому, мов хвилі, котяться невисокі пагорби, стеляться гіркувато-солодкі, щемливі пахощі срібlistого полину, чебрецю, ковили, прив'ялих трав. А над цією просторою землею високе, величезне небо, чисте, безхмарне, замиготіле переливами осіннього, ще гарячого повітря. Далеко несеться луна протяжливої пісні джангарчі*, що сидить біля великої узорчастої юрти, оточений колом уважних слухачів. Вони зібралися сюди, на торжества, присвячені старовинному епосові калмицького народу — «Джангара», приїхавши за сотні й сотні кілометрів майже зі всіх республік Радянського Союзу, щоб разом з калмицькими друзями сказати своє щире слово про дорогоцінний поетичний увір калмицького народу, достойний вкупі з безсмертними воїнами й мандрівниками Гомера, химерними образами «Махабхарати», витязями російських билин, зухвалими мореплавцями скандинавських саг, волелюбними козаками українських дум та іншими героями давніх епічних пісень увійти в духовний світ людства, розкритий соціалістичною культурою для всього посправжньому кошовного й прекрасного, що створено і створюється народами незалежно від того, численний або й нечисленний народ, чи записаний він пихатими расистськими етнологами в обранці історії, чи набув він визнання з боку буржуазних націоналістів і великодержавників. Справедливим відкиданням всіляких отаких поглядів

* Джангарчі — народний співець, виконавець поеми «Джангар».

і розбалакувань стало ранньої осені 1940 року всесоюзне святкування 500-річчя «Джангара» — героїчної епічної поеми, що відобразила в своїх музичних строфах легенди, подвиги, сподівання і прагнення трудящого калмицького народу, на долю якого випало в минулому стільки злигоднів та випроб, стільки принижень і тяжких мандрувань, що дивним дивом здається його оптимізм, життєлюбство, віра в торжество правди, справедливості, добра, непогасної мрії народу про щасливу країну Бумба, оспівану в піснях «Джангара», як видіння світлого майбутнього, в яке неминуче ввійде разом зі всім людством і Калмикія.

На свята приїхала велика делегація радянських письменників — П. Павленко, А. Новиков-Прибой, І. Сельвинський, В. Інбер, В. Шефнер, П. Панч, Максим Танк, Х. Намсараєв, К. Каладзе та інші. Очоловав делегацію О. Фадєєв, для якого дивовижні і незвичні для нас мотиви й образи монгольського мистецтва були відомі вже з дитинства, прожитого на Далекому Сході. Прегарно і знаюче говорив він про Джангра і Гесера, про давню культуру калмиків, про молоді парості її діячів і творців. Фадєєв зумів прадавні оповіді Азії овіяти живим і тривожним духом сучасності, духом боротьби людства з навалом нових злих і жадібних мангусів*, що вже горлали тоді в країнах Західної Європи своє дике «хайль».

Ми привезли книги «Джангара», перекладені багатьма мовами наших народів. Петро Панч на урочистих зборах передав калмикам том українських перекладів, виданих 1940 року в Києві за редакцією П. Тичини і В. Сосюри. Значна група українських поетів брала участь у перекладах — М. Терещенко, А. Малишко, М. Шпак, О. Новицький, М. Бажан, І. Цитович та інші. Вступне слово до української книги написав славетний син Калмикії Ока Городовиков. Ми читали українською мовою вдячній аудиторії строфи її любимі поеми і слухали речитативи калмицьких народних співців, декламацію поетами своїх поезій, співи студентських, учнівських, дитячих хорів. У музеї перед нами розгортали сувої старовинних рукописів і картин, і ми уважно вглядалися в образи, які вражали нас загадковістю і красою азіатської графіки, принесеної понад триста років тому сюди, за Волгу, на європейську землю народом, що нині живе найдалше на захід за інші народи монгольського Сходу, перекочувавши через утиски

* Мангуси, шулмуси — злі духи, дияволи, нечиста сила, проти якої борються Джангр та його витязі.

з боку китайських урядів на малозаселені тоді заволзькі степи і ревно зберігаючи тут скарби свого багатівікового духовного життя.

Хай недостатнім, але важливим пізнанням неповторних цінностей калмицько-монгольської літератури, музики, живопису стали для нас сповнені глибокого змісту й значіння дні «Джангара». Ми склали заслужену пошану тому «творцеві-титану, що гімни старі приніс нам, як в чаші, в прадавній домбрі... син степу, — його величаві слова вкривала була пелена вікова». Так у дні «Джангара» сорок років тому писав Давид Кугультинов, що його шістдесятиліття нині відзначають читачі й шанувальники поетового хисту по всій нашій країні, та й за її межами.

Я на отому незабутньому торжестві вперше зустрів молодого Давида, кремезного, широкоплечого, чорноокого, круглоликого юнака, який щойно починав свою нелегку літературну путь. Я пам'ятаю, як після досить виснажливого переїзду автомашиною від залізничної станції до Елісти, трохи перепочивши, ми з дружиною надвечір вийшли з готелю і вкупі з Давидом та іншими калмицькими поетами довго блукали вулицями міста, запашними степовими шляхами, розмовляючи про долі своїх народів, про свою любов до рідної землі. А з неба до нас звисали, наче стиглі золотисті яблука з пишного синього гілля, зорі, такі ясні і великі, яких я більше ніде не бачив, — тільки тут, в степу Джангару, степу врочистому й спокійному. Ми теж були спокійні. Місто поночіло й притихло. Вдень воно було дуже пожвавлене, заклопотане, шумливе. Столиця автономної республіки піднесено святкувала дні своєї культури, водночас завзято будуючись, перебуваючись, набуваючи нового вигляду. Нас водили вулицями молодого міста, че таючи, що пишються з тих поспішних ритмів, якими Еліста жила. Нас возили по республіці, по радгоспах і кінських заводах, де показували коней, ще не об'їжджених, диких. На них сміливі вершники спритно накидали аркана й охляп скакували на спину непокірних, збуджених, пошалілих красенів. Просто високого неба на лузі побіля ветхих будинків примхливої тибетсько-монгольської архітектури, де колись містився стародавній буддійський монастир, місцева влада влаштувала бенкет. Все як личить. Національні страви, тости, пісні. По обіді ми з Давидом вийшли в степ, простёртий поруч. І тут сталося те, про що згадує в автобіографічних записах Давид. У степ нагло вдерся вихор, закружляв

пилюгу, зів'ялу траву, листя і вкупі з ними білі й жовті аркуші якихось книг, сувоїв, рукописів, малюнків. Давид кинувся їх піднімати й збирати. Він повернувся схвильований і гнівний. Розвіяні вітром папери були сторінками й аркушами калмицьких книг, давніх буддійських манускриптів, тибетських трактатів і гравюр, привезених сюди ще триста років тому і збираних згодом тут, у тих єдиних культурних осідках, якими були в феодальній Калмикії буддійські монастирі. Нові їх господарі, надто вже діловиті кіннозаводчики, зневажливо скинули в купу біля будинків усі ці скарби, віддавши їх напризволяще вітрам, дощам, хурделям. Ось ми й побачили печальні наслідки. Ось ми й тримали в руках хрумтливі, ламкі, пожовклі аркуші, що крили в стовпцях уйгурських, тибетських, китайських, калмицьких письмен ще не досліджені джерела для пізнання тієї складної і важливої для цільності нової, соціалістичної культури спадщини калмицької культури, що святом її відродження і цвітіння стали дні «Джангара». Ці дні довели всю помилковість, ба навіть брехливість буржуазних етнографів і літературознавців, що твердили, наче «Джангар» народом напівзабутий, для науки малоцінний. Отаких «знавців», напевне, не обурило б варварство, явлене якимись тупими й лихими людьми у ставленні до пам'яток калмицької культури, відданих ними вітрові, тлінню і розпорощенню. Нам стало гірко. Нам стало тривожно. Раптовий вихор наринув і розвіяв супокій. А може, цей супокій був не такий вже тривкий? Може, в наших душах уже таїлося передчуття того страшного вихору, тих бід і плюндрувань, які зверглися на наші землі, наше небо, наше життя через рік після днів «Джангара»? Адже в Західній Європі вже гриміли канонади. Танки з чорними хрестами повзали побіч наших кордонів. Радість радянських людей після рік тому звершеного воз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель була сполучена з почуттям тривоги, гніву, обурення — це почуття зростало. Фашизм гарчав жадливіше й лютіше. Його гарчання чули радянські народи, а значить, і їхні поети. Чули, передчували, але передбачити всю глибину й ваготу грядущих подій, навіть уявити їх собі не могли б і великі провидці. Ми ж думали так, як писав тоді молодий Давид, — «злигодні більше не владні над нами». О, як ми помилялись! Як помилявся ти, мій друже, тоді ще юнак, темпераментний, легко піддаваний захватові! Минув рік з тих незабутніх для мене днів у Елісті — і ти

вдягнув гімнастерку; пілотку з червоною зіркою, взяв рушницю і пішов рядовим солдатом в жорстокі бої та походи, на подвиг визволення рідної радянської землі. Від привольських степів до степів Придніпров'я пройшов ти мужньо, непохитно, сміло. Потім, через двадцять років, ти писав про те, що в боях за Україну пережив, побачив, перестраждав. Твій точний і строгий вірш про переправу через Дніпро ненастанно хвилює мене.

Відчуття сили людської гідності, людської переконаності приходить при думці про те, які незмірні випробування й переживання, зазнані поетом, змогла винести його чула душа, не зламавшись, не зігнувшись, не послабнувши у своїй вірі в народ, в неминуче торжество правди й справедливості. О, як цієї віри потребував молодий, палкий, прагнучий правди поет Калмикії, щоб дочекатися на той день, коли Давидові, тоді тридцятип'ятирічному, Вітчизна ніжно сказала: «Радуйся». Величезне, просте слово — воно було непреложне, спасенне, животворне. Воно осяяло серце поета радістю торжествуючої справедливості. Воно сповнило світлом такі його поезії, як «Хадрис», «Голос Москви», «Клич рідного краю», «Повернення Ботяна». Поезії ці трагічні, але й життєствердні. Вболіваючи і радуючись, читаю їх.

Розцвіт таланту Давида Кугультинова прийшов у післявоєнні роки. Розгорнулась його багатозвучність, розкрилась його багатообразність. Все те, що пережив народ, що вело його до торжества, до перемоги, до повноти життя, поет уклав у ненабундючені, чулі і чутливі рядки своїх віршів — суворих, коли вони говорили про щойно пережиті трагічні випробування, ласкавих, коли вони зверталися до оновленої після плюндрувань Вітчизни, до коханої жінки, до милих друзів. Вміють Давидові вірші бути і гострими, пекучими, коли вони поціляють у темних, підлих, негідних нашого соціалістичного суспільства людей. Широкий діапазон поезії Давида Кугультинова. В її поліфонічності чуємо і скромний звук степової дөмбри, і мідь широкого патетичного піднесення, і тонкі ліричні переливи скрипки. Вірш Давида цілком сучасний, вміло збагачений всім віршувальним досвідом багатонаціональної радянської поезії, він інтернаціональний, а водночас любовно бере й поновому використовує багатства калмицької народної поезії, яка несе в собі вікодавні традиції малознаного ще для людства спадку монгольської різноплемінної письмової та усної літератури, що корінням своїм іде вглиб на сотні

віків. Кугультинов уміє цей своєрідний, неповторний спадок перевтілити в образи, повні сучасного, найактуальнішого змісту й значіння. Свідчать про це його поеми про витязя Едена, про благословенне сонцем і народом кохання співця Джамсу до красуні Кермен. Проникання поета в майже незаймані верстви тієї поезії, багатства якої людство вже пізнало в дорогоцінному епосі про Джангара, дало своїм наслідком такі його барвисті поеми, як-от «Сар-Герел» або «Корінь», в яких по-сучасному розвиваються мотиви старого калмицького фольклору. Особливо сміливо й виразно застосовував поет своє знання й розуміння образних можливостей калмицького фольклору в своїй найбільшій, а може, і найбільш значущій поемі — «Бунт розуму». Вона глибоко людяно оповідає про сучасних людей Північної Америки, про її післявоєнні роки, коли зрощені її господарями атомні гриби над Хіросімою і вчинені очима можновладцями ганебні походи на волелюбний В'єтнам стали у своїй нищості усвідомлені багатьма простими і чесними людьми Америки, змучивши їх і розтерзавши їхнє сумління. В поемі пекучу, актуальну тему наших днів піднесено до високих філософських узагальнень, для чого поет черпав засоби виразності і з християнських легенд, і з майже натуралістичних описів американського побуту, і зі складних психологічних розшуків, і — несподівано, зухвало, але доречно і влучно — з рідного азіатського фольклору, з монгольських притч, з калмицьких легенд. Включена в структуру поеми східна казка про Залізного Птаха — така, здавалось би, стародавня — раптом набрала сили гнівного протесту сучасної людини проти викоханого американськими імперіалістами жахливого жадібного птаха — нейтронної бомби.

Так, Давид Кугультинов володіє мистецтвом сміливого, неповторного та органічного, цілеспрямованого сполучення в своїй поезії нетлінних традицій народної поетичної спадщини з цілком сучасною, актуальною, животрепетною темою. Ось чому, читаючи поему Давида про злощасного американця Адама Крейзі та його дружину Катрін, згадуєш і віщі строфи «Джангара», і американські вірші Маяковського, і образи Сендберга, і гнівні тиради Неруди. Поезію Кугультинова читати легко, вона просто доходить до свідомості читача, але складний, неодноманітний, створений з багатьох наверхствувань той ґрунт, на якому вона виросла і зростає. Широко розкинулось її коріння, особливо плідно живиться вона соками рідної землі і землі

всієї Радянської Вітчизни поета. Він читає й перечитує «Джангара», і — «проймає мене, дух зміцняє і плоть сила всіх предків моїх... Я — частинка народу, краплинка снаги, яку неспроможна і смерть побороть». Він, «друг степів — калмик», шукає і знаходить нові й нові слова про світлодайний геній Пушкіна, про його кохання, яке, «мов схід сонця, зогріває нашу уяву». Він приїздить на береги того Дніпра, за визволення якого самовіддано борювся, щоб вклонитися могилі великого Кобзаря, який сто тридцять чотири роки тому ходив по землі дорогого для поетового серця міста, що про нього Кугультінов писав: «О Астрахань! Ти нам в серця влилась... О Астрахань, о місто, серцю любел!» Тут, в Астрахані, пережив Шевченко дні, котрі перетворилися для нього в «таке світле, прекрасне свято, якого ще не було в моєму житті». Після років каторги, самоти, неволі — дні зустрічі з російськими, українськими, польськими друзями, що мешкали тоді в Астрахані і вітали поета сердечно і захоплено. Про це Шевченко писав у своєму щоденнику. Підбадьорений, душевно оживий, плыв він Волгою далі, повз калмицьку землю. Він бачить строгу і неяскруву красу її берегів. Хвилюючись, згадує в своєму щоденнику поет гармонію і велич надволзьких калмицьких пейзажів, що пропливали перед ним під звуки скрипки, на якій грав кріпак поміщика Крюкова, скрипаль Олекса Панфілов. З ним товаришував Шевченко на пароплаві. Гра «закріпаченого Паганіні», як назвав Шевченко музиканта, знову збудила в душі поета думи, що невідступно сповняли його скорботне, але й героїчне, бунтівниче життя. «З твоєї бідної скрипки, — писав про Панфілова Шевченко, — вилітають стогони зневаженої кріпацької душі і зливаються в один протяжливий, похмурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ». В ці мільйони стогонів вплелися і стогони сотень тисяч калмицьких знедолених, пограбованих, пригночених і своїми князьками, і російськими поміщиками чабанів, коногонів, кочовників. Давид Кугультінов, перекладаючи калмицькою мовою палючі поезії геніального Кобзаря, приніс калмицькому читачеві душевний, непогасний, очисний племінь, що горів і горить у віршах Тараса. Славетний «Заповіт» — «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій не забудьте спом'янути незлим, тихим словом» — переклав по-калмицьки Кугультінов. Переклав з високим почуттям єднання наших народів у сім'ї вольній, новій.

Від берегів Волги до пагорбів понад Дніпром не так уже далеко — історичні зв'язки і закономірні асоціації міцно їх сполучають. Це Кугультинов знає, і це надихає його. Україна для нього — край близький. Він сотні і сотні разів міг за неї загинути. Він ішов за неї на смерть. Українці цього не забули і не забудуть, щасливі з того, що незламним, дужим, мужнім вийшов калмицький поет зі страшного виру боїв за визволення української землі і збагатив свідомість українського читача своїми, такими ж, як і їх творець, дужими і мужніми творами. Українські письменники їх перекладають. Вийшла в Києві книга Кугультинова «Жива вода», готуються нові переклади.

Шана до калмицького поета поширилась не тільки по неозораній землі Радянської Вітчизни, але й далеко за їх кордонами.

Видатний польський революційний поет Анатоль Стерн ще 1969 року писав про Кугультинова, захоплюючись органічним єднанням в його творчості мотивів фольклорних зі змістом сучасним. Стерн казав: «Фольклор, який грає таку велику роль в старій поезії калмиків і якому народ завдячує появою свого народного епосу «Джангар», — стає тут (в поезії Кугультинова) справою дня насущного».

Вдумуючись у творчість Давида, в його життя, трудне, пронесе крізь найтяжчі випробви, відчуваєш, як неподільно зв'язане воно з життям народу, народу нечисленного, в минулому історією тяжко ображеного, який нині підноситься і вносить в скарбницю людства свої, малознані досіль, цінності. До них належать і пісні «Джангара», і нові, породжені в умовах соціалістичного суспільства, твори: поезія Кугультинова, праці його друзів і соратників Л. Інджієва, Б. Басангова, Е. Кектеєва, М. Санджієва, інших творців калмицької соціалістичної культури. Ці прекрасні процеси відродження, ствердження, розцвіту рухають культуру калмиків і багатьох інших радянських народів, яким лише соціалізм відкрив шляхи входження в культуру світову, відкинувши з їхнього шляху загрозу забуття і зникнення.

І ще одна думка радує, коли читаєш поезію Кугультинова. Не тільки вкладені в мільйони нейронів гени стійкості, сили, пісенності предків визначили мужність і силу таланту радянського калмицького поета, але й те суспільство, яке виховало в душах своїх письменників велике почуття неподільного зв'язку з народом, озброїло історичним

оптимізмом свого світогляду, осяяло переконаністю в щасливому майбутті людства. Ось чому така чиста і світла, хоч була вона й дуже тяжка, життєва і творча путь Кугультінова. Ось чому поет має таке повне і безсумнівне право сказати про свою путь:

О путь степова! Мов життя, ти безкрая.
Роздайся, трава! Розступися, чагар!
Я впевнено степом калмицьким ступаю —
Всіх весен майбутніх законний владар.

ЗМІСТ

Замість вступу	3
--------------------------	---

I

Майстер залізної троянди (про Ю. Яновського)	9
✓ Диптих про Олександра Довженка	63
Удари серця (про В. Блакитного)	99
Незабутня Ванда (про В. Василевську та О. Корнійчука)	104
Уроки поета (про Л. Первомайського)	132
Він говорив з горами (про С. Чижовані)	137
Співець великого братерства (про Ніколая Тихонова)	170
✓ «Етна — Таорміна» (про А. Ахматову і О. Твардовського)	197
✓ Романтик мандрів і походів (про Е. Багрицького)	212

II

✓ Над сторінками альбому (про рукописи О. Пушкіна)	219
✓ Великий у колі великих (про Л. Толстого)	224
✓ <u>Петрарка</u> в східнослов'янському світі	228
Колиска над Арагвою, прихисток над Хоролом (про Д. Гура- мішвілі)	238
✓ Невгасне світло Чорного Лісу (про Я. <u>Кохановського</u>)	247
✓ «Кримські сонети» Адама Міцкевича	254
Злигодні і велич поета (про Ц. Норвіда)	262
Спогад про Кременець (про Ю. <u>Словацького</u> та Я. <u>Івашкевича</u>)	272
Смак сонця в слові (про Є. Чаренца)	285
Мужність і ніжність (про художницю Т. Абакелія)	293
Концерт у Києві під час облоги (про піаніста Л. Мюнцера)	304
Ната Вачнадзе	309
✓ В степах Джангару (до 60-річчя Давида <u>Кугультинова</u>)	317

Микола Платонович Бажан

ДУМЫ И ВОСПОМИНАНИЯ

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор П. Д. Морганко
Художник Д. Д. Грибов
Художній редактор М. П. Вуск
Технічний редактор О. К. Бищенко
Коректори А. М. Голик,
Л. П. Яблонська

Здано на виробництво 30.09.81.

Підписано до друку 24.12.81. БФ 42431.

Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1.

Звичайна нова гарнітура. Високий друк.

10¹/₄+1 вкл. фіз.-друк арк., 17,33 ум.-друк. арк.,

19,22 ум. фарб.-відб., 17,84 обл.-вид. арк.

Тираж 25 000 пр. Зам. 1-376. Ціна в оправі 1 крб. 40 к.

«Радянський письменник»,

252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057,

Харків-57, Донець-Захаржевська, 6/8.

Бажан М. П.
Б16 **Думи і спогади.— К.: Рад. письменник, 1982.—**
326 с.

Книга мемуарних та історико-літературних есе видатного українського радянського письменника, Героя Соціалістичної Праці складається в двох розділів. У першому — спогади про Ю. Яновського, О. Довженка, Ванду Василевську, М. Тихонова, С. Чиковані, О. Твардовського та ін. У другому — проникливі роздуми над видатними явищами вітчизняної і світової літературної класики.

Б 70303-023 БЗ.33.3.81.4702590200
М223(04)-82

ББК 83.3Ук+83.3(0)
8У2+809

